

ISSN 0235—7771

# AKADEEMIA

eesti  
raamat

500  
aastat

# AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

---

37. AASTAKÄIK    2025    NUMBER 6 (435)

|                                                                                         |                                                  |
|-----------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------|
| Kolm kõnet eesti raamatule                                                              | <i>Alar Karis</i> ..... 963                      |
| Eesti raamatu tulevik                                                                   | <i>Jan Teevet ja Oliver Issak</i> ... 969        |
| Varakristlik Piibel <sup>(a)</sup>                                                      | <i>Tarmo Toom</i> ..... 976                      |
| Piiblitõlge ja eesti kirjakeel <sup>(a)</sup>                                           | <i>Kristiina Ross</i> ..... 988                  |
| Pühad kirjad ja nõiasõnad <sup>(a)</sup>                                                | <i>Tõnu Õnnepalu</i> ..... 996                   |
| Kiri, kirjakeel ja raamatukeel                                                          | <i>Karl Pajusalu ja Renate Pajusalu</i> ... 1006 |
| Teadus ja kirjandus: 500 aastat mõtlemist Eesti- ja Liivimaal <sup>(a)</sup>            | <i>Meelis Friedenthal</i> ..... 1020             |
| Loodusteaduste eestikeelne raamatutarkus <sup>(a)</sup>                                 | <i>Toivo Maimets</i> ..... 1028                  |
| Raamat kui vabadus: Kaks lugu <sup>(a)</sup>                                            | <i>Anu Lamp</i> ..... 1040                       |
| Gutenbergi galaktikast tehisaru universumini: Raamat kui kultuurimeedium <sup>(b)</sup> | <i>Marju Lauristin</i> ..... 1045                |

|                                                                                                                                                        |                                     |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------|
| Raamatu kütkeis <sup>(a)</sup>                                                                                                                         |                                     |
|                                                                                                                                                        | <i>Maarja Undusk</i> ..... 1060     |
| Raamatu kestmine: Säilitamise, konserveerimise ja res-<br>taureerimise dialoog ajaga <sup>(b)</sup>                                                    |                                     |
|                                                                                                                                                        | <i>Kurmo Konsa</i> ..... 1079       |
| Lootusrikkalt muutuvasse tulevikku <sup>(a)</sup>                                                                                                      |                                     |
|                                                                                                                                                        | <i>Krista Kaer</i> ..... 1099       |
| Timbu-Limbust Putkamissu ja Mummini: Illustratsioonist<br>lasteraamatus ja kunstnikuraamatu rollist lastekirjanduse<br>elujõu mõõdikuna <sup>(b)</sup> |                                     |
|                                                                                                                                                        | <i>Katri Smitt</i> ..... 1105       |
| Kirjandus, emotsioonid ja tehisar <sup>(b)</sup>                                                                                                       |                                     |
|                                                                                                                                                        | <i>Kuldar Taveter</i> ..... 1117    |
| Siuru sügis. Lõpupilt                                                                                                                                  |                                     |
|                                                                                                                                                        | <i>Margus Kasterpalu</i> ..... 1135 |
| Abstracts                                                                                                                                              |                                     |
|                                                                                                                                                        | ..... 1139                          |

<sup>(a)</sup> Ettekanne konverentsil “Eesti raamat 500” 30. jaanuaril 2025 TÜ raamatukogus.

<sup>(b)</sup> Ettekanne konverentsil “Eesti kirjanduse leksikon” 11.–12. aprillil 2025 TÜ raamatukogus.

## **Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine**

**TASUTA: [www.kultuurileht.ee](http://www.kultuurileht.ee)**

### **Graafika**

lk 968, 995, 1039, 1044, 1104 (reproduktsoonid: Siim Vahur):

SIRJE EELMA (1950) on lõpetanud Eesti Riikliku Kunstiinstituudi 1975. a. Vabagraafikas kasutab ta peamiselt sügavtrükitehnika (eriti oforti, akvatintat ja *carborundum*’it) ning segatehnikaid. Aastatel 1995–2008 oli festivali Kunstisüvi eestvedaja.

---

# KOLM KÕNET EESTI RAAMATULE

*Alar Karis,  
Eesti Vabariigi president,  
eesti raamatu aasta patroon*

EESTI KIRJANDUSE PÄEVAL 30. JAANUARIL 2025  
PÄIKESETÕUSUL TARTU TOOMEMÄEL

Head eesti kirjanduse hoidjad, austajad ja edasikandjad,

täna algab suur eesti raamatu aasta. 1525. aasta 9. novembril kirjutas Lübecki toomdekaan Johannes Brandes oma päevaraamatusse, et “raad on pannud Kuldsarve kõrtsis aresti alla vaadi, mis oli täis luterlikke raamatuid, samuti liivi, läti ja eesti rahvakeeles missasid, et seda ei viidaks laevale [ja] et ta ei mürgitaks ristiusus veel harimata rahvast”.

Sel ajal katoliiklikul Saksamaal tundus luterlik missaraamat ketserliku jumalateotusena, mistõttu tuli nimetatud trükised ära põletada. Sestap pole neist trükistest midagi säilinud. Kuid ajalugu on ka varem pakkunud imesid. Mine tea, äkki ilmub kunagi ka sellest vaadist mõni fragment päevavalgele.

Täna sel eesti kirjanduse päeval siin Kristjan Jaak Petersoni monumendi juures võiksime mõelda aga hoopis oma kirjanduse algusele. Miks ei peeta meie kirjanduse alguseks meie regilaulle, muinasjutte või muistendeid või Henriku Liivimaa kroonikas ilmunud eestikeelset fraasi “Laula, laula, pappi”?

Või todasama 1525. aastal ilmunud trükist? Või alles sajand tagasi meie raamatuloo algust märkinud aastal 1535 Tallinna Niiguliste kiriku õpetaja Simon Wanratti ja Tallinna Püha Vaimu kiriku õpetaja Johann Koelli katekismust, millest imekombel on mõned fragmendid säilinud?

Jah, viimased on rahvuselt sakslaste kirjutatud tarbetekstid või ürikud, rahvaluule aga on meie omamütoloogia, kõige alus, millel konkreetne autor puudub.

Kõige lähemal eesti kirjandusloo algusele võib pidada Saksa- maalt pärit sõjapõgenikku, õpetajat ja pastorit Reiner Brockmanni. Brockmann kolis Eestisse, töötades Tallinnas ja hiljem Kad- rinas. Tema sulest pärineb 1637. aastal kirjutatud esimene teada- olev eestikeelne luuletus, mis on ühtlasi vanim teadaolev eesti- keelne ilukirjandusteos.

Kui varasemad eestikeelsed tekstid olid eeskätt tarbetekstid, siis Brockmanni luule on kunsttekst, olgugi et kirjutatud pigem poolnaljana ja intellektuaalse keelelise harjutusena sõbrale pul- madeks.

Ja ärme unusta Puhja köstrit Käsü Hansu, kes 1708. aasta pai- ku kirjutas nutulaulu Põhjasõjas räsitud vaesest Tartu linnast.

Kui Brockmann polnud eestlane, siis Käsü Hans ei pidanud ennast luuletajaks. Seega tuli oodata 1801. aastal sündinud Krist- jan Jaak Petersoni, Viljandimaalt Karulast pärit Riia eesti kogu- duse kirikuteenri ja kellalööja poega, kellest sai esimene eestlane, kes ennast ka ise luuletajaks pidas.

Peterson tutvustas end alati eestlasena. Ta oli Tartu ülikooli esimene üliõpilane, kes end eestlasena määratles, ja see on tähele- panuväärne, kuna toona oli rahvuse mõiste veel võrdlemisi uus ning enda määratlemine rahvuse järgi haruldane.

Peterson jõudis esimest korda Eestisse 1819. aastal, kui tuli Tartu ülikooli õppima. Ometi kirjutas ta eesti keeles juba varem. Muide on huvitav, et luuletuse “Kuu” kirjutas 17-aastane Peterson 1818. aastal Riias ehk ajal, mil ta polnud kunagi Eestis käinud.

Peterson nimetas end maarahva laulikuks, rääkis umbkaudu kuutteist keelt, kasutas oma loomingus eesti rahvaluule pärän- dit. Tema kogutud eesti mütoloogia materjalide põhjal arendasid Faehlmann ja Kreutzwald välja eesti rahvusmütoloogia. Just Pe- tersoni käe läbi sai Väinämöisest Vanemuine.

Ja seda kõike oma üürikese elu jooksul. Vaid 21-aastaseks ela- nud Petersonilt on säilinud täpselt 21 eestikeelset luuletust. Pe- tersoni luulet ei peetud tema eluajal avaldamisvääriliseks. Selle

tõstis 20. sajandi alguses meie kirjanduse alguspunktiks Noor-Eesti rühmitus. See ausammas siin Toomel valmis 1983. aastal ehk 42 aastat tagasi. Ehk täpselt kaks Kristjan Jaak Petersoni elukaart tagasi.

Ma loodan, et eesti raamatu aasta annab meile kõigile võimaluse mõelda meie kultuuri ja olemuse juurtele. Nendele, kelle õlgadel me seisame ning tänu kellele oleme kujunenud selliseks, nagu me praegu rahvana oleme.

## EESTI RAAMATU AASTA AVAMISEL 30. JAANUARIL 2025 TARTU ÜLIKOOLI RAAMATUKOGUS

Head inimesed siin Tartu Ülikooli raamatukogus, hea raamatu-rahvas!

Eesti raamatu 500. sünnipäeval meenub Vana-Rooma ütlus “Habenent sua fata libelli” — raamatuil on oma saatused. Ühelt poolt need, mida kujundavad lugejad, ja teisalt saatused, mille võivad määrata inimesed, kes kunagi raamatut ei ava.

Kui 1935. aastal esmakordselt eesti raamatu aastat tähistati, ütles riigivanem Konstantin Päts, et kui tahta püstitada mälestusmärk meie riigile ja rahvale, siis tuleks üles seada eesti ema kuju, kes õpetab oma väikesi lapsi lugema.

See mälestussammas ütleks paljugi meie rahva kohta, keda on sajandeid juhtinud tung hariduse ja vaimuvalguse poole. Rahvas, kelle saatus on ikka käinud käsikäes raamatuga.

1940. aastal, kui algas Nõukogude okupatsioon, toodi samasse Tartu Ülikooli raamatukokku ebasoovitav kirjandus kõigist Lõuna-Eesti raamatukogudest, et see kohapeal hävitada. Võime vaid aimata, mida tundis tollane Tartu Ülikooli raamatukogu juhataja ja raamatusõber kõige sügavamas tähenduses Friedrich Puksoo, kui oli tunnistajaks sõna otseses mõttes kirvetööle.

Tsensusur on paraku sama vana kui trükikunst ja käesolev aasta märgib nii esimese eestikeelse trükise ilmumist kui ka teadet selle hävitamisele saatmise kohta.

Küsimus, kas vaat eesti-, läti- ja liivimaa rahvakeelsete missatekstidega tõepoolest ära põletati, ootab alles vastust.

Mis on kirjutatud sulega, seda ei raiu välja kirvegagi, ütleb eesti vanasõna. See kehtib ka vanima säilinud eestikeelse trüki-se, Wanradt-Koelli katekismuse kohta. 1535. aastast pärinevad fragmendid leiti 1929. aasta novembriõhtul ühe tublisti kõdunenud raamatu kaante seest. Ja kes teab, äkki on kusagil varjul ka 1525. aasta trükis? Oktoobris toimub Wittenbergis konverents, mis toob kokku eesti, läti ja saksa ajaloolased, et anda meie vanima raamatu kohta kõige uuemat teadmist.

Me ei saa muuta oma ajalugu, mis liigagi tihti on olnud hävitamise ajalugu. Ja ehk puudub meil kontroll ka tuleviku üle. Aga päris kindel on see, et meie kätes on tänane päev. Me peame uskuma ja lootma, et tuleb eesti raamatu kuuesajas, seitsmesajas ja tuhandes sünnipäev. Et midagi jääb alati alles, olgu see kas või ühe teise raamatu kaane sees.

Ja hoolitsema armastusega selle ühe raamatukogu eest, mida ei põleta tuli ega hävita vesi. Mida saame kõikjale kaasa võtta ja mis võib meid aidata kõige ootamatumal hetkel. Lähendada teistele inimestele ja iseendale. Ja kinnitada meid nähtamatute niidikestega elu ja maailma külge, et me ei hõljuks sihitult ava- või sisekosmoses nagu üksik asteroid.

See raamatukogu asub meie peas.

Oma saatust saame kujundada ainult avatud raamatutega. Oleme meie siis selline rahvas, kus igaüks loeb. Head eesti raamatu aasta algust!

EESTI KEELE JA KIRJANDUSE ÕPETAJATELE  
RAAMATUAASTA KONTSERDIL 30. JAANUARIL 2025  
NIGULISTE KIRIKUS TALLINNAS

Head eesti keele ja kirjanduse õpetajad,

olen palunud teid täna õhtul siia Niguliste kirikusse selleks, et tähistada eesti raamatu aasta algust koos inimestega, kes kannavad raamatuaasta mõtet.

Mis on raamatuaasta mõte? Nii nagu president Lennart Meri 25 aastat tagasi, ei hakka ka mina seda teile täna ütleva. Seda ütlete teie mulle — pärast kontserti või aasta pärast. Öelge kas

või kümne aasta pärast, siis kui mina enam president ei ole, aga raamatuaasta on. Sest ka seda, et iga aasta on raamatuaasta, teate teie minust paremini.

Niguliste kiriku võlvide all on hea mõelda sellele, et viis sajandit tagasi toimetas siin Niguliste hingekarjane Simon Wanradt, kelle väikse katekismuse tõlkis eesti keelde Tallinna Pühavaimu kiriku õpetaja Johann Koell. 1535. aastal Wittenbergis trükitud Wanradt-Koelli katekismust nimetame täna uhkusega vanimaks säilinud eestikeelseks trükiseks.

Nii nagu kirikuõpetajate roll on olnud määrava tähtsusega eesti raamatu 500-aastases ajaloos, on tänasel päeval oluline teie roll, head kooliõpetajad.

Olen raamatuaasta valguses palju mõelnud luule ja ilukirjanduse tähtsusest. Aga küsimus ei olegi nii lihtne. Anton Hansen Tammsaare polemiseeris 1930ndate lõpul lugemise vooruslikkuse üle.

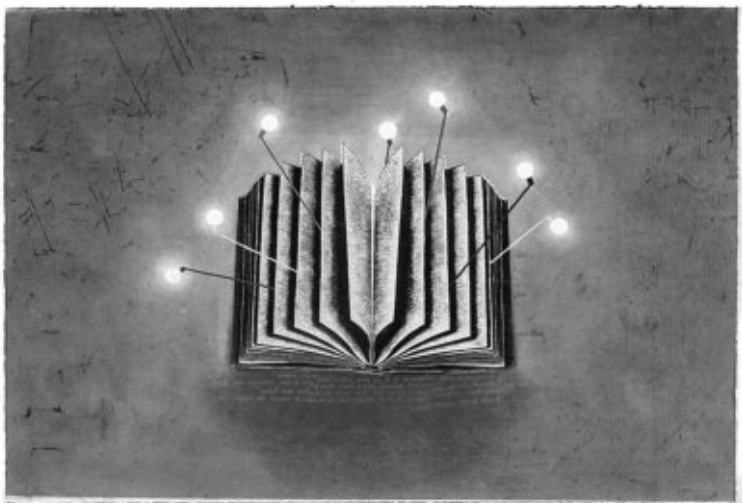
Kas lugemine aitab ikka kaasa, et inimene muutuks tublimaks, elurõõmsamaks, taibukamaks, korralikumaks, mõtlemises iseseisvamaks ja leidlikumaks? Või on ehk vastupidi ja raamatute lugemine võib koguni inimese vaimsele tõntsistumisele kaasa aidata?

Mitte igasuguse raamatu lugemine igasugusel viisil ei õilista inimest, leidis Tammsaare pea 90 aastat tagasi. Vähe on neid, kes katsuvad teosesse süveneda. “Kergus ja kiirus on tänapäeva ideaalid: kerge toit, kerge töö, kerge ajaviide, kerge süda, kerge elu.” Nii kirjutab Tammsaare. Ja lisab: “Aga ometi on vahel nõnda, et kerged jalad ja kerged raamatud teevad südame raskeks.”

Head õpetajad, teie ülesanne tänases maailmas ei olegi nii palju kergem, kui omal ajal Wanradtil ja Koellil või poolteist sajandit tagasi Vargamäel. Aga see ülesanne, tuua noori kirjanduse juurde ja püüda sõnastada sõnastamatut, on seda vaeva väärt.

Mida ma teile raamatuaasta alguses soovin? Kerget südant ja raskeid raamatuid!





SIRJE EELMA. Etüüd (sügavtrükk, kõrgtrükk, 2016)

---

# EESTI RAAMATU TULEVIK

*Jan Teevet ja Oliver Issak*

2026 Tartu Ülikooli raamatukogus kohtuvad ühel täiesti tavalisel veebruarikuu kolmapäeval kaks inimest. Kohtuvad ainult viivuks. Ja ega sellest kohtumisest polekski põhjust kõnelda, kui ei läheks nii, et sellest päevast alates kohtuvad nad veel, ikka rohkem ja rohkem, kuni saabub päev, mil nad kohtuvad oma esimese tütreaga, kes kirjutab mitmekümne aasta pärast raamatu, mida üks kirjanduskriitik veel mitukümmend aastat hiljem nimetab Eesti 21. sajandi romaaniks.

2027 Üks Lõuna-Korea punkbänd inspireerub Lauri Sommeri luulest ja otsustab luua tekstidest laulud. Oluline on see ennekoike seetõttu, et Lõuna-Korea punkbänd ei tõlgi Sommeri tekste korea keelde, vaid õpib kõik tekstid eesti keeles pähe. Avaldatud album pälvib laialdast tähelepanu ja Lauri Sommeri luulest saab Korea poolsaarel säärane hitt, et seda smugeldatakse isegi Põhja-Koreasse.

2028 Ajaleht *Postimees* muudab kurssi ja töötab “nüüd ja igavesti” pühendada iga päev vähemalt ühe täislehekülje eesti kirjandusele.

2029 Paul-Eerik Rummo on mitu aastat salamisi tööd teinud ja avaldab nüüd James Joyce’i *Ulyssese* uue ja parandatud tõlke.

---

**Ennustused kõlasid esimest korda 30. jaanuaril 2025. aastal Tartu Ülikooli Raamatukogus osana aktsioonist “Utoopia Saatkond: Eesti Raamat 1000”. Aktsiooni käigus kõlanud pikemad sõnavõtud Eesti raamatu tulevikust on järelkuulatavad Klassikaraadio kodulehel.**

Rummo süda on nüüd rahul. Kirjandusteadlased on vaimustuses. Iiri Vabariigi valitsus kuulutab Rummo Iirimaa aukodanikuks.

2030 Tõnu Õnnepalu võtab viimaks vastu kirjanikupalga ning avaldab kahe aasta jooksul kuusteist romaani. Hiljem kahetseb.

2032 Sel aastal ei juhtu Eesti kirjanduses midagi märkimisväärset.

2034 Maarja Pärtna korraldab kirjandusliku matka, kus osalejad kirjutavad luuletusi ainult siis, kui nad näevad rebast. Matk kestab viisteist päeva, rebast pole kusagil. Viimase päeva viimasel tunnil rebane siiski ilmub, istub osalejatega koos lõkke ääres ning jagab isiklikke kilde raskest elust Eesti metsas. Hiljem kirjutavad kõik osalised esseekogumiku *Meie rebane 2*.

2036 Doris Kareva võetakse kultuuriministeeriumisse tööle ning temast saab täiskohaga ametnik. Igal esmaspäeval sõnastab Kareva kõik ametlikud pressiteated ümber sonettideks. Inimesed on alguses segaduses, aga luuletuste rütm rahustab riigi haldusmasinat. Rahandusministeerium võtab tööle Andra Teede ja välisministeerium Kaur Riismaa.

2039 Urmas Espenberg avaldab 1400-leheküljelise mammutromaan *Kui külm on kõnnumaal kõndida* ning ta võetakse viimaks Eesti Kirjanike Liitu.

2044 Piret Raud loob seeria minimalistlikke lasteraamatuid, milles puuduvad nii tegelased kui ka süžee — jäänud on vaid tühjad leheküljed. Lapsed on vaimustuses.

2047 Kaur Kender tuleb tagasi.

2048 Kaur Kender lahkub taas.

2049 Eesti kirjandust tabab šokk, kui Peeter Sauter avaldab raamatu *Tõde ja vale Peeter Sauteri kohta*. Mis on selle skandaalse

raamatu sisu, seda me veel ei tea. Väidetavalt leiab raamatus aset vähemalt üks seksuaalvahekord ning neli korda vahutab õlu üle pudelikaela. Lisaks on teada, et peategelasel on vähe raha ning üldse kuidagi ebameeldiv olla. Lõpus on kõik õnnelikud.

2054 Carolina Pihelgas võidab viimaks kõik kirjandusauhindad, sealhulgas Soome Runebergi preemia vaatamata sellele, et ta pole soome keeles kirjutanud. Preemia žürii esimees ütleb: “Me lihtsalt tundsiime, et on aeg.”

2056 Raamatupood PUÄNT avab taas ukсед.

2060 ;paranoia kirjastus otsustab, et ei anna enam välja mitte ühtegi raamatut, kõigest vihjeid ja kuulujutte. Ühes pressiteates seisab: “Keegi kirjutas. Midagi juhtus. Kas lugesid?”

2062 Ilmub välja inimene, kes väidab, et ta on lugenud läbi kõik eestikeelsed raamatud. Väite kontrollimiseks moodustatakse komisjon. Pärast mitmepäevast tööd selgub, et see kõik on tõesti tõsi, ent keegi ei oska selle teadmiseга midagi peale hakata. Kõik eestikeelsed raamatud läbi lugenud inimesele korvatakse transpordikulu ning ta saadetakse tagasi Paidesse.

2075 Eesti Draamateater pühendab kaks järgmist hooaega ainult eestivene kirjanike loomingule.

2076 Igiliikuv Hasso Krull avaldab uue Eesti rahvuseepose 16. osa. Raamatu esitlusele Uue Kirjanike Maja mustvalge laega saali Krull ei ilmu. Korraldatakse üleriigiline otsing, ent Krulli ei õnnestu leida. Krull kuulutatakse teadmata kadunuks.

2087 Maarja Kangrost saab Eesti kõige vanem inimene. Kangro teatab, et avaldab sünnipäeval oma viimase romaani ja siis on kõik. Ent kui sünnipäev möödas, tunneb Kangro, et võiks veel ühe raamatu kirjutada. Ja siis veel ühe. Ja siis veel ühe. Tagantjärele nendivad kirjandusteadlased, et just see sünnipäev tähistas Kangro kõige viljakama loomeperioodi algust.

2095 Karlova viimase puitmaja lammutamisel ilmub pöönin-gult välja kohver Mehis Heinsaare kadunud päevikumärkmetega.

2098 Eesti Keele Instituut lisab eesti esseistide 50 aastat kest-nud kampaania tulemusel eesti keelde uue kirjavahemärgi, mis tähistab jõudmist intertekstuaalsele ristmikule.

2099 Avaldatakse A. H. Tammsaare *Tõe ja õiguse* esimese osa uus trükk, kus joonealuste märkuste, sõnaseletuste ja muud laadi selgituste maht ületab neljakordselt autoriteksti mahu.

2100 21. sajandi viimasel õhtul lastakse ilutulestiku asemel tae-vasse Eesti luule. Nüüd on luule nii taevas kui maa peal.

2107 Kirjandus keelatakse. Kõik, mis on seni kirjutatud, võib jääda, seda võib omal vastutusel lugeda, aga midagi uut enam kirjutada ei tohi. Kirjanikud küll paluvad, aga lugejad tänavatele meelt avaldama ei tule. Üks lugeja kommenteerib olukorda “Ak-tuaalse kaamera” uudistes: “Lõpuks ometi võin teha pikaajalise lugemisplaani, valida välja raamatud, mis elu lõpuks loetud pea-vad saama, ei mingeid häirivaid bestsellereid enam, mis järjekor-ra reeglitest kinni ei taha pidada.” Ainsad, kes kurvastavad, ongi kirjanikud. Nad tormavad enne seaduse jõustumist veel printerite ja koduste paljundusmasinate taha, et viimased leheküljed ilma-rahvale lugeda saaks anda. Edaspidi saavad neist pätid ja päeva-vargad, ausa kodaniku hirmud linna avalikes parkides, kes tõm-bavad vargsi mantlihõlmu lahti ja pakuvad kõike — haikust ro-maanini, romaanist eeposeni. . .

2108 Kirjanduse keelanud valitsus laguneb. Uus koalitsioon keelab kirjanduse keelamise ning otsustab kustutada eelmise va-litsuse nimed ajaloost.

2130 Aastast 2076 rahva meeli köitnud Hasso Krulli kadu-mise müsteerium leiab lahenduse, kui ta ilmub ootamatult Ees-ti Rahvusraamatukogusse ja väidab, et on veetnud viimased

54 aastat “Tekstimetsas”, lugedes ainult omaenda kirjutatud tekste. Rahvusraamatukogu turvamees saadab Krulli rahulikult välisukseni, kus teda tervitavad rahvahulgad ning lauleldamine kestab kolmteist päeva!

2148 Eesti Kirjanike Liidu juhiks valitakse lõpuks keegi, kes suudab luuletuse kaudu juhtida organisatsiooni eelarvet. Uus juht (salapäraselt nimega “L”) juhib liitu läbi regivärsiliste tsüklike.

2156 Eesti Rahvusraamatukogu satelliit saadetakse Marsile koos digitaalse koguga, mis sisaldab kõiki seni välja antud eesti keeles kirjutatud teoseid. Varsti saadetakse teele teisedki satelliidid üle kogu universumi. Eesti kirjandus on nüüd surematu!

2125 Eesti raamat 600. Nenditakse, et midagi pole muutunud ja samas on kõik muutunud. Kirutakse lugemuse vähenemist, ent tõdetakse, et kõik pole veel kadunud.

2200 Tartusse püstitatakse lõpuks Artur Alliksaare monument, millega on rahul nii linlased, kirjanikud kui ka arhitektid. Monument on valmistatud platinast, puhtast õhust ning mesilasvahast.

2209 Eestis avaldatakse ühe aasta jooksul 275 ja pool uut romaani, mis on kõik kunstiliselt väga kõrgel tasemel. Anomaaliat asuvad uurima kümned kirjandusteadlased, kes jõuavad 2230. aastaks oletuseni, et tegu oli täiesti juhusliku ning ülimalt ebatõenäolise sündmusega, mille pole mitte mingisugust seletust peale universumi müstika.

2259 Raudade kirjandusdünastia on viimaks jõudnud apoteoosi ning saabub see päev, mida kõik eestlased on sajandeid oodanud — viimaks ometi saab Eesti kirjanik Nobeli kirjanduspreemia. Aplaus!

2260 Kogu planeedi kirjandusavalikkuse suud on vajunud ammul, sest teist aastat järjest on Nobeli kirjanduspreemia laureaat

Eesti kirjanik. Ent seekordne laureaat ei pärine iidsest kultuuri-dünastiast. Tema esiisad ja esiemad on infotehnoloogid, taksojuhid ja lauljad, üks tädidest muuseas 2212. aasta Eurovisiooni lauluvõistluse võitja. Nobelisti ennast peetakse aga soome-ugri renessansi üheks stiilipuhtaimaks esindajaks.

2283 Viimane inimene, kes oskab veel oma käe ja pastapliiatsiga kirjutada, kaotab kannatuse, sest tühjaks saab tema viimane pastakas. Ta alustab streiki, mis lõpeb täpselt kolm aastat, kaks kuud ja kaksteist päeva hiljem, kui Uue turu platsil lammutatakse täielikult amortiseerunud Estonia teatri juurdeehitus ning selle nurgakivisse paigutatud ajakapslist tuleb lagedale pastakas, mis kukkus sinna ehituse ajal kultuuriministri ametit pidanud Jürgen Ligi pintsakutaskust. Pastakas antakse streikijale. Ta lõpetab streigi.

2284 Eesti Kirjanike Liit keelustab lõplikult sõna “armastus” kasutamise kirjanduses, sest see on kaotanud igasuguse tähenduse. Johannes Aavik teeb hauas mitu saltot, aga seda ei näe keegi.

2312 Kalevi Kullist on saanud vetikas. Et Uppsala ja Tartu Ülikooli teadlaste koostöös on vetikate keele tõlkimine juba viiekümne aasta eest täiesti võimalikuks saanud, jätkab Kalevi Kull loengute pidamist ning artiklite avaldamist.

2400 Kirjandusajakiri *Värske Rõhk* tähistab oma 395. sünnipäeva ja otsustab, et on aeg muuta ajakirja nime. *Värske Rõhk* nimetataksegi ümber ning edaspidi ainult ennast kordavate autorite tekste ilmutav ajakiri kannab nüüd nime *Läppunud Õhk*.

2427 Kogu Eesti on jagatud luulepiirkondadeks, kus igas külas kehtib erinev poeetiline režiim. Läänemaal tohib rääkida ainult alliteratsioonis. Ida-Virumaal kõneldakse ainult sonettides. Võru kandi inimestel on eristaatus — nemad räägivad vabavärsis.

2451 Üks mees, kes on kokku kogunud absoluutselt kõik sajadandite jooksul ilmunud Loomingu Raamatukogu numbrid, toob

koju selle, 2451. aasta märtsinumbri. Selgub, et kuskil siiski on piir ja kohe, kui mees üle läve astub, variseb maja kokku.

2473 On Eesti luule aasta. “Aktuaalse kaamera” diktorid kõnelevad kogu aasta heksameetris, “Terevisiooni” toimetus otsustab, et hommikusaatesse sobib pigem jambiline pentameeter. *Eesti Päevaleht* kasutab vabavärssi. Kogu *Postimehe* toimetus töötab palehigis selle nimel, et koondada kõik uudised ühte haikusse.

2474 Luuleaasta on läbi, aga sellel on olnud kogu ühiskonnale pöördumatu mõju. Seda mõistavad kõik, aga keegi ei tea veel, mida see täpselt tähendab.

2525 Tähistatakse Eesti raamatu 1000. sünnipäeva. Kõik on peaaegu täpselt nii nagu aastal 2025.

2526 Selgub, et kellelgi, kes kõneles 2025. aastal Utoopia Saatkonnas Eesti raamatu tulevikust, oli õigus. Selgub, et keegi eksis täielikult.

JAN TEEVET (1994) on lõpetanud Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia lavakunstikooli 28. lennu 2018. aastal lavastajana. Paide Teatri asutaja ja kunstiline juht 2018–2022, asutas 2023. aastal koos lavastusdramaturg Oliver Issakuga Kohtumiste ja Mitte-Kohtumiste Instituudi (aktioonid Utoopia Saatkond 2023. aasta Prima Vista kirjandusfestivalil Tartus; “Teekond kardinat taha” 2024. aastal Eesti Arhitektuurimuuseumis; “Kuidas vaadata merd?” 2024. aastal Tallinna linnaruumifestivalil).

OLIVER ISSAK (1996) on lõpetanud Tartu Ülikooli semiootika ja kultuuriteooria erialal 2021, õpib Eesti Kunstiakadeemia magistriõppes sotsiaalset disaini a-st 2023. Paide Teatris lavastusdramaturg 2021–2022, seejärel vabakutseline.



---

# VARAKRISTLIK PIIBEL

*Tarmo Toom*

Vabandan, aga mu artikli pealkiri on sihilikult eksitav. Esimes-  
tel kristlastel *ei olnudki* piibliraamatut! Pühakirja tekstidest alles  
kujunes raamat ja see protsess võttis aega sajandeid. Heebrea pü-  
hakirja kreekakeelsele tõlkele (s.o Septuagintale, LXX) lisati aja-  
pikku kristlikke tekste, ja kui need lõpuks kaante vahele kokku  
köideti, alles siis sai sellest raamat ehk kristlik Piibel (sisalda-  
des Vana ja Uut Testamenti). Veelgi hiljem hakati Piiblit pidama  
“raamatute raamatuks”. Tegelik pealkiri oleks niisiis “Kuidas pü-  
hadest kirjadest sai raamat”.

Enne neljandat sajandit oli enamik “raamatuid” valmistatud  
papiürusest ja “raamatu” all mõeldi peamiselt kirjarulle. Seda  
on selgelt näha Lk 4:17–20: Jeesus läks sünagoogi ja “tema kät-  
te [anti] prohvet Jesaja raamat [βιβλίον]. Ta rullis raamatu lahti  
[ἀναπτύξας τὸ βιβλίον] [---] Ja keeranud raamatu [τὸ βιβλίον]  
kokku”. Seega tähendas “raamat” kirjarulli. Öeldes sama, ent pi-  
sut teisiti, enne kui Johannes Chrysostomos (4. saj.) kasutas sõna  
τὰ βιβλία (mitmuses) kristliku Piibli kohta — see keekakeelne sõ-  
na tähendas just kirjarulle. Aga kirjarullid ei olnud veel raamatud  
tänapäeva mõistes.

Meie jaoks on raamat kahe kaane vahele köidetud paberile-  
hed, mille mõlemale küljele on kirjutatud tekst. Teatavasti kut-  
suti sellist kommunikatsioonivahendit hilisantiigi perioodil “koo-  
deksiks”.

Mis iganes põhjustel (oletatud on mitmeid) hakkasid kristla-  
sed eelistama koodeksit oma pühade tekstide kirjutamiseks ja le-

---

**Ettekanne kasutas illustreerivat materjali — 19 illustratsioo-  
ni —, mis trükiversioonis puuduvad.**

vitamiseks juba 2. sajandil (näiteks P<sup>52</sup>).<sup>1</sup> Tõenäoliselt oli ajendiks teadlik soov eristada kristlikke tekste heebrea pühakirjast ja samuti eristuda üldisest kirjanduslikust taustast. Väidetavalt pärineb esimene koodeksi vormis Toora alles 8. sajandist ja Mišna ütleb, et “Toora anti Moosesele kirjarull kirjarulli haaval” (Babüloonia Talmud, *Gittin* 60a). Ligikaudu 2/3 varakristlikust kirjandusest eksisteerib koodeksi kujul, 90–95% kristlikest Vana Testamendi tekstidest on koodeksid ega ole teada ühtki eksemplari, kus Uus Testament oleks kirjutatud selleks spetsiaalselt valmistatud kirjarullile (küll on erandiks kuus eksemplari, mis on kirjutatud taaskasutatud kirjarullidele).

Kristlaste koodeksieelistus hakkas kujundama raamatukultuuri ja muutus aja jooksul normatiivseks — raamat pidigi raamatu ehk koodeksi moodi välja nägema!

Hästi, aga mida täpselt sinna kahe kaane vahele panna? Millised tekstid ja mis järjestuses?

Kirjarullide puhul ei saa ju rääkida kaanonist, usuliselt normatiivsest tekstide kogust, samas mõttes nagu koodeksi puhul. Kirjarull kõrvalriiulil ei tähenda veel ilmtingimata mittekanoonilist kirjandust, kuid koodeksisse mittekuuluv tekst võib küll tähendada mittekanoonilist kirjandust. Samuti ei saa riulil olevate kirjarullide puhul rääkida raamatute järjekorrast samas mõttes mis koodeksis olevate raamatute puhul. Ühesõnaga, koodeksi kasutuselevõttuga võimendus nii kaanoni kui ka kanooniliste raamatute järjestuse küsimus.

Esmapilgul paistis otsus Vana Testamendi osas olevat suhteliselt lihtne — Septuagintas olevaid raamatuid tunnistati kristliku pühakirjana. Ent probleem on selles, et Septuaginta kui niisugune ei olnud ühene mõiste ega nähtus. Erinevad raamatud tõlgiti eri aegadel (kolmandast kuni esimese sajandini e.m.a), eri tõlkijate poolt ja eri paikades. See tähendas omakorda, et Septuagintade sisu oli erinev (s.t sinna kuuluvate raamatute nimekiri oli erinev) ja raamatute tekstikuju oli samuti erinev. Näiteks olid seal Jeesus

---

<sup>1</sup>S.t papüürus 52. Uue Testamendi papüüruskäsikirjad on nummerdatud.

Siiraki Tarkuseraamat, 1. Makkabite ja Toobiti raamat ning samuti lisad Taanieli, Estri, Jeremija ja Psalmide raamatutele, mis olid kirjutatud kreeka keeles — ja juutide, mitte kristlaste poolt. Seega väita, et esimesed kristlased järgisid Vana Testamendi osas Septuaginta kaanonit, on küll õige, ent häirivalt ebatäpne. Pole olemas ühte ja ainukest Septuagintat, just nagu pole olemas üht heebrea pühakirja. Mõlemad eksisteerivad mitmes vormis, ja veel kord, see käib nii raamatute valiku, järjekorra kui ka teksti sõnastuse ja pikkuse kohta. Ettekujutus, et Piiblis on üks ja seesama tekst, pärineb trükikunsti leiutamise ajast.

Esimeseks sajandiks piirdus nn heebrea kaanon 22 või 24 raamatuga, sõltuvalt sellest, kuidas raamatuid kokku loeti (kas Esra ja Nehemja raamatud, Jeremija ja Nutulaulud ning Kohtumõistjate ja Ruti raamat loeti kokku või mitte). Tsiteerides üht rabi: “Kes toovad enda majja rohkem kui 24 raamatut, toovad endaga segadust” (*Midrash Koheleth* 12:12).

Kasutasin väljendit “nn heebrea kaanon”, sest mingit ametlikku kaanoni sulgemist rabiinliku ajastu alguses ei olnud. Varasemerialakirjandus rääkis küll Jamnia kontsiilist esimese sajandi lõpus, mis vaagis Koguja raamatu ja Ülemlaulu saatust. Ent seda rabide arutelu mainib ainult üks tekst, *Mišna Yadaim* 3:5, ning selles vaieldakse nimetatud kahe raamatu sobivuse üle liturgiasse (teatavasti nende tekstide heebreakeelsed versioonid ei maini YHWH nime) ja mitte nende kuulumise üle kaanonisse. Tasub tähele panna sedagi, et rabid, keda osundatakse, ei elanud päris samal ajal. Ja eelkõige, kaht hilisemat kristlikku mõistet — kaanonit ja kirikukogu — ei tasuks sisse lugeda teistesse religioonidesse, oludesse ja aegadesse.

Sellegipoolest, heebrea pühakiri oli meie ajaarvamise alguseks suuresti välja kujunenud. Ent kui uurida, millised tekste täpselt Uus Testament tsiteerib (või parafraseerib), siis on pilt varakristlaste pühakirjast veidi hägusem. Kõige varasemad kristlikud nimekirjad Vana Testamendi raamatutest — Bryenniose ja Sardese Melitoni nimekirjad 2. sajandist — mainivad vastavalt 27 ja 25 raamatut, kuid veel kord, pühakirja raamatuid võis kokku lugeda mitut moodi.

Ka Uue Testamendi tekstide koondamine koodeksisse, kahe kaane vahele, ei läinud kuigi libedalt. Näiteks on praeguseks teada kaheksa evangeeliumi nende täielikul kujul, seitse evangeeliumi osalisel kujul ja veel neli evangeeliumi üksikute fragmentidena. Lisaks on teada kolmteist kaduma läinud evangeeliumi nende pealkirjade järgi. Kokku siis päris palju evangeeliume! Kaanonisse kuulub nendest aga juba 2. sajandi autori Eirenaiose selgituse kohaselt ainult neli. Neid nelja kasutati jumalateenistustel ja seejärel neid ka tunnustati. Teisi evangeeliume ei arvatud kaanonist välja (nagu populaarne kõmukirjandus armastab ekslikult väita), vaid need polnudki kunagi kaanonisse kuulunud.

Probleemid, mis tekkisid nelja erineva kanoonilise evangeeliumi kokkusobitamisega, põhjustasid omakorda nn koond-evangeeliumide kirjutamise. Kõige kuulsam neist on ehk 2. sajandi lõpus kirjutatud *Diatessaron*. Süüria kirikus peetigi *Diatessaron*'i evangeeliumiks kui niisuguseks ja Süüria Efraim (4. saj.) kirjutab sellele ka kommentaari. Isegi üks 6. sajandi ladinakeelne Uue Testamendi käsikiri, *Codex Fuldensis*, asendas neli evangeeliumi ladinakeelse *Diatessaron*'iga.

Samuti oli vaja lahendada, mida hakata peale varakristlike tekstidega, mis kunagi või mõnes käsikirjas olid olnud osa Uuest Testamendist. Neid oli mitmeid, näiteks *Barnabase kiri*, *Peetruse apokalüpsis*, *Hermase Karjane*, *Didachē*, 1. ja 2. Kleemensi kiri.

Järgneva tabeli esimene tulp on kuulus Athanasiose ringkiri aastast 367, mis mainib Vana Testamendi raamatute kõrval täpselt 27 Uue Testamendi raamatut. Sellest paremal on kõige varasemad Uue Testamendi kanooniliste raamatute nimekirjad või näited. Nimekirja alguse osas valitseb üksmeel, aga nimekirja lõpu osas konsensus puudub. (Tabel ei ilmesta raamatute järjekorda, mis on peaaegu igas nimetatud käsikirjas isesugune.)

| Athanasios, AD 367   | Muratori kaanon, 2-4. sajand (lad) | Eusebios, Eccl. hist, 4. sajand | Koodeks Claromontanus (lad), nimekiri 4. sajandist | Chiltenhami kaanon (lad), nimekiri 4. sajandist | Koodeks Sinaiticus, 4. sajand | Koodeks Alexandrinus, 5. sajand |
|----------------------|------------------------------------|---------------------------------|----------------------------------------------------|-------------------------------------------------|-------------------------------|---------------------------------|
| Matteuse             | ? tekst kadunud                    |                                 |                                                    |                                                 |                               |                                 |
| Markuse              | ? tekst kadunud                    |                                 |                                                    |                                                 |                               |                                 |
| Luuka                |                                    |                                 |                                                    |                                                 |                               |                                 |
| Johannese            |                                    |                                 |                                                    |                                                 |                               |                                 |
| Apostlite teod       |                                    |                                 |                                                    |                                                 |                               |                                 |
| Roomlastele          |                                    |                                 |                                                    |                                                 |                               |                                 |
| 1 Korintlastele      |                                    |                                 |                                                    |                                                 |                               |                                 |
| 2 Korintlastele      |                                    |                                 |                                                    |                                                 |                               |                                 |
| Galaatlastele        |                                    |                                 |                                                    |                                                 |                               |                                 |
| Efeslastele          |                                    |                                 |                                                    |                                                 |                               |                                 |
| Filipiistele         |                                    |                                 | puudub                                             |                                                 |                               |                                 |
| Kolosslastele        |                                    |                                 |                                                    |                                                 |                               |                                 |
| 1 Tessalooniklastele |                                    |                                 | puudub                                             |                                                 |                               |                                 |
| 2 Tessalooniklastele |                                    |                                 | puudub                                             |                                                 |                               |                                 |
| 1 Timoteosele        |                                    |                                 |                                                    |                                                 |                               |                                 |
| 2 Timoteosele        |                                    |                                 |                                                    |                                                 |                               |                                 |
| Tiitusele            |                                    |                                 |                                                    |                                                 |                               |                                 |
| Fileemonile          |                                    |                                 |                                                    |                                                 |                               |                                 |
| Heebreallastele      | puudub                             |                                 | puudub                                             | puudub                                          |                               |                                 |
| Jaakobuse            | puudub                             | vaieldav                        |                                                    | puudub                                          |                               |                                 |
| 1 Peetruse           | puudub                             |                                 | (Peetrusele, sic)                                  |                                                 |                               |                                 |
| 2 Peetruse           | puudub                             | vaieldav                        | (Peetrusele, sic)                                  |                                                 |                               |                                 |
| 1 Johannese          |                                    |                                 |                                                    |                                                 |                               |                                 |
| 2 Johannese          |                                    | vaieldav                        |                                                    |                                                 |                               |                                 |
| 3 Johannese          | puudub                             | vaieldav                        |                                                    |                                                 |                               |                                 |
| Juuda                |                                    | vaieldav                        |                                                    | puudub                                          |                               |                                 |
| Ilmutusraamat        |                                    | ebakindel                       |                                                    |                                                 |                               |                                 |
|                      |                                    | vaieldav                        | Barnaba epistel (?)                                |                                                 | Barnaba epistel               |                                 |
|                      | Peetruse apokalüpsis (?)           | vaieldav                        | Peetruse apokalüpsis (?)                           |                                                 |                               |                                 |
|                      |                                    | vaieldav                        | Pauluse teod (?)                                   |                                                 |                               |                                 |
|                      | Hermase karjane (?)                | vaieldav                        | Hermase karjane (?)                                |                                                 | Hermase karjane               |                                 |
|                      | Saalomoni tarkuse-raamat(!)        |                                 |                                                    |                                                 |                               |                                 |
|                      |                                    | Didaché, vaieldav               |                                                    |                                                 |                               |                                 |
|                      |                                    |                                 |                                                    |                                                 |                               | 1 Kleemens<br>2 Kleemens        |

Mõningane laiem konsensus kristliku kaanoni osas (vt tabeli ülemine osa) kujunes juba teiseks sajandiks ja edaspidi võttis see selgema kuju piirkonniti, kuigi eri moel — läänekristluses, idakristluses, Süüria kristluses ja Etioopia kristluses. Ka tänapäeva kirikutel laias maailmas on erinevad Piibli kaanonid. Oleme lihtsalt enda omaga nii harjunud, et peame üksnes seda ainuõigeks ja traditsiooniliseks.

Meile kultuuriliselt kõige lähedasemas läänekristluses redigeeris Hieronymus paavst Damasuse palvel evangeeliume, et vanaladinakeelsete tõlgete virvarris kuidagi korda luua. Hiljem tõlkis Hieronymus ka suurema osa Vana Testamendi raamatutest heebrea keelest ja mitte enam kreeka keelsest Septuagintast. Kuigi ta järgis aktsepteeritud LXX-i kaanonit, avaldas ta samas kahtlust, kas nn deuterokanoonilised raamatud ikka kuuluvad Vana Testamendi kaanonisse või mitte (need arutelud leiduvad *Prologus galeatus'* es ehk Saamueli raamatu eessõnas ja *ep.* 107).

Kaanoni küsimus võeti üles 4. sajandi lõpus aset leidnud Laodikea, Kartaago ja Hippo kohalikel kirikukogudel. Kontsiliaarsed nimekirjad kanoonilistest raamatutest aga ei taganud, et kõik oleksid päevapealt ja igal pool hakanud neid nimekirju järgima. Ent siiski, tasapisi, kuigi esialgu üsna vaevaliselt hakkasid arutelud kaanoni üle kujundama läänekristluse ettekujutust kanoonilisest pühakirjast, kuni 16. sajandil otsustasid protestandid eelistada heebrea kaanonit ja katoliiklased Trento kirikukogul *Vulgata* ladinakeelset teksti ja Septuaginta laiemat kaanonit.

Ühesõnaga, koodeksi kasutamine oli üks põhjustest, mis nõudis selgusele jõudmist kaanoni asjus, otsustamist, mida täpselt sinna kahe kaane vahele panna, mida täpselt Piibel endast kujutab.

Esimesed säilinud kristliku pühakirja papüüruskoodeksid sisaldasid vaid üksikuid tekste või tekstigruppe. Näiteks 3. sajandist pärit P<sup>45</sup>, millel on 112 lehte ehk 224 lehekülge, sisaldab teadaolevalt esimest korda nelja evangeeliumi ja Apostlite tegude raamatut. Kolmanda sajandi algusest pärinev P<sup>46</sup>, millest on säilinud 86 lehte 104-st, sisaldab suuremat osa Pauluse kirjadest. Ka juuti-

de mahukad pärgamendirullid Kumrani koobastes sisaldasid pühakirja osi (s.o siis üksikuid raamatuid — näiteks ainsana terviklikult säilinud 734 cm pikkune Jesaja kirjarull — või 12 väiksemat prohvetit, mida peeti üheks “raamatuks”: Nahal Heveri kirjarull). Tõsi, tänapäeval trükitakse samuti üksikuid Piibli osasid, kuid see ei ole siiski see, mida mõtleme Piibli kui sellise all. Piibel peaks ikka sisaldama kõiki kanoonilisi raamatuid!

Esimesi suuri ja vägevaid koodekseid, mis sisaldasid kõiki kristlaste poolt kanooniliseks peetud Vana ja Uue Testamendi raamatuid, kutsutakse pandektideks (kr *πανδέκτης*). Teadaolevalt nägid need esmakordselt päevavalgust 4. sajandil — kuulsad Piibli käsikirjad, üle 700-leheküljeline *Codex Sinaiticus*, *Codex Vaticanus* ja *Codex Alexandrinus* (viimane küll 5. sajandist). Need on raamatu ajaloo verstapostid ja ühtlasi esimesed näited kokku köidetud Vanast ja Uuest Testamendist kui kristlaste Piiblist. (Kordaksin, et Piiblist kui sellisest on meil materiaalseid tõendeid alles ligikaudu kolm sajandit pärast kõigi Vana ja Uue Testamendi raamatute kirjutamist. Sellepärast saigi öeldud, et esimestel kristlastel ei olnudki piibliraamatut.)

Teadaolevalt olid 6. sajandi haridustegelase Cassiodoruse kloostrikooli kollektsioonis Vivariumis samuti mõned ladinakeelsed pandektid (nt *Codex grandior*). Nimetamata ei saa jätta ka 1030-leheküljelist *Codex Amiatinust* (7.–8. saj.), mis on kogu Piibli ladinakeelse tõlke varaseim näide. Tegemist on piibliajaloo (ja üldse lääne kultuuriloo) ühe olulisima raamatuga, mille põhjal paavst Sixtus V redigeeris *Vulgatat* aastatel 1580–1590.

Pandektide tegemine hoogustuski 9. sajandil (kuigi töömahukuse tõttu ei jõutud valmistada rohkem kui kaks pandekti aastas ja ida pool tehti pandekte üldse üliharva — teada on vaid neli keskaegset kreekakeelset pandekti) ning siis uuesti 13. sajandil, kui väikeseformaadilised, kaasaskantavad, üksikisikule kuuluvad, enam-vähem tänapäevases järjestuses ja kahes tekstitulbas kirjutatud raamatud said frantsisklaste ja dominiiklaste kuulutustöö tõttu ülipopulaarseks. Selliseid Piibleid kutsutakse Pariisi Piibliteks.

Pandektide ilmumisega sai Piiblist lõpuks raamat selle sõna tänapäevases tähenduses — kahe kaanega paks raamat, mis sisaldas kõiki kanoonilisi tekste ja mille õhukestele lehtedele oli kirjutatud pisut vähem kui miljon sõna.

Lisaks tuli muutus ka kirjutusmaterjali osas. Alates 10. sajandist hakati araabia-, kreeka-, süüria-, armeenia-, kopti- ja gruusiakeelseid Piibleid kirjutama idamaa imetootele — paberile.

Enam-vähem samal ajal, kui pandektid muutusid pisut tavalisemaks, nihkus hariduselu kloostrikoolidesse ja Piiblite kirjutamine kloostritesse. Seal oli Piibli ja muu kirjandusega tegelemiseks kohe eraldi ruum — *scriptorium* —, kus kopeeriti ja kaunistati pühakirja nii seest kui väljast suure hoole ja aukartusega.

Säilinud on isegi käsikirju, milles evangeeliumide tekst on kirjutatud kuldsete tähtedega (nt Canterbury *Codex aureus* 8. sajandi lõpust, mida saab näha Stockholmis). Ükski teine raamat ei pärvinud sellist tähelepanu ja austust kui Piibel. Piiblist sai kõige kaunim raamat (nt Lindisfarne'i või Kells'i evangeliarid). Piiblist sai ka üks suuremaid raamatuid (nt peaaegu meetripikkune 13. sajandi *Codex gigas*). Nõnda kujuneski Piibel tasapisi "raamatute raamatuks".

Pandektid siiski ei saanud domineerivaks piibli formaadiks enne trükikunsti leiutamist, sest keskaegsetele Piiblitele hakati lisama kommentaare (*glossa ordinaria*), mistõttu need paisusid kuni 21-köitelisteks. Sellegipoolest, ettekujutus, missugune on piibliraamat kui selline, oli tekkinud, ja see võidutses uuesti hiliskeskajal ja reformatsioonide ajal, kui n-ö *nuda scriptura* ehk kommentaarideta Piibli trükkimine sai uueks, ent siiski kaunis lühiajaliseks ideaaliks.

15. sajandil saabus aga raamatute valmistamise järjekordne revolutsioon. Leiutati trükikunst. Gutenbergi megaprojekti, 42-realist Piiblit valmistasid ette trükised kooliõpikutest (Donatuse *Ars minor*) ja kalendritest. Piibel ise valmis aastatel 1452–1456. Piibli trükkimine oli nii mahuks ettevõtmine, et Gutenberg laostus. Tunnis suudeti trükkida vaid 8 kuni 16 lehekülge. Seega planeeritud saja kaheksakümne eksemplari 1282-leheküljelise Piibli trükkimine võttis aega ligikaudu kaks aastat. Kuna 40 eksemplari



kavatseti trükkida pärgamendile, siis selleks läks vaja ligikaudu 5000 vasikanahka. Vähemalt vasikapraest ei olnud Mainzis sel ajal kindlasti puudust!

Kõige muu kõrval, mida Piibli trükkimine muutis, nimetaksin tekstikuju. Käsikirjade ajastul oli tegemist nn elava tekstiga, mis kopeerimisel alati pisut muutus. Kuid veel kord, fikseeritud, identse tekstiga Piibel sadades tuhandetes eksemplarides, oli trükkimise leiutamise tulemus. Mitte et Gutenbergi Piiblid oleksid algselt ühesugused välja näinud — trükitud lehti viimistleti käsitsi —, vaid nendes olev tekst oli täpselt sama. Mõistagi tõstis see pühakirja teksti autoriteetsust. Identse tekstikuju järgi hakati formuleerima seisukohti raamatu sisu olemuse kohta. Ja kui mõelda selle peale, et põhimõtteliselt kõik 15. sajandil trükitud Piiblid — 94 eri väljaannet — järgisid Gutenbergi Piibli trükitud teksti, siis mõistame, kui oluliseks osutus see vaid üht *Vulgata* käsikirja järginud tekst. (Gutenbergi Piibel ei olnud tekstikriitiline väljaanne, vaid lihtsalt üks keskaegne Piibel trükitud kujul.) Ent tänapäeva piiblitõlked, mis eksisteerivad ainult elektroonilisel kujul, on taas “elavad tekstid”, sest neid pidevalt kohendatakse ja parandatakse vastavalt esitatud asjatundlikele soovitudele. Neil ei ole enam trükitud raamatule omast fikseeritud tekstikuju.

Kuigi reformatsioonid andsid Piibli trükkimisele uut hoo — uuel kujul ja uute ääremärkustega —, oli 16. sajandi alguseks Piiblist saanud juba vaieldamatult globaalkirjanduse esinumber ehk “raamatute raamat”. Luterliku reformatsiooni algusajaks (s.o enne Lutheri uut tõlget) leidis Saksamaal ligikaudu 20 000 vernakulaarset eksemplari varasematest 18-st ülem- ja alamsaksakeelsest tõlkest.

Piiblist on saanud raamatute raamat eelkõige tänu oma levikule. Piiblit või selle osi on tõlgitud enam kui 3000 keelde ja murdesse. Ühtegi teist raamatut ei ole tõlgitud ligilähedaseltki nii palju. 16. jaanuaril 2025 alustas tööd ka piiblitõlkijate töörühm professor Urmas Nõmmiku eestvedamisel, et valmistada uus piiblitõlge 2039. aastaks, s.o eestikeelse piiblitõlke 300. aastapäevaks.

Teiseks, Piiblit on trükitud rohkem kui ühtegi teist raamatut. Ainuüksi Lutheri eluajal trükiti enam kui 430 erinevat Piibli väl-

jaannet ja seda tehti meeletutes kogustes (kõikides variantides kokku ligikaudu 1,5 miljonit). Praegu trükitakse Piiblit üle maailma ligikaudu sada miljonit koopiat aastas.

Mis siis saab raamatute raamatust edaspidi? Täna on Piibel uuesti vahetamas oma meediumi. Piiblist on saamas digitaalne tekst, äpp mobiilis teiste äppide kõrval. Kui vanasti suudeldi liturgia käigus evangeeliumiraamatuid, siis nüüd tõstetakse megakirikutes mobiil ja antakse selles leiduvale piibliäpile oma truudusevanne. Kas Piiblist saab kunagi ka äppide äpp, näitab tulevik.

## Kirjandus

- Aitken, James K. (ed.) 2015. *T&T Clark Companion to the Septuagint*. London: T&T Clark
- Barton, John 2020. *A History of the Bible: The Book and Its Faiths*. London: Penguin
- Bloomell, Lincoln H. 2019. Scripture as artefact. — *The Oxford Handbook of Early Christian Biblical Interpretation*. P. M. Blowers, P. W. Martens (eds.). Oxford: Oxford University Press, pp. 7–32
- Boynton, Susan, Diane J. Reilly (eds.) 2011. *The Practice of the Bible in the Middle Ages: Production, Reception, and Performance in Western Christianity*. New York: Columbia University Press
- Brock, Sebastian Paul 2020. *The Bible in the Syriac Tradition*. 3rd ed. Piscataway: Gorgias Press
- Brown, Michelle P. (ed.) 2006. *In the Beginning: Bibles Before the Year 1000*. Washington, DC: Smithsonian Institution
- Cameron, Euan (ed.) 2016. *The New Cambridge History of the Bible*. Vol. 3: *From 1450 to 1750*. Cambridge: Cambridge University Press
- Ceulemans, Reinhart 2019. The Septuagint and other translations. — *The Oxford Handbook of Early Christian Biblical Interpretation*. P. M. Blowers, P. W. Martens (eds.). Oxford: Oxford University Press, pp. 33–54
- Elliott, Keith 2024. Bible, 11: Vulgate. — *Brill Encyclopedia of Early Christianity*. D. G. Hunter et al. (eds.). Vol. 2. Leiden: Brill, pp. 38a–40b

- Fernández Marcos, Natalio 2000. *The Septuagint in Context: Introduction to the Greek Version of the Bible*. Trans. W. G. E. Watson. Leiden: Brill
- Gallagher, Edmon L. 2021. *Translation of the Seventy: History, Reception, and Contemporary Use of the Septuagint*. Abilene: Abilene Christian University Press
- Gallagher, Edmon L., John D. Meade 2017. *The Biblical Canon Lists from Early Christianity: Texts and Analysis*. Oxford: Oxford University Press
- Gibson, Margaret T. 1993. *The Bible in the Latin West*. Notre Dame: University of Notre Dame Press
- Grafton, Anthony, Megan Williams 2006. *Christianity and the Transformation of the Book: Origen, Eusebius, and the Library of Caesarea*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press
- Hamel, Christopher de 2001. *The Book: A History of the Bible*. London: Phaidon
- Houghton, Hugh A. G. (ed.) 2023. *The Oxford Handbook of the Latin Bible*. Oxford: Oxford University Press
- Hurtado, Larry W. 2006. *The Earliest Christian Artifacts: Manuscripts and Christian Origins*. Grand Rapids: Eerdmans
- Lang, Armin, Emanuel Tov (eds.) 2016. *Textual History of the Bible: The Hebrew Bible*. Volume 1A, Overview Articles. Leiden: Brill
- Law, Timothy Michael 2013. *When God Spoke Greek: The Septuagint and the Making of the Christian Bible*. Oxford: Oxford University Press
- Marsden, Richard, E. Ann Matter (eds.) 2012. *The New Cambridge History of the Bible*. Vol. 2: *From 600 to 1450*. Cambridge: Cambridge University Press
- McKendrick, Scot, Kathleen Doyle 2007. *Bible Manuscripts: 1400 Years of Scribes and Scripture*. London: The British Library
- Noss, Philip A. (ed.) 2007. *A History of Bible Translation*. Roma: Edizioni di Storia e Letteratura
- Page, James Carleton, Joachim Schaper (eds.) 2013. *The New Cambridge History of the Bible*. Vol. 1: *From the Beginnings to 600*. Cambridge: Cambridge University Press
- Parker, David C. 2008. *An Introduction to the New Testament Manuscripts and Their Texts*. Cambridge: Cambridge University Press
- Pelikan, Jaroslav 1996. *The Reformation of the Bible, The Bible of the Reformation*. New Haven: Yale University Press

- Peters, Francis Edward 2007. *The Voice, the Word, the Books: The Sacred Scripture of the Jews, Christians, and Muslims*. Princeton: Princeton University Press
- Pettegree, Andrew 2010. *The Book in the Renaissance*. New Haven: Yale University Press
- Salvesen, Alison G., Timothy Michael Law (eds.) 2021. *The Oxford Handbook of the Septuagint*. Oxford: Oxford University Press
- Visser, Arnoud 2018. The Luther Bible. — *Martin Luther in Context*. D. M. Whitford (ed.). Cambridge: Cambridge University Press, pp. 350–357
- Wasserstein, Abraham, David J. Wasserstein 2006. *The Legend of the Septuagint: From Classical Antiquity to Today*. Cambridge: Cambridge University Press

TARMO TOOM (1961) õppis 1992–1994 Rüşchlikoni Rahvusvahelises Teoloogilises Seminaris (Šveits), 1994–1995 Richmondi Teoloogilises Seminaris (USA), sealt ka magistrikraad (*MDiv*), doktorikraad Ameerika Katoliiklikust Ülikoolist (2001). Töötanud 2008–2015 Ameerika Katoliiklikus Ülikoolis, 2015–2022 Georgetowni Ülikoolis, samuti 2001–2022 John Lelandi nimelises teoloogiakeskuses. Alates 2022 töötab Tartu Ülikooli usuteaduskonnas, 2022 patristika teadurina, 2022–2024 patristika kaasprofessorina, alates 2024 külalisteadurina.

---

# PIIBLITÕLGE JA EESTI KIRJAKEEL

*Kristiina Ross*

Seekordne raamatuaasta on pühendatud 500 aasta möödumisele nii eestikeelse raamatu kui ka eesti kirjakeele sünnist. Eesti keel kuulub nende keelte hulka, mille kirjalik kuju sündis koos raamatuga. Enne esimese eesti keelt sisaldanud raamatu trükkimist eesti keelt kirjalikul kujul praktiliselt ei kasutatud. Vähemalt pole meil selle kohta jälgi. Varasemates muukeelsetes dokumentides leidub küll üksikuid eesti sõnu ja eesti pärisnimesid, aga üksiksõnad ja nimed ei tähenda veel süsteemset keelevarianti.

Ühtlasi kuulub eesti keel niisugusesse kultuuriareaali, milles kirjakeele teke ja areng on väga tihedalt seotud Piibli tõlkimisega. Protestantlikes maades on Piibel olnud usutõe ja elamisjuhiste ainus allikas ning selle tõlgendamine on usaldatud kõigile usklikele ilma kohustusliku vahetalitajata. Protestantlike vaadete valgustajad tegutsesid selle heaks, et Piibel tõlgitaks kõigisse nende valitsemisalal kõneldavatesse keeltesse. Õnnestunuks tunnistatud tõlge sai autoriteetseks, kõiki keelekogukonna liikmeid ühendavaks tekstiks. Nii kujunes näiteks saksa kirjakeele edasiseks aluseks Martin Lutheri 1534. aastal ilmunud piiblitõlge, mis tugines varasemale saksi kantseleikeelele. Kuigi Lutheri ülemsaksakeelne Piibel tõlgiti kohe ka alamsaksa keelde, kindlustas just Lutheri piiblitõlke autoriteetsus kesk- ja ülemsaksa murretele tugineva allkeele saamise ametlikuks kirjakeeleks. Ka Eesti aladel peeti Piibli tõlkimisel alguses sihtkeelena silmas kahte keelekuju: lõunaeesti ja põhjaeesti keelt. Uus Testament ilmus esimesena lõunaeesti keeles pealkirjaga *Wastne testament* 1686. aastal. Kuid asjaolu, et kogu Piibel jõudis trükki põhjaeesti keeles aastal 1739, aitas ka meil just selle keelevariandi üldrahvalikuks kirja-keeleks saamisele oluliselt kaasa.

Lisaks seotusele trükitud raamatu tekke ja piiblitõlkega kuulub eesti keel nende keelte hulka, mille kirjakeele on loonud võõra emakeelega inimesed. See paigutab varase eesti kirjakeele tänapäeva eestluse seisukohalt ambivalentssesse valgusse ning kutsub seda käsitlema koloniaallingvistika kontekstis. Sest kui tahta eesti kirjakeelt ja selle aluspõhja, piiblitõlget, keeleliselt ja stilistiliselt analüüsida, siis ei pääse üle ega ümber tõigast, et selle tõlkimisega ei olnud otseselt seotud ükski emakeelne eestlane. Tõlkimisel on aga tõlkija emakeel oluline; mitte ilmtingimata tema etniline päritolu, küll aga keelekeskkond, milles ta on üles kasvanud.

16. sajandist, mil seoses luterluse jõudmisega Eesti aladele algas kirjakeele loomise ja Piibli tõlkimise ettevalmistav periood, on teada vähemalt kaks meest, kes olid vaimulike tekstide tõlkimisega seotud ja kelle emakeel oli või vähemalt võis olla eesti keel. Nendeks on esimese, 1535. aastal ilmunud ja tükati säilinud katekismuse tõlkija Johann Koell (Altöf-Telschow 2000: 68) ja koolipoiss Hans Susi, kellele sajandi keskpaiku osteti paberit perikoopide ja kirikulaulude tõlkimiseks (Johansen 1935: 435).

Kuid 17. sajandist, mille keskpaigast alates Piibli tõlkimine päriselt algas, ei ole keeleliste otsustajate ringis enam ühtegi emakeelset eestlast. Kõik pastoriid, keda on mainitud seoses piiskop Jheringi 1640. aastate püüdlusega Uus Testament eesti keelde tõlkida, olid sakslased. Sajandi keskpaiga kahe säilinud käsikirjalise piiblitõlke autorid Johannes Gutsloff ja Heinrich Göseken olid mõlemad sündinud Saksamaal ning puutusid eesti keelega esimest korda kokku alles siis, kui nad täiskasvanuna, pärast ülikooliõpinguid siia sattusid. 1680. aastatel tegutsema asunud noored vihased mehed ja kogu senise tõlkepraktika suured kritiseerijad Adrian Virginus ja Johann Hornung olid mõlemad sündinud Eestis, kohaliku maapastoriid isa perre, nii et tõenäoliselt puutusid nad eesti keelega kokku juba maast madalast ja oskasid seda küllaltki hästi, aga ka neile polnud see ei emakeel ega esimene keel.

1739. aasta piiblitõlke keele mõlemad põhikujundajad, Anton Thor Helle ja Heinrich Gutsleff olid küll samuti sündinud siinmail, aga paraku Tallinnas, nii et nende varajased kokkupuuted eesti keelega on mõneti problemaatilised. Pole muidugi põhjust kahelda, et nad hiljem täiskasvanuna eesti keele korralikult ära õppisid, aga neilegi oli see omandatud keel.

Piibel ilmus eesti keeles rohkem kui 200 aastat pärast Lutheri saksakeelse tõlke esmailumist, sest just nii kaua kulus saksa (ja ositi ka) rootsi emakeelega pastoritel eesti keele õppimiseks ja selle kirjalikustamiseks sellisel määral, et sellesse oleks võimalik tõlkida terve pühakiri, mis sisaldab žanriliselt väga eriilmelisi, keelelistes ja stilistilises mõttes kohati väga nõudlikke tekste.

Järgnevalt püüan põgusalt iseloomustada eesti esimest piiblitõlget keelilisest ja tõkeloolisest vaatenurgast ning arutleda, kuidas võiks selline tõlge olla mõjutanud eestlaste suhet kirjakeelega.

Kui tänapäevase keeletaju pinnalt esimest piiblitõlget lehitse-da ja selle tekkeloole mõelda, võib tekkida kaks kahtlust: äkki on see tõlge, esiteks, pisut lihtsameelne, ja teiseks, keeliliselt kohmakas? Sellest võib leida väljendeid, mis panevad praegu muigama ja küsima, kas ei kajastu neis sotsiaalselt kõrgema eliidi patroneeriv suhtumine madalamal astmel olevatesse ühiskonnaliikmetesse, kelle keelde nad “on suvatsenud” oma tõlke teha. Sedalaadi tõlkeid võib valgustuslik-õpetlikust raamatuvarast tõesti leida. Ja teisalt, kuivõrd on teada, et Piibli tõlkisid võõra ja struktuurilt hoopis teistsuguse emakeelega tõlkijad, tekitavad mõned konstruktsioonid kahtluse, et tegemist on lihtsalt kohmaka ja saksapärase tõlkega. Ka niisuguseid tõlkeid võib varaste eesikeelsete raamatute seas hulgi kohata.

Veidikene lähem vaatlus kinnitab siiski, et kumbki neist kahtlustest ei pea paika. 1739. aasta piiblitõlkes ei tehta mitte mingisuguseid sisulisi hinnaalandusi ja selle keel on korrektne ja rikas eesti keel. Sisuline täpsus ja eesti keele reeglite järgimine näivad olevat olnud tõlkijatel lausa eriliselt hingel. Üldiseloomustusena võib öelda, et meie esimene tõlge ongi ühelt poolt terminoloogiliselt eriti täpne ja originaaltruu, kuid teisalt kasutatakse seal rahvapärast kõnepruuki niipalju kui vähegi võimalik, see tähendab niipalju, nagu taotletav originaaltruudus vähegi lubab.

Eesti tõlkijad on oma töös rakendanud kaasaegse saksa eksegeetika uusimate saavutuste täit masinavärki. 1694. aastal asutatud Halle ülikool oli kujunenud pietistmi ja valgustuslike vaadete keskuseks 18. sajandi Saksamaa kõige olulisemaks ülikooliks. Selles ülikoolis oli õppinud ka üks piiblitõlke ühtlustamise põhiotsustajaid, eespool mainitud Heinrich Gutsleff, ning seal olid

haridust saanud seni nimetsi tuvastatud kaastõlkijatest (Ross 2002; Tafenau 2009) veel vähemalt kolm: Heinrich Christoph Wrede, Georg Sabler ja Heinrich Gutsleffi vend Eberhard Gutsleff noorem. Seetõttu pole üllatuslik, et Halle ülikooli teoloogide vaimsus kajastub ka eesti piiblitõlkes. Hallelased olid ilmavaatelt pietistid, nii et nende jaoks oli Piibli tutvustamine ja selgitamine rahvale, sealhulgas ka harimatule lihtrahvale, väga oluline teema, kuid Saksamaal ei olnud see nii pakiliselt seotud praktilise tõlkimisvajadusega. Sakslastel oli Martin Lutheri väga rahvapäraselt ladusa keelega piiblitõlge ammuilma olemas ja selle autoriteet oli niivõrd kõrge, et selle ümbertõlkimine ei olnud aktuaalne. Küll aga oli selleks ajaks ilmnenud, et Lutheri tõlge ei ole kõikjal päris täpne, vaid on mõnes kohas lausa ekslik või liiga ümberütlev. Halle pietistide akadeemiline huvi keskendus originaali sõnade etümoloogia täpsustamisele ja kunagiste tähendusnüansside üksikasjalikule analüüsimisele. Eesti tõlke lähivaatlus veenab, et ka eesti tõlkijad nägid eriti vaeva originaali sõnade täpse tähenduse eritlemise ja edasiandmise kallal. Seejuures tuginesid nad Halle teoloogide kõige uudsematele seisukohtadele. Otsides originaali sõnadele võimalikult lähedasi eesti vasteid, olid nad paraku palju täbaramas olukorras kui tänapäeva tõlkijad. Nad olid eesti keele omandanud alles täiskasvanu eas ja neil polnud kasutada kirjalikke keelekogusid peale paari napi 17. sajandil ilmunud sõnaraamatu (ja mõne käsikirjalise sõnastiku). Nii pidid nad sageli ise lahendusi leutama. Näiteks Vanas Testamendis tõlgivad nad agressiivset negatiivset emotsiooni väljendava sõna *'ap* sõnaga “viha”. Paraku sellega nende leksikaalne valik piirdus, kuid Vanas Testamendis leidub mitmeid hoopis muu tüvega sõnu negatiivse agressiivse emotsiooni väljendamiseks. Nende sõnade vahendamiseks lisasid nad sõna *viha* ette täiendi ja kasutasid sõnaühendeid nagu *suur viha*, *tuline viha*, *hirmus viha*, *püha viha*. (Niisugune kasutus on tõlkes läbimõeldult süstemaatiline, aga mitte mehaaniline, vaid erinevate vastete valikul arvestatakse ka konteksti.)

Samal ajal kui sõna tasandil üritati originaali tähendust võimalikult üksikasjalikult edasi anda, on fraasi tasandil hoolega hoidutud mehaaniliselt kopeerimast originaali lauseehitust. Ilmselgelt on tõlkijad teadlikult vältinud ka võimalikku saksa eeskujude mõju. Nad on sihipäraselt kasutanud ainult seesuguseid



konstruktsioone, mida teadsid eesti keelesüsteemiga kokku sobivat, nagu võib otsesõnu välja lugeda tõlke mustandkäsikirja servadel leiduvatest märkustest, aga ka väljenditest, mis ei kattu ei originaali sõnastusega ega ühegi samatähendusliku saksa väljendiga. Näiteks seoses sellesama sõnaga *viha* kasutasid nad (Vanas Testamendis kokku 78 korda) väljendit (kellegi) *viha süttib põlema*, ehkki sõna-sõnalt ei vasta sellele ükski originaalteksti vastavas kohas kasutatud keelend ja sellele ei leidu üksühest vastet ka saksa keeles.<sup>1</sup> Käsikirjas leiduvatest parandustest võib näha, et väljend on toimetamise käigus läbi kogu tõlke sisse viidud. Ja vähemalt tänapäeval mõjub see igatahes väga veenvalt ja “vana-testamentlikult”.

Eesti esimese piiblitõlke keelt ja stiili saabki praegu hinnata ainult tänapäeva eesti keele seisukohalt vaadates. Raske on öelda midagi selle kohta, kuidas piiblitõlge mõjus 18. sajandi keskpaiga eestikeelsele lugejale või kuulajale. Võib ainult oletada, et see jäi talle mõneti kaugeks. Suurele osale eesti keele kõnelejatest juba sellepärast, et see oli ühtlustatud keelevariant, mis tugines Kesk-Eesti murderühma keelepruugile, ja näiteks Lõuna-Eesti murrete kõnelejad ei pruukinud sellest ainuüksi murdeerinevuste tõttu aru saada. Seesugune võõrus on (alguses) omane kõigile kirjakeeltele, sest kirjakeel ongi keelevariant, mida mitte keegi päris sellisena, ette antud etaloni kohaselt, igapäevases suulises suhtluses ei kasuta, aga millest enamik siiski enam-vähem aru saab. Piiblitõlkega kehtestatud eesti kirjakeel oli võib-olla eestlastele paraku kahe nõksu võrra veel kaugem kui näiteks saksa või inglise või prantsuse kirjakeel oma tekkimise aegu nende keelte kõnelejatele. Sotsiaalne ja keelkondlik lõhe kirjakeele loojate ja keele kõnelejaskonna vahel oli eesti keele korral suurem. Eesti piiblitõlge

---

<sup>1</sup>Olen varem kirjutanud, et väljend *viha süttib põlema* (1Ms 30:2 jm) võiks pidada otselaenuks heebrea keelest (Ross 2004: 565). Väljend ongi kahtlemata sisse toodud selleks, et heebrea originaalile tähenduslikult võimalikult lähedale jõuda. Siiski ei ole tegemist sõnasõnalise ülekandega. Väljendit kasutatakse vastena heebrea verbile *ḥārāh* ‘vihast põlema’. Luther on selle (enamasti) tõlkinud väljendiga *zornig werden* ning ilmselt Lutheri tõlke mõjul on ka eesti mustandkäsikirjas vastav verbivorm algselt tõlgitud (enamasti) ühendiga *vihaseks saama*, mis on toimetamise käigus läbivalt asendatud ühendiga *viha süttis põlema*.

sattus alguses natuke hõredasse ruumi. Neid, kes saanuksid seda stilistiliselt nautida ja ühtlasi selle originaalilähedust hinnata, oli kaduvvähe. Haritud emakeelne lugejaskond alles hakkas tekkinema. Asjaolu, et eesti keel ei olnud tõlkijate emakeel, lubas neil pealegi võib-olla tõlkida eriti “teaduslikult”. See võis tõlkele jätta kunstlikkuse pitsi, mis ehk emakeelset lugejat tekstile päris lähedale polekski lasknud.

Need kõik on ainult oletused. Tegelikult pole meil selle kohta, kuidas eestlased 18. sajandil esimese piiblitõlke vastu võtsid, otsest tagasisidet olemas. Lugemisoskus hakkas pärast Piibli ilmumist kiiresti kasvama. Aga enamasti loeti pigem lihtsamaid tekste — katekismust ja lauluraamatut. Piibli lugemise levikut piiras võib-olla ka vennastekoguduse mõju, sest vennastekogudused pakkusid lugemiseks hoopis muud laadi harduskirjandust. 19. sajandil hakkas piiblitõlge ka keeleliselt maha jääma jõudsalt arenevast ilmalikust kirjandusest. Ent omas ajas oli 1739. aasta piiblitõlge olnud tõlketaotlustelt silmapaistev ja säravalt hea tõlge ning pidas terve sajandi edukalt vastu.

Selle ainukeseks küsitavuseks võib ehk pidada asjaolu, et see oli eestlaste vaatepunktist pisut ennatlik. 18. sajandi esimese poole oludes asetati latt selle tõlkega talurahva jaoks natuke kättesaamatusse kõrgusesse. Tõlke keelelise väärtustamiseni eestlased päriselt ei jõudnudki. Sest 19. ja 20. sajandi vahetuseks, kui emakeelsed eestlased suutnuksid seda juba teha, oli tõlge keeleliselt paratamatult vananenud, pealegi oli suure osa loominguilise intelligentsi huvi selleks ajaks pöördunud ilmalike tekstide, ilukirjanduse ja filosoofia poole.

Ent kindlasti oli Piibli tõlkimise tulemusel loodud kirjakeel 18. sajandi keskpaigast kuni ärkamisajani eestlastele hariduslik innustaja, mis ahvatles pingutama ja kõrgemale püüdlema. Kirjakeele ja kirjakultuuri rolli eestlaste rahvuslikul koondamisel sobib illustreerima ilus tsitaat meie esimesest piiblitõlkest, mis ei käi küll kirjakeele kohta, aga on sellele kergesti kohandatav:<sup>2</sup>

Ta tõstab waest ülles põrmust,  
ta üllendab santi senniko peält,

<sup>2</sup>Sama motiiv leidub ka 113. psalmsis, aga siin, 1. Saamueli raamatu 2. peatükis, on see sujuvamalt sõnastatud.

et ta neid nende üllematte kõrwa panneb istuma,  
ja annab au järje neile pärris-ossaks (1Sm 2:8).\*

Piiblitõlkega loodud kirjakeel ülendas eestlasi ja “pani nad istuma” teiste Euroopa rahvaste kõrvale.

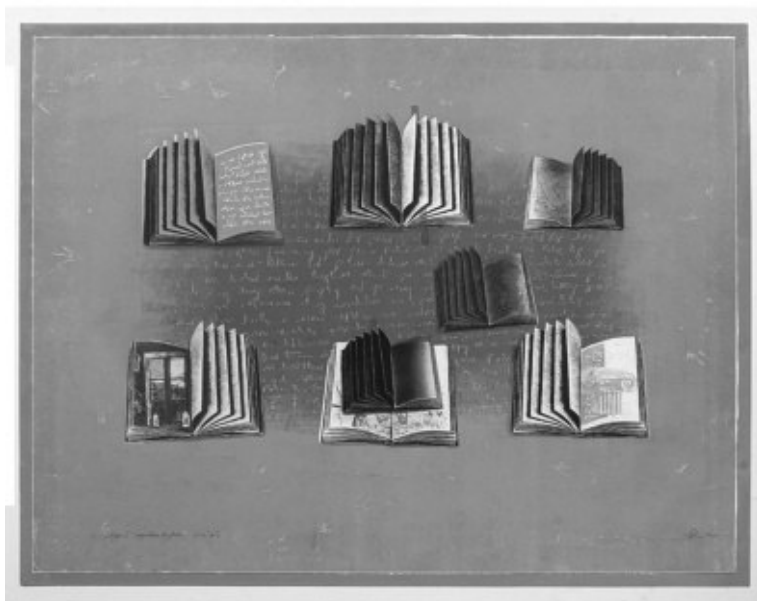
## Kirjandus

- A l t o f - T e l s c h o w, Kaja 2000. Wanradt-Koelli katekismus ja tema aeg. — *Eesti vanimad raamatud Tallinnas*. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu, Eesti Rahvusraamatukogu, Tallinna Linnaarhiiv, lk 63–77
- J o h a n s e n, Paul 1935. Wanradt-Koell'i katekismuse senitundmatuist järglastest. — *Eesti Kirjandus*, nr 10, lk 433–436
- R o s s, Kristiina 2002. Esialgseid täiendusi Vana Testamendi tõlkeloole. — *Keel ja Kirjandus*, nr 2, lk 73–87
- R o s s, Kristiina 2004. Heebrea jäljed eesti keeles. — *Keel ja Kirjandus*, nr 8, lk 561–573
- T a f e n a u, Kai 2009. Veel täiendusi Vana Testamendi tõlkeloole. — *Keel ja Kirjandus*, nr 8–9, lk 688–708

KRISTIINA ROSS (1955) on lõpetanud 1978. aastal TRÜ filoloogiateaduskonna eesti filoloogia erialal soome-ugri keelte eriharus, filoloogiakandidaat 1984. Töötanud Eesti Keele Instituudis 1978–1980 ja alates 1984, sh soome-ugri keelte sektori juhatajana 1992–1996, teadusdirektorina 1996–2000 ning eesti murrete ja lähisugukeelte sektori juhatajana 2000–2006, 2008–2016 vanemteadur, alates 2016 juhtivteadur. *Akadeemias* on avaldanud artikli “Ülemlaulu tõlkest esimeses eestikeelses Piiblis” (1995, nr 1, lk 3–29), arvustused Paul Alvre (1990, nr 3, lk 629–634) ja Katre Kaju (2011, nr 11, lk 2142–2147) raamatutele ning Isidor Levini artikli “Lazar Gulkowitsch, tema juudi teaduse õppetool ja Tartu ülikool” tõlke (2008, nr 7, lk 1462–1482).

---

\*1997. aasta Piiblis: “Tema tõstab tähtsusetu põrmust, tema ülendab viletsa tuhaasemelt, pannes neid istuma õilsate juurde ja lastes neid pärida aujärgi”. *Toim.*



SIRJE EELMA. Kogu I (sügavtrükk, kõrgtrükk, 2020)

---

# PÜHAD KIRJAD JA NÕIASÕNAD

*Tõnu Õnnepalu*

Raamatul nagu igal inimlikul nähtusel on kaks loomust, kaks tõde, mis räägivad teineteisele vastu. Nii see lihtsalt on ja sinna pole midagi parata, kui väga me ka tahaks, et tõde oleks alati üks ja ainukene. Ta ongi! Ainult et ta sisaldab ikka kahte. Ja kui vihaselt me seda teist sealt ka tapaks ja hävitaks, uus ühene tõde, mis sellest puhastustööst sünnib, osutub ikka ja jälle kaheks, iseendaga tülis olevaks, *ad infinitum*.

Raamatuga pole asi ehk nii dramaatiline. Raamat on siiski asi, mis *ise* ei räägi (pangem tähele!). Raamat vaikib, pool kilo paberit ja pappi, mis on trükitähtsusega kokku määratud. Aga — raamat on samal ajal ka sõnad, või kui soovite, *sõna*, mis ei ole, kui järele mõelda, mitte üldse materiaalne, ei pruugi olla, kuigi ka sõnu hääldades, neid välja öeldes me ikkagi nad materialiseerime korra, õhuks nimetatava gaasisegu eripärase võnkumise ehk hääle kujul. Aga juba õige mitu sajandit oskame lugeda ka ilma häält tegemata, isegi huuli liigutamata, nii et lugedes see paberi ja trükitähtsuse sõna mitte ei materialiseeru, vaid hoopiski nagu dematerialiseerub, muutub millekski meie *teadvuses*, millest me senimaani ei tea, mis see on või kas seda üldse olemaski on.

Raamatul on neid kahetisusi muidugi veel. Raamat on korraga tähtis ja tühine, püha ja vulgaarne, odav ja hindamatu, õpetlik ja kahjulik, ja ta on seda kõike ühekorraga ja samal ajal — mingil viisil isegi iga raamat, niihästi kõige püham kui ka kõige tühisem, sest muidugi ei ole neist ükski püha ega tühine mitte iseenesest, tähti ja pilte täis kirjatud paberilasuna, vaid meie jaoks, meie vaimus ja mõttes ja mälestuses.

Raamat võib olla mälestuse kandja ka siis, kui me teda üldse lahti ei tee. Mõnest raamatust on raske loobuda samamoodi kui mõnest vanast kuuest või püksipaarist, kuigi teame, et me neid iial enam ei kannu. Liiga vanad ja kulunud, ammu moest väljas.

Aga kord sai neid kantud, nendega ja nendes elatud, ja kas need ei olnud siis ilusad aastad, isegi kui neis oli nii palju valu ja teadmatust? Ei, käsi ei tõuse, lükkad kapiukse kinni, on küll liiga täis, aga kui natuke kokku suruda, siis mahuvad veel uued riided ka ära. Äkki ükskord tõmban need vanad peetud püksid veel jalga, kas või aiatööle, puude lõhkumiseks? Kuigi tead, et sa seda ei tee. Ja kuigi sa samamoodi tead, selle tolmunud raamaturiiuli ees seistes ja ühte tuttavat köidet käes hoides, et sa mitte iial oma elu sees teda enam ei loe, isegi ei ava — sa ikkagi tahad, et ta oleks seal, oleks sinuga. Kord oli temast abi. Kord sa elasid temas samamoodi kui oma pükstes ja kuues ja särgis, kord ta oli osa sinust. See aeg on möödas, selle raamatu aeg sinu jaoks, aga las ta siiski olla veel seal, seista seal riiulis ja võtta ruumi. Ei, sinu käsi ei tõuse. . .

See on ju muuseas üks moodne teema, vähemalt selles kitsas ringis, kus üldse veel raamatute vastu elulist huvi tuntakse, kus nad on veel *tähtsad*. Raamatute äraviskamine vs. raamatute alleshoidmine. Me võime ju tähistada suure au ja iluga eesti raamatu aastat ja kõnelda hardalt klassikutest, aga selsamal aastal toimetavad inimesed kõrvale, et mitte öelda, hävitavad, võib-olla küll väikese süütundega, poolsalamahti, tonnide ja tonnide viisi raamatuid. Koristavad oma elamisi või nende elamisi, keda enam pole ja kelle lahkumisega on justkui lahkunud ka nende asjad, igatahes nende asjade tähendus, mõte. Igaüks, kes on oma elus näinud äsja surnud inimese asju, teab, kui mõttetud need korraga näivad, kui kurvad, kui abitud, kuidas nad meenutavad pigem prügi, tolmu, tuhka, kui asju, millel on mõte ja otstarve. Vanasti oli kombeks mõni kadunukesele armas või tähtis asi temaga koos maha matta. Kellele pandi kirstu kaasa piip, kellele väits, kellele viinapudel. Ma ei tea, mis ajast pärineb komme panna usklikule vanakesele kirstu kaasa tema lauluraamat või koguni piibel, aga ma tean, et just Nõukogude ajal seda tihti tehti. Kirikuõpetajad küll sõdisid selle metsiku ja kuidagiviisi paganliku kombe vastu, aga asjata. Öeldi, et niisugune oli tema, kadunukese viimane soov. Vahel ka lisati lihtsameelselt, et niikuinii seda raamatut enam keegi ei loe. Ja nii puhkavadki paljud ilusad ja haruldased vanad lauluraamatud või isegi pühakirjad meie maakalmistute mullas, see tähendab, on samamoodi selleks mullaks saanud, mullaks ja puudeks nagu need vagad lahkunudki.

Ma ei ole küll kuulnud niisugusest uuskombest, et keegi sooviks lasta matta või põletada oma surnukeha koos lemmikraamatuga. Kuigi ma olen peaaegu kindel, et midagi niisugust on juhtunud ja võib-olla juhtub ka veel. Ühtepidi oleks selles taas midagi täiesti barbaarset. Teistpidi oleks see aga veel üks tõend selle kohta, et me suhtume raamatusse endiselt kui maagilisse esemesse. Palju loetud raamat on saanud justkui osaks meie lihast ja luust. Olen muide küll kuulnud ühest mitte nii väga ammusest juhtumist, kus lahkunuga koos maeti tema päevik. Sest niisugune oli olnud tema soov. Selles soovis oli kindlasti ka solvumist, kättemaksu. Keegi polnud tema eluajal nende märkmete vastu huvi tundnud, lapselapsed olid selleks veel liiga noored, ja nii ta otsustaski oma tänamatule järelpõlvele sellega kätte maksta, et võttis need tegelikult väga väärtuslikud märkmed “endaga kaasa”, nagu see ütlus käib, jättes lapselapsed, kui nad kord suureks on kasvanud ja vanaks saanud ja oma eellaste mineviku vastu huvi tundma hakanud, tühjade pihkudega.

Enamasti on see lugu muidugi vähem dramaatiline. On lihtsalt üks suur raamaturiil või seksioonkapp, äärest ääreni täis vanu raamatuid, tihti veel kahelt realt, nii et kõiki pole isegi näha. Aga on nad kõik näha või mitte, tabab sind niisuguse tolmu riivluses seistes teatav kurb abituse tunne. Sa silmad seal teiste hulgas isegi paari-kolme lemmikut. No kümnet. No paarikümnet, kui oma halastava raamatusõbra-südame väravad eriti laiali lahti teed. Aga mitte ka rohkem. Sa tirid mõne neist sealt teiste vahelt isegi välja. Neil on selle vana maja, selle kunagi siin elanud inimese elu lõhn. Ühe neist pistad endale tasku. Ja siis taganed, põgened. Sa tead, et neid raamatuid ei vaja tegelikult enam mitte keegi, täpselt samamoodi, nagu keegi ei pane endale enam ette neid vanu pruunide “sarvraamidega” prille, mille abil neid kord loeti.

Tean, et nii mõnigi kord lahendatakse see olukord lihtsalt sündant kõvaks tehes. Ja mõnikord polegi võib-olla vaja südant kõvaks teha, sest ammugi ei näe kõik inimesed raamatut enam püha esemena, mille hävitamine tähendab mingite ürgsete tabude rikkumist. Nii või teisiti, tänapäeval on selle jaoks olemas professionaalid. Nii nagu surnu majast ära viimiseks on olemas professionaalid, kes selle asja vaikselt ja viisakalt ära korraldavad, ilma omaste tundeid riivamata, nii on ka kadunukese raamatu-

kogu jaoks omad. Tulevad töömehed ja teevad toa puhtaks. Kui hästi läheb, siis teil võib-olla isegi ei tule neile maksta, sest professionaalid on oma professionaalipilguga ära hinnanud, et mõnel köitel on veel ka kaubanduslikku väärtust. Ülejäänu läheb — nad ei ütle teile, kuhu. Ja te ei tahagi seda teada.

Head inimesed usuvad endiselt, et kuskil on ju olemas inimesed, kes kõiki neid raamatuid vajavad, nende järele lausa janunevad. Vangid vanglas. Vanakesed vanadekodus. Haiged haiglas. Vähekindlustatud paljulapselised perekonnad. See ettekujutus on pealtnäha küll kristlik ja humaanne, aga sisult siiski päris julm. Miks te arvate, et raamatud, mida teie ise ega ükski teie tuttav enam endale ei taha, on just paras lugemisvara neile, kes, olgu oma süül või ilma süüta, viibivad neis kinnistes asutustes või niisuguses olukorras, kus inimese valikud on paratamatult piiratud? Et *neile* käib küll, neil ju seal niikuinii paremat teha ei ole, las loevad! Pealegi, need on ju *tegelikult* päris head raamatud! Miskipärast valitseb veel ka niisugune kujutelm, et just vanad, vanakesed tahavad heal meelel lugeda oma noorusaegseid väljaandeid, aga neil lihtsalt ei ole neid kuskilt võtta. Kindlasti mõned mõnikord tahavadki. Mõnda üksikut raamatut, mis nende elus on tähtis olnud, mida nad teinekord lausa peast mäletavad. Sest kõige suurem mõnu ongi ju lugeda raamatut, mida sa mäletad peaaegu et üleni peast! Alati selgub, et see raamat on hoopis teistsugune kui sa mäletad, et ta on isegi veelgi parem.

Aga üldiselt — ma olen pikaajalise rahvaraamatukogude kundenä seda asja vaadanud, sealjuures isegi natuke kahe külje pealt, sest raamatukoguhüvitiste ajastul on võimalik jälgida ka omaenda raamatute laenusstatistikat —, üldiselt tahavad inimesed ikka uut. Ikka ja alati uut. Sõltumata vanusest — ja võib-olla see uuehimu veel koguni suureneb vanuse kasvades. Nooruses on sul oma eluski uut küllalt. Ka kõik vana on siis sinu jaoks veel tegelikult uus. Kõige potentsiaalikum või perspektiivikum klassikalugejaskond ongi tegelikult hoopis noorus, ja vähemalt seni on seda nii mõistetud ka haridussüsteemis, mis aina uusi põlvkondi on sundinud ja pannud ikka ja jälle ühtesid ja samu vanu raamatuid lugema. Mis, olgu öeldud, on minu hinnangul kõigest oma vanamoodsast sunniviisilisusest hoolimata üks päris hea, ennast igati tõestanud süsteem. Igatahes, tänapäevani on klassikateoste,



olgu vanade või ka moodsamate peamised laenutajad koolinõured. Sest, noh, koolis kästi. *Vanem daam* aga, see rahvaraamatukogu kõige truum külastaja, uurib ikka esmalt riulit, millel seisab silt “Uus”. Või siis pöördub otsejoones letitöötaja poole, et panna ka ennast ootejärjekorda selle uue moeteose järele, mida tema tuttavad ja sõbrannad kõik on lugenud ja loevad ja mida seetõttu muidugi riulist otsida ei maksagi.

Niisugune dünaamika muidugi tekitab ka raamatukogudes pidevat vajadust oma kollektsiooni uuendada ehk vanu raamatuid minema visata. Sest niipea kui moeteose lugemisjärjekord otsa saab, ei taha teda enam keegi. Vahel on raamatukogud lugejate soovidele vastu tulles ostnud neid veel suurel hulgal ja juba paari aasta pärast kantakse kogu see virn maha. Veel üks omamoodi raiskamise liik, mida põhjustab lugejahuvi püsitus.

Eks siin avaldu veel üks raamatu kaksikloomustest. Me otsime raamatust vana tarkust, või igatahes midagi meile juba tuttavat, midagi, mis on meid kord aidanud, liigutanud — aga me tahame, et seda antaks meile aina uuel kujul. Sest äkki see uus on veel parem? Sest tol eelmisel või üle-eelmisel korral me tõesti saimegi abi, saimegi millestki aru või vähemalt veetsimegi mõnusasti aega raamatu seltsis, aga see aeg sai otsa, see abi polnud ikkagi lõplik, see arusaamine oli ikkagi poolik. Äkki seal uues raamatus, seal avaldatakse meile lõpuks üks seni meie eest peidetud tõde, äkki see teeb meid terveks?

Inimese, ütleme otse, *lugeja* suhtumine raamatusse on ja on alati olnud mingil viisil väga praktiline, maalähedane. Raamatust peab olema kasu. Samas on see kasu teistsugune kui mõne tarbeasja kasu. Selles on midagi salapärast, seletamatut. Raamatus on ju ainult sõnad. Tähendab, need peavad olema nõiasõnad, mitte tavalised. Eesti keeles on üks kaksiksõna, üks paljudest neist, mida Jaan Kaplinski eriti armastas (nagu hundid-karud, luud-kondid, lehmad-lambad, kila-kola jpt), nimelt “hookuspookus”. Mis tähendab, küll veidi halvustavalt, nõidumist. Või just nagu nõidumist. Kui nõidus mõjub, siis on ta teadus, salatarkus või midagi muud sellist, kui ei, siis tühi hookuspookus. Võimalik aga, et kunagi oli selle sõnaühendi tähendus just vastupidine. “Hookuspookus” oli tõeline nõiasõna. Sest nagu filoloogid on arvanud, kuigi päris kindel see muidugi pole, pärineb too onomatopoe-

tiline paarissõna otse pühakirjast, nimelt ladinakeelsetest armulaua seadmise sõnadest *Hoc est enim corpus meum*, “see on minu ihu”. Oleks ilus mõelda, et nende sajandite jooksul, kui maarahvas kuuliski neid sõnu kirikus vaid preestri poolt ladina keeles pomisetuna, sealjuures niisuguse püha talituse juures, millega leivapala pidi Jumala enda ihuks muutuma, võeti need sõnad, nii nagu neid kuuldi, kirikust koju kaasa ja tarvitati omakorda seal, kus vaja. Kuigi teati väga hästi, et nõidumine on kõvasti keelatud. Aga vahetegemine nõidumise ja pühitsemise, ebateaduse ja teaduse vahel on ikka olnud õpetatud inimeste pärusmaa. Rahva meeles on ikka elanud pigem niisugune lihtne ja praktiline arusaam, et õige pühitsus, õige nõidus, õige teadus on see, mis *mõjub*. Ja et õige teadmine on nimelt see, mida meie kätte ei anta, mis kuulub ainult äravalitutele ja on just sellepärast keelatud. Aga kavaluse ja nutikusega saab sealt äravalitute juurest salamahti ikka midagi kaasa napsata ja ära kasutada. Päris kindlasti midagi niisugust ka tehti, egas muidu luteri pastorid veel sajandeid pärast reformatsiooni kaevanud, et rahvas käib vanade kabelite juures “nõidumas”. Rahvas käis omateada seal ikka õigeid usukombeid järgimas, tegemas nii, nagu vanasti oli tehtud, mis siis, et saksad on selle nüüd ära keelanud, nii nagu nad palju häid asju, mida nad ise tohivad, rahva jaoks keelu alla on pannud! Mis aga “hookuspookusesse” puutub, siis võib selle algupäraks küll olla kuulmise järgi moonutatud kirikuladina keel, kuid eesti keelde on see sõna vist siiski saksa keelest juba valmis kujul üle võetud, ikka selles kahtlasevõitu nõidumise, posimise tähenduses.

Igal juhul oli pikki sajandeid rahva kokkupuude raamatuga meil, ja sugugi mitte ainult meil, igal pool Euroopas ja mujal, kus üldse raamatuid tunti ja nähti, peamiselt platoonilist laadi. Raamat oli üks püha ese. Üks kirikuriistadest, koos risti, krika, missariüü, ristimisnõu ja kõige muu sellisega. Kui palju Eesti maakirikute keskaegses liturgias raamatut tarvitati, on iseküsimus, niisamuti kui see, kas igas kirikus oli mõni missa- või palveraatmat üldse olemas (Piiblit kindlasti ei olnud igal pool), või kas preestrid isegi alati lugeda oskasid. Niivõrd aga kui lihtrahval oli raamatuga kokkupuudet, oli see alati eemalt — raamat oli lihtsurelikule keelatud püha ese. Raamatud mähiti tihti kangatüki sisse, et neid mitte kätega ülearu puutada. Juba raamatu nahksed kaaned olid kaitse. Kaaned käisid n-ö lukus veel paljudel 19. sa-

jandigi Eesti talude kodupiiblitel — veel üks mälestus raamatu keelatusest, sellest, et raamatu avamine ei ole mitte üks igapäevane liigutus, vaid enne seda tuleb ikka mõelda, lugeda vähemalt üks väikene palve, käed ära pesta ja alles siis raamatu luku kallale minna. Sellest raamatu puutumatusel on tänapäevani säilinud või oli igatahes veel minu lapsepõlves jõus üks komme, nimelt kooliraamatutele ümbrispaperi ümber voltimine. See *oli* püha talitus, igasugisene, enne kooliminekut. Vana raamat sai selga uue kuue.

Need rahvakeelsed, olgugi vasklukuga varustatud piibliraamatud aga olid muidugi juba teistsugused objektid kui nood kunagised, mida vaid kaugelt näha sai. Neid uusi trükitud piibleid sai *lugeda*. Sest koos nendega oli rahva hulka tulnud ka too võluvõime, mis lubas kirja sõnadeks kokku lugeda. Mis siis, et see lugemine polnud niisama lihtne, isegi kui tähed selged ja nende kokkuveerimine ka. Piibli keel polnud iial päris see keel, mida kodus ja külas räägiti. Pealegi, need on vanad tekstid, kõrgkirjandus, kui nii võib öelda. Ja tubli poolteist sajandit oli Piibel ühtlasi ainuke tusedam kõrgkirjanduslik teos, mis maakeeles oli kättesaadav. Selle järgi õpetati lapsi lugema. Piibli lugemine polnud lihtsalt lugemine. See oli uurimine ja puurimine. See oli vaimuharjutus. Selle juurest teiste keeruliste tekstide juurde minemine, ka võõrkeelte õppimine polnudki enam nii keeruline.

Piibliraamatu tiitellehel võis seista muide kolm erinevat raamatut tähistavat sõna ja ainult üks neist oli päris oma päritolu. Näiteks: “Piibli Raamat, see on kõik Wana ja Uue Seaduse Püha Kiri”. Sõnad “piibel” ja “raamat” on mõlemad teadagi tulnud kreeka keelest, kus üks tähistas pigem raamatut kui eset, osutades rohkem selle materjalile,<sup>1</sup> teine pigem selles leiduvat kirja. Sõ-

---

<sup>1</sup>Piibli-sõna algpäritolu on päris huvitav, sest ladina ja sealt euroopa vulgaarkeeltesse (prantsuse jt) tuli see õieti mitmusliku sõnana, *ta biblia*, ainsuses *biblion*. See *biblion* tähistas algselt kirjutuspaberit, seejärel ka (väikest) raamatut, nii et *biblia* märkis pühakirja koosnemist paljudest raamatutest. Aja jooksul hakati ladina keeles seda vormi, *biblia*, pidama hoopis naissoo ainsuseks (nagu ka pr *la bible*), nii et “raamatutest” või “kirjadest” sai “raamat”, “(püha)kiri”. Nii et eesti vana traditsioon, mis rääkis “pühadest kirjadest”, viib meid tegelikult tagasi piibliraamatu mitmusliku loomuse juurde.

na “raamat” tuleb ju samast tüvest millest grammatika, graafika ja muidugi ka düsgraafia. Soome keeles teatavasti jäigi *raamat-tu* tähistama vaid pühakirja, kõik teised kirjad on lihtsalt kirjad. Eesti keeles on veidi teisiti, aga pikka aega olid “kiri” ja “raamat” meilgi käibel sünonüümidenä. Või “raamatu” tähenduses pigemini “kirjad”. Piiblis olid pühad kirjad ja mõni mees oli nii tark, et oskas kirjasid seletada. “Kiri” vana sõnana tähistas teadagi kõigepealt mustrit, ornament, aga üks kinda- ja vöökirjadelgi olnud oma tähendused, mida samuti pidi lugeda oskama, nii et midagi erilist seal pole. Kes teab, võib-olla on sõna “kiri” juurdumisel raamatu ja kirjasõna tähenduses oma osa ka selle kõlasarnasusel ladina *scribo* sõnaperekonnaga. Need, kes armastavad ladina sententse meelde jätta, teavad kindlasti ka seda, et *verba volant, scripta manent*. Sõnad lähevad lendu või kaovad, kirjad jäävad. See pärinevat legendi järgi Rooma senaatori Caius Tituse suust, kes olevat hoiatanud oma kaassenaatoreid, et tühja-tähja ei maksa seadustesse kirja panna, kirjad jäävad alles, aga seda, mis me siin räägime, ei mäleta varsti enam keegi. Tänapäeval kasutatakse seda ütlust pigem teises järjekorras, kõigepealt *scripta manent*, millest on saanud ka omaette ütlus. Eks see osuta veel ühele raamatu võluvõimele. Raamatus ehk kirjas seisavad alles sõnad, mis keegi kunagi on öelnud. Tihti on need lausa ammu elanud inimeste, ammu surnud inimeste sõnad. Kui meie nüüd teeme raamatu lahti ja kirja lugema hakkame, siis me nagu räägiksime nende häälega, nagu ärataksime nad ellu või saaksime, kui moodsalt väljenduda, osa nende *väest*.

Teistpidi see *scripta manent* nagu kutsuks meid üles raamatuid ikkagi alles hoidma, mis siis, et nad meile sel hetkel väärtusetud ja koormavad võivad tunduda. Kas see *scripta manent* aga hoopis ei osuta veel ühele raamatu võluvõimele, nimelt võimele *kõigest hoolimata*, isegi vastu inimeste tahtmist alles seista, ükskord jälle rääkima hakata ka siis, kui ta vahepeal aastakümneteks või koguni -sadadeks on unustuse, isegi põlu alla sattunud, igalt poolt välja roogitud, minema visatud, lausa ära unustatud. Aga näe, siis ta tuleb ikka ükskord kuskilt välja ja hakkabki rääkima, sest keegi otsustab teda lugeda, kellelegi ta pakub huvi.

Uskumus, et *scripta* tõepoolest *manent*, on sedavõrd tugev, et me võime ka tolle esimese eestikeelse (või osalt eestikeelse) raa-

matu ilmumise ja kohese ärahävitamise juubelit tähistada ikkagi lootuses, et küll seegi kord veel kuskilt välja tuleb! Ja isegi kui ei tule, elab ta meie mälestuses ja tähistamises edasi justkui fantoomraamatuna, raamatuna, mida pole olemas, kuid on siiski!

Kõik see nagu manitseks meid pieteeditunde ehk usulise aukartusega suhtuma siiski mõnel määral igasse raamatusse, ka neisse, mis meile tühised või koguni kahjulikud tunduvad. Ometi, ma arvan, et nii kaugele pole üldse vaja minna. Äraviskamine, jäätmeks saamine, pehmemalt öeldes taaskasutus on üks osa raamatu loomulikust eluringist. Kui taaskasutus tähendab veel seda, et raamatu ainest jälle paberit saab (kui ka mitte raamatupaberit) ja selle võrra mõni kuuse- või kasepuu metsas kauem kasvada tohib, on ju lausa hästi! Elu nimelt on näidanud seda, et *scripta* ehk kirjad tõepoolest ilmutavad ikkagi väga suurt visadust mitte kaduda. Kui mõelda kas või natuke uuema aja, viimase paari sajandi eestikeelse trükitoodangu peale, siis ega vist naljalt ei leia ühtegi raamatu mõõtu trükitoodet, millest enam mitte ainsatki eksemplari ehk tükki alles ei oleks! Seda ka hoolimata vahepealsetest raamatuhävituskampaaniatest jms. Kuskilt mõni ikka välja ilmub. Siiski tuleb silmas pidada selle raamatu kui asja nõidusliku omaduse teist poolt või teist tõe. Iseenesest nad ei säili. Nende säilimist ei kindlusta ka ükskõik kui hoolikas säilitamine ükskõik kui turvalistes raamatukogudes. Lõppude lõpuks hoiab nad alles ja elus vaid see, et neid loetakse. Ikka ja jälle. Pikas ajas säilivad ikkagi vaid raamatud, mida loetakse. Sest siis on neid ju põhjust ka uuesti paljundada ehk trükkida ja siis on nad vähemalt kellelgi *meeles*. Raamat, mida keegi ei mäleta, on nagu maha maetud, välja võib ta tulla veel vaid imekombel. Niisiis ei maksa nende vanade sektsioonkappide tolmunud raamatukogude pärast ka ülemäära muretseda. Küll see, mis on väärt alles seisma, ka seisab. Raamat peab oma allesjäämise välja teenima. Paljalt selle eest, et ta on raamat, pole talle midagi lubatud. Raamatud on aina meie kohtu all ja me võime end küll kujutleda leebete ja humaansete kohtumõistjatena, tegelikult, kollektiivselt oleme põlvkondade kaupa üsna julmad, karmid ja hoolimatud. Aga nimelt seeläbi ka halastavad. Selleks et uusi raamatuid saaks riulisse ja meie peadesse, meie mälusse lisanduda, peab sealt vanu ka eest ära kaduma. Uutele on vaja ruumi teha. Raamatud on oma elu võlgu ka teiste surmale.

Meie suhtumine raamatusse kui pühasse, igatahes nõiduslikku, võluvääga objekti aga ei ole siiski kuhugi kadunud ka kõige moodsamal ajastul, see võib olla vaid peitunud meie ratsionaalsuse või pseudoratsionaalsuse alla. Me ikkagi usume, et raamat võib teha imet, võib sisaldada salatarkust. Üks asi on see, mis me raamatutest räägime, teine see, mis me nende kohta mõtleme, tunname. Kena on ikka öelda, et loen seda või teist tähtsat ja tarka raamatut just tema tähtsuse ja tarkuse pärast. Need on meie pühad kirjad, mida lugeda on alati hea ja auväärne. Teine asi on aga see, mille järgi me raamatuid hindame oma südames. Seal on kaalud hoopis lihtsamad ja otsekohesemad. Raamat kas mõjub või ei mõju. Olgu ta kui tahes püha ja tähtis, temas peab (meie jaoks) leiduma ka nõiasõnu.

See loomulik soov võib väljenduda ka päris naiivsel kujul. Inimene valibki raamatu selle järgi, mida see oma kaanel lubab. Kui seal lubatakse selle lugejale edu, tervist, rikkust ja õnne, siis, tähendab, ongi tegemist ühe hea nõiasõnade raamatuga. Kiri ju ei valeta! Ja eks nii laiutagi raamatupoes (ja ka raamatukogus) pikad riulitäied kõiksugu moodsaid nõiaraamatuid, alates otse esoteerikast kuni kõiksugu eneseabi-, *coaching*’u-, tervise- ja psühholoogiaraamatuteni välja. Neist raamatutest otsivad inimesed abi. Selles ei ole midagi halba. Ainult tuleb meeles pidada, et nii nagu ennevanasti, nii on ka nüüd — egas neid *päriselt* aitavaid raamatuid siis rahva kätte anta! Need ei kuuluta ennast. Need on peidetud. Teinekord otse meie silma alla, riulitesse, mis kannavad süütuid ja vähelubavaid pealkirju, nagu “Ilukirjandus”, isegi “Luule”. Ma ei ütle, et te sealt tingimata leiate. Eks sealgi ole terad sügavale sõkalde alla varjatud. Aga ma annan vihje: sealtki tasub otsida. Kui te juba kord nõiasõnu otsite.

TÕNU ÕNNEPALU (ps Emil Tode ja Anton Nigov; 1962) on õppinud Tartu Riiklikus Ülikoolis botaanikat ja ökoloogiat 1980–1985, mil selle lõpetas. Bioloogia- ja keemiaõpetaja Lauka koolis Hiiumaal 1985–1987, ajakirja *Vikerkaar* algupärase ja tõlkekirjanduse toimetaja 1989–1990, Tartu Ülikooli vabade kunstide professor 2003, olnud Eesti Instituudi Pariisi filiaali direktor. Vabakutseline proosa- ja näitekirjanik, luuletaja, tõlkija ja esseist.

---

# KIRI, KIRJAKEEL JA RAAMATUKEEL

*Karl Pajusalu ja Renate Pajusalu*

## KIRJUTAMINE KUI KULTUURILINE JA SOTSIAALNE PRAKTIKA

1525. aastast pärineb esimene teade raamatust, milles oli ka eesti-keelseid tekste (vt Habicht, Prillop 2025). Raamat küll põletati, kuid hoogustuvat eesti keeles kirjutamist see ei vääranud. Sõna *kiri* ja kirjutamine kui kirjamine ulatuvad aga aastatuhandete taga, ka raamatu mõiste oli esimese eestikeelse raamatu ilmutumise ajaks juba eesti keeles kodunenud. Eesti kirjakeel kujunes tänapäevases põhitähenduses välja siiski alles 19. sajandil, kirjakeele kui ühtse rahvuskeele areng nii sümboolses kui ka instrumentaalses tähenduses käis käsikäes eestlaste euroopalikuks kultuurrahvaks ja rahvuseks saamisega. Raamatukeelgi on palju uuem mõiste kui raamat. Heidamegi nüüd pilgu eesti keeles kirjutamise ajalukku ning vaatleme *kirja*, *kirjakeele* ja *raamatukeele* tähendusi praeguses eesti kirjakeeles.

Keelte kirjalik kasutus on nii nagu muugi keelekasutus kultuuripraktika, mis kujuneb mitmete sotsiokultuuriliste tegurite koosmõjus. Keele struktuuri mõjust selle kõneleja mõtlemisele on keeleteaduses palju vaieldud Edward Sapiri ja Benjamin

---

**Artikkel põhineb 27. veebruaril 2025 Eesti Keele Instituudis konverentsil “Koloniaalkeelest rahvuskeeleks” ja 12. aprillil 2025 Tartu Ülikooli raamatukogus konverentsil “Eesti kirjanduse leksikon” peetud ettekannetel.**

Whorfi keelelise relatiivsuse teooriaga seoses. Keeleline relatiivsus ei seisne mitte ainult eri keelte grammatika ja sõnavara mõjus mõtlemisele, vaid ka selles, kuidas keelt kasutatakse. Keele ja kultuuri seoste uurimisel ongi olulisemaks peetud sotsiolingvistilist relatiivsust ehk kultuuri ja keelekasutuse praktika vastastikust seost (vt nt Hymes 1964). Üks osa keelekasutuse sotsiaalsest praktikast on kiri ja kirjutamine: kuidas, mida ja kellele me kirjutame ning kuidas kirjutamist ja kirja mõtestame. Kirjutamine ei ole olemuselt eraldiseisev tegevus, vaid kuulub suhtluspraktika hulka, samuti kui suuline suhtlus. Saame ju kirjutamist pida suhtlemiseks isegi siis, kui suhtluspartner on kujutletav. Kirjutamispraktika omandatakse sotsialiseerumise käigus, aga muidugi saab seda ka ise luua. Kirjutamine kui sotsiaalne praktika on tihedalt põimunud ainelise kultuuri ning uskumuste ja ideoloogiatega (Boyes 2021).

Kirja olemasolu ja selle kasutusviisid on olnud tihti kultuuride liigitamise aluseks. Kui esimesed kultuuride liigitused põhinesid nn tsiviliseeritusel (primitiivsed ja tsiviliseeritud kultuurid Lucien Lévy-Bruhli käsituses 1926) või mõtlemisviisidel (konkreetsed ja abstraktse teadmise kultuurid Claude Lévi-Straussi (2001 [1962]) määratletuna), siis 20. sajandi lõpul on pakutud üheks oluliseks kultuuri liigitusaluseks kirja olemasolu. Jack Goody (2005 [1977]) kirjutab oma raamatus *Metsiku mõtlemise kodustamine* (The Domestication of the Savage Mind), et pärast keele teket on järgmine oluline samm kultuuri arengus kõne muutmine kirjaks. Kuigi on oletatud, et kirjast veelgi olulisem on koolihariduse olemasolu kultuuris, on kiri ka kaasaegse hariduse alus. Kirjutamist on peetud samuti teadusliku maailmavaate soodustajaks või isegi põhjuseks.<sup>1</sup>

Kirjutamine võimaldab omandit märgistada ja juriidilisi tehinguid kinnitada, fakte dokumenteerida, mõtteid edastada jne. Kirjutamine dekontekstualiseerib vähemalt osaliselt keele kasutamise, sest kirjutatut saab lugeda mujal ja muul ajal, kui see on kirja pandud, seega on kirjutamisel mõju keelele endale. Vaatle-

---

<sup>1</sup>Vt ülevaateid kirja ja kultuuri seostest nt Foley 1997; Ottenheimer 2006.



me, kuidas eesti keele sõna *kiri* tähenduste mitmekesisuses avaldub kirjakultuuri mõtestamine.

## EESTI KIRJA JA RAAMATU PÄRITOLUST

Eesti kultuuris on kirjamärkide tegemise kogemus saanud alguse muinasaegadel, kui peremärkidega tähistati omandit, ajatähiseid märgiti sirvilaudadele jms. Kirjalik keelekasutus sõna tänapäevasemas tähenduses saab läänemeresoomlastel alguse Novgorodi tohtkirjadega hiljemalt 13. sajandil, kuid see polnud veel rahvalik praktika. 13.–18. sajandil kujunes eesti kirjakeel n-ö koloniaalses raamistikus, kui selle arendajad olid enamasti baltisaksa pastoriid. 18. sajandil muutus eesti keeles kirjutamine vennastekoguduste rüpes eestlaste tegevuseks, siis hakkas laiemalt levima ka lugemisoskus. 19. sajandi keskpaigast alates on eesti kirjakeelt arendanud emakeelsed haritlased, võeti kasutusele uus soomepärase kirjaviisi ja püüeldi ühise rahvuskeele poole. 20. sajandi alguses levib eesti keele kirjalik kasutus üha uutes registrites, kinnistub eesti keelestandard ja eesti keel saab riigikeeleks (vt K. Pajusalu 2000; Laanekask 2004; Ross 2019).

Eesti keele sõna *kiri* (algkuju *kirja*) on vähemalt paar tuhat aastat vana läänemeresoome sõna, millele kindlat laenuetümolooget pole pakutud (EES: *kiri*). Ilmselt on algne tähendus ‘muster, märk’, sellele lisandus kirja levikuga tähendus ‘kirjatäht’. Mitmes läänemeresoome keeles on *kiri* hiljem hakanud tähendama kirjalikku keelelist sõnumit, paberile kirjutatud teadet, peale eesti keele näiteks vadja, isuri, liivi, vepsa, Aunuse karjala ja soome vanas kirjakeeles. *Kirja* veel uuem kitsendatud tähendus on mitmes läänemeresoome keeles ‘raamat’, nt soome, karjala, isuri ja vadja keeles. Erinevalt sõnast *kiri* kinnistus *kirjakeel* kindla tähendussisuga mõistena eesti kultuuriruumis aga alles 19. sajandil (vt K. Pajusalu 2025).

Sõna *raamat* on eesti keelde tulnud tuhatkond aastat tagasi vanavene keelest seoses idakristluse levikuga, kus see oli laen kreekakeelsest sõnast *grámmata* ‘kirjatähed’ (EES: *raamat*). Juba esimestes kirjapanekutes ilmneb *raamat* mitmes tähenduses ning selle kasutus on sõnaga *kiri* paljuski sünonüümne. Eesti keeles

tähendas *raamat* 16. ja 17. sajandil ka kinnituskirja, väärtusliku kirjalikku teksti, tänapäeva mõistes dokumenti. Piiblit kutsuti esmalt pühaks kirjaks või ka pühaks raamatuks, sellest seosest kinnistus soome keeles *Raamattu* tähistama Piiblit ning sõna *kirja* jäi kasutusele raamatu tähenduses. Eesti keeles hakati kirja ja raamatu tähendusi järjekindlamalt eristama alles 19. sajandi kesk-  
kel Fr. R. Kreutzwaldi algatusel (vt Uibo 2020).

## KIRJA MITMETÄHENDUSLIKKUS

Tänapäeva eesti keeles on *kiri* mitmetähenduslik sõna, mille mitmekesine kasutusväli on kujunenud koos kirjakeele arenguga. Eesti Keele Instituudi ühendsõnastik (vt Sõnaveeb) annab *kirjale* viis põhitähendust. Esimene on *paberile kirjutatud tekst, mis sisaldab sõnumit kellelegi; elektronkiri, meil*. Selle tähenduse juures on oluline, et *kiri* liigub (otseses või ülekantud mõttes) saatjalt saajale. Nimetame seda tähendust siinses käsitluses SAADETISEks. Teine tähendus Sõnaveebis on *graafiliste märkide süsteem*, mis omakorda jaguneb alltähendusteks a) *kirjatüüp, šrift*; b) *kirjamärkidest koosnev tekst* ja abstraktseks tähenduseks c) *kirjaoskus, kirjatarkus*. Kuna need kõik on sisuliselt väga erinevad, nimetame nad vastavalt KIRJATÜÜP, TÄHERIVI ja KIRJAOSKUS. Kolmas tähendus on mündi nominaalpool, vastandina *kullile*, mis on mündi vapipool, nimetame seda tähendust MÜNDIKIRI. Neljas tähendus on MUSTER, viies (Sõnaveebis märkega *vananenud*) *püha raamat*, nimetame seda tähenduseks RAAMAT. *Kiri* võib tähendada ka mingit DOKUMENTI, näiteks *kiituskiri* või *kinnituskiri*, kuigi need on ilmselt eelkõige liitsõnalised laiendused (mistõttu Sõnaveeb neid ei maini).

*Kirja* tähendust DOKUMENT tugevdab selle kasutus koos verbidega *minema*, *panema* ja *olema* (*kirja panema*, *kirjas olema*), kus *kiri* tähistab sageli dokumendilaadset loetelu, kuid võib muidugi olla ka mis tahes tekst. Siin käitub *kiri* nagu kohamäärsõna (*nimi on kirjas*, *seisab kirjas*, *läheb kirja*, *pannakse kirja* jne). Samas on *kirjal* sarnasusi viisimäärsõnadega (nt *sassi* ja *sassis*), sest tal on sisseütleva ja seesütleva vorm (*kirja* ja *kirjas*),

kuid seestütleva vorm (*kirjast*, vrdl *\*sassist*) ei ole eriti loomulik (kuigi saame ehk öelda nt *kirjast kustutama*).

Sõna tähendused ei ole aga juhuslik loetelu, vaid moodustavad omavahel võrgustiku, mis ei pruugi väga kergesti ühise nime-taja alla mahtudagi. Kognitiivses keeleteaduses on väga tuntud prepositsioonide tähendusvõrgustikud (vt nt Sandra, Rice 1995; Cuyckens 1995), kuid sama põhimõtet saab kasutada ka leksi-kaalse tähendusega sõnade puhul (vt ülevaadet R. Pajusalu 2009: 95–98). Võrgustik võib hargneda eri alltähendustest, mis võivad olla saadud näiteks metafooriliste või metonüümiliste laienduste teel. Kõigile tähendustele ühist abstraktset katustähendust leida ei pruugi olla võimalik, kuid tähendused on omavahel n-ö perekondlikult sarnased (termin *family resemblance* pärineb Wittgenstei-nilt (2005 [1953]), vt ka Cuyckens 1995). Näiteks on päris ras-ke leida katustähendust kindakirjale ja mündi kirjale, kuid näeme neid olevat omavahel seotud laiema tähendusvõrgustiku osadena.

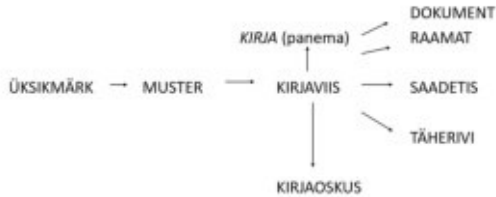
Osaliselt on tähendusvõrgustik (vt joonis 1) ajaloolise taus-taga. Algne üksikmärgi ja mustri tähendus on püsinud kindlates seostes, nagu *kindakiri*, *kirivöö*, lisandunud on aga kirjaviisi ja kirjutamise tähendused. Sellest on omakorda metafoorilise laienduse-na tulnud abstraktne tähendus KIRJAOSKUS, teiselt poolt metonüümilise laiendusena (instrument → tulemus) tähendused RAAMAT, SAADETIS, DOKUMENT, TÄHERIVI ja mõni muu spetsiifilisem kirja kasutamise tulemusena sündinud tekstide ja artefaktide nimetus. Selline skeem ei anna siiski edasi tegeliku keelekasutuse sageduslikku poolt.

Et näha, millised tähendused on tänapäeval kõige olulisemad, analüüsisime Eesti rahvuskorpust 2023 leksikoloogilise tööriista Sketch Engine abil<sup>2</sup> (Sketch Engine'i kasutamise kohta vt nt Koppel, Kallas 2022). See võimaldas leida sõna *kiri* kõige sagedamad kollokaadid ehk koosesinemused, mis omakorda näitavad, mil-listes tähendustes *kiri* kõige sagedamini esineb. Sõna *kiri* esines korpuses miljon korda (1 075 528). Tabelites 1, 2 ja 3 on esitatud sõna *kiri* koosesinemiste arv mingi teise sõnaga ja kollokatsiooni tugevuse näitaja (LogDice), mis sõltub nii ühendi enda kui selle

---

<sup>2</sup>Vt [www.sketchengine.eu](http://www.sketchengine.eu).

KIRI – tähenduste võrgustik



Joonis 1. Kirja tähenduste kujunemine.

osade sagedusest ja näitab konkreetse koosesinemise tüüpilisust. Korpuse näited osutavad samuti sellele, et mõnikord polegi päriselt võimalik otsustada, millise tähendusega on tegemist. Seega on joonisel 1 kujutatud pigem tüüpilised tähendused kui ammen-dav tähenduste loend.

Kõige sagedamini esineb *kiri* tänapäeva eesti keeles tähenduses SAADETIS. Tabelist 1 on näha, et kõige sagedamad täiendid sõnale *kiri* on *avalik*, *pikk* ja *uus*, mis näitavad, et tekstis on eelkõige juttu kirjast kui saadetisest (näited 1 ja 2). Kontrollisime seda lausete põgusa läbivaatamisega ja veendusime, et nendes lausetes on *kiri* tõepoolest enamasti SAADETISE tähenduses. Samas näitasid eelnevad omadussõnad päris palju ka KIRJAVIISI tähendust, näiteks atribuudid *suur*, *väike* ja *valge*, mis enamasti esinevad kaasaütlevas käändes, nt *suure kirjaga*, *väikese kirjaga*. Nii mõnigi kord on raske üheselt öelda, kas jutt on KIRJAVIISIST (näide 3) või hoopis TÄHERIVIST (vt näide 4).

- (1) **Avaliku kirja** saatmine on kohane vahend siis, kui pole enam muid vahendeid probleemide lahendamiseks.
- (2) Ma kirjutasin eile **pika kirja** aga vastust tulnud ei ole.
- (3) Lapsesõbralikult paraja paksuse ja piisavalt **suure kirjaga** raamatuid soovitan 2.–4. klassi lugejale, samuti veidi vanemale õpilasele, kel raamatute lugemine kiiresti ei edene.
- (4) Eestlaste seltskond tegeles heeringa, musta leiva, kommid ja jookide pakkumisega, laual vedeles ka pakk **suure kirjaga** “KAMA”, mis soomlastele palju nalja tegi.

Tabel 1

LEKSEEMIGA *KIRI* ESINEVAD SAGEDAIMAD  
OMADUSSÕNAD EESTÄIENDINA

| Omadussõna      | Esinemiste<br>arv | Tüüpilisuse<br>skoor<br>(LogDice) | Tüüpiline<br>täendus<br>(hinnanguliselt) |
|-----------------|-------------------|-----------------------------------|------------------------------------------|
| <i>avalik</i>   | 2819              | 8,1                               | SAADETIS                                 |
| <i>pikk</i>     | 951               | 6,4                               | SAADETIS                                 |
| <i>uus</i>      | 940               | 4,2                               | SAADETIS                                 |
| <i>ametlik</i>  | 910               | 8,3                               | SAADETIS                                 |
| <i>järgmine</i> | 498               | 5,4                               | SAADETIS                                 |
| <i>viimane</i>  | 449               | 4,8                               | SAADETIS                                 |
| <i>suur</i>     | 406               | 3,2                               | KIRJAVIIS                                |
| <i>käesolev</i> | 388               | 5,1                               | SAADETIS                                 |
| <i>väike</i>    | 363               | 4,3                               | KIRJAVIIS                                |
| <i>valge</i>    | 321               | 5,8                               | KIRJAVIIS                                |

Kui vaadata, milliste verbidega sõna *kiri* esineb, paistab samuti sagedaim tähendus olevat SAADETIS. Kui *kiri* on grammatiline alus, siis ta eelkõige *tuleb*, *jõuab* ja *läheb* (näited 5 ja 6, vt tabel 2), kui aga sihitis (tabel 3), siis teda *saadetakse*, *saadakse* ja *kirjutatakse* (näide 7). Seega räägitakse *kirjast* kõige sagedamini seoses liikumisega. Harvemini, kuid siiski üsna sageli *kiri ilmub* (sel juhul ilmselt TÄHERIVI tähenduses, näide 8) ja *ütleb* (siin esineb *kiri* tihti ka (religioosse) raamatu tähenduses, näide 9).

- (5) Kui 45 päeva möödas, siis **tuli kiri**, et auto tehakse korda.
- (6) Ema **kiri jõudis** temani alles aprilli keskel.
- (7) **Saatsime kirju** kallitele inimestele ja kirjutasime neile sellest, mis on kodu ja kus on kodu.
- (8) Kõige kehvem variant on selline, et hakkad just vahvat sündmust pildistama või videot tegema ja ekraanile **ilmub kiri**, et toimingut ei saa teha.
- (9) See on täpselt, mis Malaakia **kiri ütleb**: “Te olete röövinud mind kümneise ja ohvritega.”

Tabel 2

VERBID, MIS ESINEVAD KOOS LEKSEEMIGA *KIRI*  
GRAMMATILISE ALUSENA

| Omadussõna       | Esinemiste arv | Tüüpilisuse skoor (LogDice) | Tüüpiline tähendus (hinnanguliselt) |
|------------------|----------------|-----------------------------|-------------------------------------|
| <i>tulema</i>    | 4019           | 6,6                         | SAADETIS                            |
| <i>jõudma</i>    | 1055           | 6,8                         | SAADETIS                            |
| <i>minema</i>    | 867            | 5,0                         | SAADETIS                            |
| <i>saabuma</i>   | 836            | 7,7                         | SAADETIS                            |
| <i>ilmuma</i>    | 598            | 7,3                         | TÄHERIVI                            |
| <i>sisaldama</i> | 561            | 6,0                         | SAADETIS                            |
| <i>jääma</i>     | 469            | 3,9                         | SAADETIS                            |
| <i>ütleva</i>    | 451            | 4,6                         | RAAMAT                              |
| <i>seisma</i>    | 363            | 6,3                         | SAADETIS/<br>TÄHERIVI               |

Tabel 3

VERBID, MIS ESINEVAD LEKSEEMIGA *KIRI*  
SIHITISENA

| Omadussõna       | Esinemiste arv | Tüüpilisuse skoor (LogDice) | Tüüpiline tähendus (hinnanguliselt) |
|------------------|----------------|-----------------------------|-------------------------------------|
| <i>saatma</i>    | 2926           | 9.8                         | SAADETIS                            |
| <i>saama</i>     | 1414           | 5.5                         | SAADETIS                            |
| <i>kirjutama</i> | 1098           | 8.8                         | SAADETIS                            |
| <i>ootama</i>    | 1076           | 7.8                         | SAADETIS                            |
| <i>lugema</i>    | 447            | 6.8                         | SAADETIS                            |
| <i>vahetama</i>  | 164            | 6.1                         | SAADETIS                            |
| <i>avaldama</i>  | 149            | 5.2                         | SAADETIS                            |
| <i>nägema</i>    | 85             | 3.7                         | TÄHERIVI                            |
| <i>kandma</i>    | 82             | 4.1                         | TÄHERIVI                            |

Tähendus MUSTER ja MÜNDI KIRI on keeles vaieldamatult olemas, kuid ei esildu sagedasena korpuse ainestikus, sest need teemad ei leia kajastust veebis leiduvast materjalis. Liitsõna *kindakiri* esineb Eesti rahvuskorpuses (2023) 1047 korda, *vöökir* 672 korda, *sokikiri* 98 korda, *käisekiri* 46 korda. Ilmselt hakkab *kiri* tähendust MUSTER siiski kaotama, miks muidu on kirjutatud *vöökirja muster* või *tanukirja muster* (näited 10 ja 11). Siiski esineb ka ilma täpsustuseta *kiri* tähenduses MUSTER (12).

(10) Sümpaatsed on sillutises kasutatud **vöökirja muster** ning bussijaama disain.

(11) Sõba, mida ehib Pühalepa **tanukirja muster**, mis elab, kestab ja tähendab.

(12) Marie Pallasmaa Muhumaalt kudas kunagi ammu imekenad rohelised kindad, nüüd Eesti Rahva Muuseumis hoiul. Nende **kinnaste kirjad** ma maha võtsin ja oma leherohelistesse kinnastesse kудusin.

## KIRJAKEEL JA RAAMATUKEEL

*Kirjakeel* ja *raamatukeel* on tänapäeva eesti keeles harvemini esinevad sõnad. *Kirjakeel* esineb vaadeldud korpuses Sketch Engine'i sõnavisandi andmeil 22 025 korda. Sellest 4862 korda esineb ühend *Eleesti kirjakeel*, palju esineb *kirjakeel* loomulikult ka teiste keelte nimetustega. Omadussõnadest on sagedaim täiend *vana*, ühend *vana kirjakeel* esineb kokku 694 korda, kõik muud täiendid on väga palju harvemad. Kõige sagedamini esineb *kirjakeel* omastavas käändes (9939 korda). Omastavalises kasutuses on omakorda kõige sagedam *kirjakeele norm* (1165). Ligi kolmandik sõna *kirjakeel* kasutusest ongi nimisõnafraasi koosseisus omastavalise täiendina (näide 13).

(13) Alles **kirjakeele loomine** võimaldas keelepiiri ligikaudset tuvastamist.

Nende tähelepanekute alusel võiks öelda, et kõige sagedamini mõeldakse *kirjakeele* all ikkagi eesti kirjakeelt, kas siis ajalooliselt *vana kirjakeelena* või tänapäeval normi kandjana.

*Raamatukeel* esineb ainult 69 korda, millest üsna suur osa on norra *bokmål*'i tõlkevastena. Üldiselt kasutatakse mõistet *raamatukeel* vastandina kõne- või murdekeelele (näide 14).

(14) Kõige hullem oli, et **raamatukeel** ja kõnekeel olid niivõrd erinevad — sellega polnud ma üldse arvestanud.

(15) Sellest hoolimata sai alates XVI sajandist kujunenud ning XVIII sajandiks tänu mõjukale piiblitõlkele kokkuleppeliseks ja harjumuspäraseks muutunud **raamatukeel** XIX sajandil prestiižseks eeskujuks.

Kuna suurte veebikorpuste puhul on sõna kasutuskontekst häägune ja väga varieeruv, vaatasime, kuidas kasutavad sõna *kirjakeel* eestlased oma keeleliste elulugude intervjuudes (vt Norvik, R. Pajusalu 2022). Keelelistest kogemustest rääkides vastandasid küsitletud kirjakeelt ootuspäraselt kas murdekeelele või kõnekeelele. Tihti toodi esile näiteks seda, et vanemad *rääkisid kirjakeelt*, kuigi mõõndakse, et mingeid murdemõjutusi siiski võis olla (16). Mõnel vastajal oli aga selge, et tema vanemad rääkisid *nii kirjakeelt kui ka murrakut*, mis näitab, et inimestel on oskus nende vahel vahet teha (17).

(16) N57<sup>3</sup>: kasvanud väikeses metsaäärses külakeses, kus kasutati **keele mõttes tavalist kirjakeelt minu arust, ei murdeid ega selliseid rõhuasetusi eriti ei olnud**, kuna vanemad on pärit lõuna-eestist siis noh väits ja lüpsik ja tool ja noh sellised sõnad olid kasutuses.

(17) M67: tema [vanaema] rääkis ikka ka, ütleme niimoodi, et mitte puhast eesti keelt, tema rääkis ikka seda võru murrakut eks jah. no ja ema ju, kuni surma lõpuni ühesõnaga või surma surmani siis. noh, **nii seda kui teist, nii kirjakeelt kui ka seda murrakut**, ühesõnaga aga isa rääkis puhast eesti keelt, grammatiliselt õiget eesti keelt.

Teiselt poolt väljendati oma suhtumist keelenormi tõdemusega, et kirjakeelt ei osata enam korrektselt rääkida ega kirjutada, vastandades oma kooliaegset ranget ja tõhusat emakeeleõpetust tänapäevasele (noorte) keelepruugile (18). Ka noored ise väitsid,

---

<sup>3</sup>N tähistab naist, M meest, number vanust.



et nad ei kasuta omavahel *internetis rääkides* korralikku kirja-keelt (19). Siinkohal ongi huvitav tähele panna, et interneti vahendusel peetavat kirjalikku vestlust nimetavad noored sageli *rääkimiseks*, mitte *kirjutamiseks*.

(18) N57: mis on nagu kõige olulisem ongi see, mida võiks ka ära märkida, et et koolist sain kaasa selle et et emakeel on tähtis, seda peab hästi oskama. et see on kuklas ja kui nüüd kolleegidega või või eluteel, noh, ütleme **hästi palju on kohata siukest lohakat kõnekeelt, kirjakeelest rääkimata**, see on ikka pehmelt öeldes väga-väga lohakas. et siis sellist keelemoraalitust on nagu hästi valus vahel vaadata.

(19) M27: no sõpradega me räägime, väga arvut-, no siin arvuti, interneti vahendusel. no seal on ikka palju väga palju, iga, pooled sõnad on üldse ingliskeelest või kuidagi väga lühendatud imelikult kohandatud kuidagi pool eesti ja pool inglise keelsed sõnad. **rääkimata siis kirjakeelest**, kui mingisugused kolme-neljatähelised lühendid, mis tähendavad siukest pikka mõtet võivad tähendada, aga samas nagu ingliskeelest tulnud, no ma arvan mu vanemad kindlasti ei saaks sellest aru.

*Kirjakeel* tuli intervjuudes esile ka võõrkeele õppimise kontekstis, sel juhul mõeldi selle all kirjutatud keelt vastandina suulisele keelekasutusele (20).

(20) M57: ei jah, see [vene keele õppimine] oli nagu väga praktiline on ju, et et tõesti nagu noh, valisime tekstid, mis meile meeldisid, on ja ja, ja siis me pidime tõlkima, sellest lõpuni aru saama, seda ta kontrollis onju ja siis me pidime oskama seda jutustada. tekst oli see, mis sa oled ise valinud, siis võis eeldada, et see on ka sulle huvipakkuv, onju, ja tema lihtsalt aitas siis sellest aru saada ja seda uuesti jutustada. **ja see oli puhtalt nagu selle kõnekeele õppimine, onju, et ega ta ei, ei panustand kirjakeelele, et oli praktiline keel.**

*Raamatukeel* ei seostu igapäevase keelekasutusega, vaid pigem vastandub sellele. Intervjuudes seda sõna ei kasutatud.

## KOKKUVÕTTEKS

Eesti kirjal ja kirjutamisel on läbitud pikk teekond, mille algus on aastatuhandete tagustes muustrites ehk kirjades, millega tähistati

omandit, kaunistati tööriistu ja rõivaid, märgiti aega, anti edasi algseid sõnumeid. *Kiri* on väärtustanud ja kinnistanud, saanud ja andnud uusi tähendusi. Uute tähenduste lisandumisest hoolimata on püsinud sõna vanad kasutusviisid. Kirja keskne tähendus kirjutatud ja saadetud sõnumina on kinnistunud alles 19. sajandil, kui trükiseid hakati nimetama järjekindlalt raamatuteks.

Ka teekond kirjutatud keelest eesti kirjakeeleni on olnud pikk, ulatudes juba rohkem kui 500 aasta taha. Eesti kirjakeele esimesed sammud tehti saksa keelt emakeelena ja eesti keelt teise keele-na valdavate baltisaksa pastorite poolt, nii on eesti kirjakeel sündinud saksamõjulises Põhja-Euroopa mitmekeelses kirjakultuuris. Seetõttu on saksalikud kunagise koloniaalkeele eripärad nähtavad eesti kirjakeeles tänapäevani, ning seda mitte ainult lauses-tuses, vaid ka sõnavara arengus. Eesti *kirja* tähenduste uuenemine peegeldab kultuuripraktika mitmekesisustumist.

Meie uurimistulemused näitavad, et sõna *kiri* tähendustest esildub korpuses kõige rohkem *kiri* kui saadetis, sõnum saatjalt saajale. Sagedad tähendused on ka täherivi (näiteks särgil) ning kirjaviis (*suur või väike kiri*). Samas, praegusel suurte andmebaaside ja tehisarü ajajärgulgi ei peegelda eesti keele koondkorpus kogu eesti keele rikkust, seda *kirja* ja *kirjakeele* enda kohtagi. Keeles täiesti tavalised, kuid kirjalikus suhtluses harvad tähendus-d (nagu *kiri* mustri või mündi ühe poole tähenduses) võivad jääda esile tulemata. Ka väga suurte, mitmetest allkorpustest koosnevatest korpustest saadud kvantitatiivseid tulemusi on vaja täpsemalt analüüsida, arvestades sõnade kõiki kasutusviise ja võimalikke tähendusseoseid.

Eesti *kiri*, *kirjakeel* ja *raamatukeel* on mõistetena kujunenud eri aegade kultuurilises kontekstis ja nad on samuti ise seda konteksti kujundanud. Peale ajalooliste allikate leidub võtmeid nende olemuse avamiseks tänapäeva keelekasutuse mitmekesisuses.

### Kirjandus

Boyce, Philip J. 2021. *Script and Society: The Social Context of Writing Practices in Late Bronze Age Ugarit*. (Contexts of and relations between early writing systems 3.) Oxford: Oxbow Books

- C u y c k e n s, Hubert 1995. Family resemblance in the Dutch spatial prepositions *door* and *langs*. — *Cognitive Linguistics*, Vol. 6, No. 2/3, pp. 183–207, doi.org/10.1515/cogl.1995.6.2-3.183
- E E S = Eesti etimoloogiasõnaraamat. Koost. ja toim. Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar, arhiiv.eki.ee/dict/ety
- F o l e y, William A. 1997. *Anthropological Linguistics: An Introduction*. (Language in society 24.) Malden (Mass.), Oxford: Blackwell
- G o o d y, Jack 2005 [1977]. *Metsiku mõtlemise kodustamine*. (Ajalugu. Sotsiaalteadused.) Tlk Triinu Pakk-Allmann. Tallinn: Varrak
- H a b i c h t, Külli, Külli P r i l l o p 2025. Maakeeles on kirjutatud. . . : Saatesõna. — *Keel ja Kirjandus*, nr 1–2, lk 3–6, doi.org/10.54013/kk806a1
- H y m e s, Dell 1964. Toward ethnographies of communication. — *American Anthropologist*, New Series, Vol. 66, No. 6, Part 2: *The Ethnography of Communication*, pp. 1–34, DOI:10.1525/aa.1964.66.suppl\_3.02a00010
- K o p p e l, Kristina, Jelena K a l l a s 2022. Eesti keele ühendkorpuste sari 2013–2021: Mahukaim eestikeelsete digitekstide kogu. — *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat*, 18. kd, lk 207–228, DOI:10.5128/ERYa18.12
- L a a n e k a s k, Heli 2004. *Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil*. (Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 14.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, hdl.handle.net/10062/1138
- L é v i - S t r a u s s, Claude 2001 [1962]. *Metsik mõtlemine*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Kaia Sisask. Tallinn: Vagabund
- N o r v i k, Miina, Renate P a j u s a l u 2022. “Mina räägin kõigiga ühtemoodi, omas stiilis”: Eestlaste arvamusi keelest ja keelekasutusest. — *Akadeemia*, nr 7, lk 1202–1238, dea.digar.ee/article/AKakadeemia/2022/07/0/8
- O t t e n h e i m e r, Harriet Joseph 2006. *The Anthropology of Language: An Introduction to Linguistic Anthropology*. Belmont (Calif.): Thomson Wadsworth
- P a j u s a l u, Karl 2000. Eesti keele kujunemisjärgud ja sotsioperioodid: (“Muutuv keel”). — *Keel ja Kirjandus*, nr 3, lk 153–160, www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:195593/143153/page/3
- P a j u s a l u, Karl 2025. *Raamatu ja kirja tähendused eesti vanas kirja-keeles*. — *Keel ja Kirjandus*, nr 1, lk 7–19, doi.org/10.54013/kk806a2

- Pajusalu, Renate 2009. *Sõna ja tähendus*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- Ross, Kristiina 2019. Meie ja teie eesti kirjakeel. — *Keel ja Kirjandus*, nr 1–2, lk 57–68, [dea.digar.ee/article/AKKeeljakirjandus/2019/01/0/11](http://dea.digar.ee/article/AKKeeljakirjandus/2019/01/0/11)
- Sandra, Dominiek, Sally Rice 1995. Network analyses of prepositional meaning: Mirroring whose mind — the linguist's or the language user's?. — *Cognitive Linguistics*, Vol. 6, No. 1, pp. 89–130, DOI:10.1515/cogl.1995.6.1.89
- Sõnaveeb = Eesti keele instituudi ühendsõnastik, [sonaveeb.ee](http://sonaveeb.ee) [26.03.2025]
- Uibo, Udo 2020. Raamat ja grammatika. (Sõna lugu.) — *Horisont*, nr 6, lk 7, [www.horisont.ee/arhiiv-2020/Horisont-6-2020.pdf](http://www.horisont.ee/arhiiv-2020/Horisont-6-2020.pdf)
- Wittgenstein, Ludwig 2005 [1953]. *Filosoofilised uurimused*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Andres Luure. Tartu: Ilmamaa

KARL PAJUSALU (1963) on lõpetanud Tartu Ülikooli filoloogiateaduskonna eesti keele ja kirjanduse osakonna 1986, filoloogiamagister 1992 (TÜ), filosoofiadoktor 1997 (Turu Ülikool), Eesti Teaduste Akadeemia liige 2011, Läti Teaduste Akadeemia välisliige 2015, Läti Ülikooli audoktor 2016. ETA Keele ja Kirjanduse Instituudi aspirant soome-ugri keelte alal 1987–1990, Turu Ülikooli doktorantuur soome-ugri keelte alal 1993–1997, Tartu Ülikooli eesti keele erakorraline dotsent ja filosoofiateaduskonna prodekaan 1997–1998, eesti keele ajaloo dotsent 1998–2000, eesti keele ajaloo ja murrete professor a-st 2000, eesti ja soome-ugri keeleteaduse osakonna juhataja 2004–2007, eesti keele osakonna juhataja 2008–2011.

RENATE PAJUSALU (1963) on lõpetanud Tartu Ülikooli filoloogiateaduskonna eesti keele ja kirjanduse osakonna 1986, *mag. art.* 1991, filosoofiadoktor 1999. TÜ filosoofiateaduskonna eesti ja üldkeeleteaduse instituudi üldkeeleteaduse osakonna tehisintellekti labori nooremteadur 1986–1989, eesti keele (võõrkeelena) osakonna praktilise eesti keele kateedri õpetaja 1989–1991 ja vanemõpetaja 1991–1993, üldkeeleteaduse osakonna lektor 1994–1996 ja 1998–2000, dotsent 2000–2007, üldkeeleteaduse professor a-st 2007; TÜ eesti ja üldkeeleteaduse instituudi juhataja 2014–2019; Helsingi Ülikooli eesti keele ja kultuuri professor 2009–2011. Akadeemias avaldanud artikli “‘Mina räägin kõigiga ühtemoodi, omas stiilis’: Eestlaste arvamusi keelest ja keelekasutusest” (kaasautor Miina Norvik; 2022, nr 7, lk 1202–1238).

---

# TEADUS JA KIRJANDUS

## 500 aastat mõtlemist Eesti- ja Liivimaal

*Meelis Friedenthal*

1525. aasta novembrikuus arestis Lübecki raad Kuldsarve kõrtsis vaaditäie luterlikke raamatuid, nende seas “liivimaa-, läti- ja eestikeelseid missaraamatuid” (Kivimäe 2000). Varauusajal transporditi raamatuid sageli vaatides nagu veinigi, seega kõrts oli nende avastamiseks sobiv koht. Reformatsioon oli sel ajal täies hoos, Saksamaal oli alanud talurahvasõda, meil Eesti alalgi olid juba leidnud aset pildirüüsted, nüüdsama 500 aastat tagasi jaanuarikuus siinsamas Tartus, kui piiskopi foogt tahtis vang võtta kasukseppa ja evangeeliumi jutlustajat Melchior Hoffmanni (vt Bienemann 1875).

Tolle aasta sügisel avastati Lübeckis need tunnid, kui neid tahti laeva peale laadida, et Liivimaale saata. Me ei tea, mis oli nende eestikeelsete lehtede sisu: on oletatud, et tegemist oli tõlgetega Martin Lutheri raamatutest. Üks võimalus on 1523. aastal välja antud *Tauffbüchlini* tõlge või aasta hilisem *Eyn weyße Christlich Mess zu halten* (Kivimäe 2000: 22).

Lutheri *Tauffbüchlin* ehk “ristimisraamatuke” oleks igal juhul meie kirjakeelele sümboolne algus, oli ju meie kirjakeel nagu vastsündinud laps. Ristimine on esimene ja väga oluline sündmus eluteel: laps tuuakse koguduse ette kõigile näha ja liidetakse niimoodi kogukonda. Lutheri raamat sisaldab ka nõuandeid vade-ritele ja juhiseid preestritele selle olulise sündmuse sobivalt pidulikuks ja kõigile arusaadavaks korraldamiseks.

Muu hulgas kirjeldab ta, kuidas ristimisel peaks preester võtma sõrmega süle, puudutama lapse paremat kõrva ning ütleva “*effata*”, see tähendab, “avane” (Luther 1523: b).

See on osa omaaegsest ristimistalitusest ja viitab Uue Testamendi Markuse evangeeliumi loole, kui Jeesuse juurde toodi “kurt ja kidakeelne” ning Jeesus tegi nii, et “ta kõrvad avanesid kohe ja ta keelekütke pääses valla ning ta rääkis korralikult” (Mk 7:35). See tähendab, sündis ime. Meie kirjakeele sünn on samasugune ime, nagu on — eriti praegusel ajal — iga lapse sündimine.

Muidugi oli meil ka enne nende raamatute tõlget keel tegelikult olemas, nagu on olemas laps enne ristimist, aga nüüd oli keel valla päästetud, see sai avalikuks, meid liideti kirjaoskajate kogukonnaga.

Meie kirjakeel sündis protestantlikus ruumis, mis tõstis esile raamatu, isegi sedavõrd, et paljud meie kirikud kehastavad oma valgete seinte ja piiblitsitaatidega raamatu valgeid lehekülgi ja musta trükikirja. Raamat oli kirikulistel kogu aeg silme ees, kas seinal või lauluraamatuna käes. See peegeldab Lutheri ja teiste reformaatorite veendumust, et sõna kaudu on kõik asjad loodud: alguses oli sõna ja sõna oli Jumala juures.

Võib-olla kõige äärmuslikumal moel võtab selle hoiaku kokku Inglise filosoof Thomas Hobbes, kes arvas, et kogu mõtlemine pole midagi muud kui sõnade kombineerimine ja nendega manipuleerimine (Pettit 2008: 2 ja *passim*). Tema meelest on mõtlemine nagu tünnitais sõnu, mida me ümber korraldame, ning väljaspool sõnu ja nimesid pole mingit mõtlemist; see tähendab, et kel pole keelt, ei mõtle üldse. See oli 17. sajandil päris omapärane seisukoht ja Hobbesi kaasaegsed pidasid seda nii naeruväärseks ideeks, et ei arvanud seda isegi suurema kriitika vääriliseks. Ometigi on just keelega manipuleerimine see, mida teevad tänapäeva suured keelemudelid, millel põhineb praegu niinimetatud tehisaru. Kas need suured sõnatünnid ka tegelikult mõtlevad, nagu võiks Hobbesi seisukohale tuginedes arvata, polegi oluline, oluline on tähelepanek, et ilma keeleta on meil raske mõtlemisest mõelda, seda isegi märgata.

Nii või teisiti, kindlasti on keel see, millest alates saab võimalikuks mõtete vahetus, ja kirjutatud keel on see, kust saab alguse süstemaatiline mõttevahetus — kus me mitte ainult ei saa kom-

bineerida meid vahetult ümbritsevate inimeste lausunud sõnu ehk mõelda koos nendega, vaid saame vestelda ka ammu surnud inimestega. Teisisõnu, me oleme kirjaoskajate kogukonnas ja osaleme kommunikatsiooniväljas, mis ulatub ajas tagasi ja pärast meid ka edasi.

Kui me hakkame rääkima asjast, mida nimetatakse teaduseks, siis kõige olulisem selle juures ongi keel ja suhtlus, võib-olla esiteks iseendaga, oma tähelepaneku vormistus, sõnaliselt või mingil muul sümboolsel, näiteks matemaatilisel moel. Kirjapandud kujul saab mõte endale vormi, ta saab tegelikuks — koguni sedavõrd, et mõnikord võtab sõna otsekui järje üle ja me võime isegi üllatuda omaenda öeldust või kirjapandust. Sõna ise teeb tööd ja meie vaatame ainult pealt.

Sõna tehtud tööga on võimalik suhestuda nii meil endil kui ka teistel ja mida rohkem on seda sorti suhtlust, mida rohkem on sõnast või tekstist tõukumist, seda kõnekam see tekst inimestele on, seda rohkem see kujundab kultuurivälja. Tekstid koonduvad ja loovad korpuse, mingi keha, mille pinnalt on inimestel võimalik maailma edasi sõnastada.

Need 1525. aastal trükitud raamatukesed ja hilisem katekismus ning siis juba terve nimekiri eestikeelsetest raamatutest on alus, mille pinnalt me hakkasime eestlastena mõtlema. Ilma nende tekstideta oleksime vahest ka mõelnud, aga sel juhul võib-olla sakslastena või venelastena, nagu on juhtunud mitme teise väikerahvaga — ja nagu paljude üksikinimestega juhtus ja juhtub tänini.

Just nendest mõtlemist võimaldavatest tekstidest saab alguse omakeelne teadus. Ma ei ole tingimata seisukohal, et teadus on keeleagnostiline; teisisõnu, vist ikka ei ole päris ükskõik, mis keeles mõelda. Kui usume koos keelemudelite ja Hobbesiga, et mõtlemine on sõnade ja nimede kombineerimine, siis on need sõnad ja nimed väga tähtsad, täpselt nii tähtsad, nagu arvas Uku Masing, kes rääkis “keeletõelusest” ja sellest, et iga keel avab maailma erinevalt (Masing 2004). Keel avab maailma, aga selle tõde kaob käest nagu lind, kui teda kinni ei püüa ja kirja ei pane. See, mis kirjutatakse, ei ole alati tõde, aga paneb meid vähemalt küsima tõe kohta. Tõe kohta küsimine ongi teadus. Küsimine, miks on maa ja taevad ja inimesed ja üldse miski.

Sel ajal, kui meie kirjakeel alguse sai, ei olnud paremat teksti nende küsimuste vastuseks kui pühakiri. Teame Piiblit kui raamatute raamatut, aga Piibel on kahtlemata ka teadustekst. Selle teaduslik väärtus tundub tänapäeval paljudele pisut kaheldav, kuid kesk- ja varauusajal leidsid sealt teaduslikke küsimusi ja vastuseid ka need, keda meil kooliõpikutes nimetatakse moodsa teadusliku mõtte rajajateks: Johannes Kepler, Isaac Newton, Robert Boyle.

Teadusmõte oli Piibliga seotud ka väga praktiliselt, filoloogiliste küsimustena neile, kes tõlkisid seda ladina või saksa või eesti keelde, ja sealt edasi paljude küsimustena neile, kes õppisid Piibli ja sellest tõukuvate tekstide abil lugema. Sealjuures ka Eesti talupojale.

Esiteks õppis eestlane niimoodi tundma raamatut — raamatu kui objekti füüsilist raskust, selle puukaasi, selle tihedalt kirjaga täidetud lehekülgi kõigepealt mitte tekstina, vaid pildina või isegi ikoonina, arhetüübina. Raamat õpetab juba pelgalt oma olemasoluga: ükski tekst ei ole abstraktne, vaid alati ankurdatud mingisse tegelikkusse. Piibli puhul kasutati peaaegu esimest korda Euroopas koodeksiformaati, mis ei olnud antiigis kuigi levinud. Koodeks ehk siis servadest kokkukõidetud lehed, alguses papüürusest või pärgamendist, oli oluliselt teistsugune kui rullraamat, mis oli mõeldud järjest lugemiseks, algusest lõpuni. Rullraamatutest loeti pidulikke tekste, eeposeid. Piiblit sai aga lugeda nagu käsiraamatut, seda lapata, leida vajalik koht kiiresti üles, et oleks võimalik täpselt tsiteerida. Just selline tekstikasutus — kiiresti leidmine, täpne tsiteerimine — on see, mida peame üheks teadusliku publikatsiooni tunnuseks.

Piibel on ka juba varajasest ajast liigendatud, jaotatud peatükikeks ja nummerdatud salmideks, tihtipeale varustatud ääre- ja joonealuste märkustega — üks esimesi niisuguseid tekste ja kahtlemata meie Euroopa kultuuriloos kõige mõjukam. Meie kõige varasemad Piiblid sisaldasid sissejuhatusi, kommentaare, Piibli ajaloo ülevaadet, viiteid. Piibel ühendab ajalookäsitluse tänapäevases mõttes globaalajalooks, paigutab ajalooareenile kõik rahvad ning viib nad kõik tagasi ühe alguse juurde.

Tõepoolest nimetataksegi varauusajal väga sageli esimese filosoofina Aadamat, kelle tarkus oli pattulangusest rikkumata,



ning teda tituleeritakse vahel isegi esimeseks filosoofiamagistriks ja -doktoriks (Gestrinius, Spinerus 1625: 14. tees).

Või nagu ütles Tartu ülikooli filosoofiaprofessor Gabriel Sjöberg 1690. aastal:

Adamast nagu allikast voolasid välja kõik kunstid ja kogu inimlik tarkus. Tema käest pärineb teadmine taevakehade liikumisest, taimede, loomade ja kõigi olendite loomuse uurimine, kirikliku, poliitilise ja majandusliku valitsemise põhimõtted (Sjöberg, Edenius 1690: 6. tees).

See oli väga levinud seisukoht, mis kriipsutas alla, et teadmine ja teadus on jumalanäolised, kõigile inimestele juba loomu poolest omased ning seega — mida rohkem on teadust, seda rohkem on inimlikkust.

Mõeldi selle all muidugi seda, mida saksa keeles ka tänapäeval tuntakse *Wissenschaft*'ina ja mille vaste oli ka meil eesti keeles pikka aega “teadus”, aga mida nüüd üha rohkem tarvitame hoopis ingliskeelse *science*'i vastena, mis on palju kitsam mõiste. Ent just see laiem *Wissenschaft* on see, mis oli vajalik õnnelikuks eluks: kõikehõlmav teadus toidab inimese hinge, pakub lohutust ebaseeldivate juhtumuste korral, saab üllaima naudingu allikaks jõudetundidel ning teeb meid võimeliseks tegema paljusid asju — nii ütleb üks Riia toomkooli rektor 18. sajandil (Snell 1782).

Nagu öeldud, ei ole meil mõtlemiseks vaja mitte ainult ühte alusteksti, vaid paljusid selle külge kinnituvaid, et tekiks võrgustik. Võrgustiku sees tekivad ühendused, tekivad uued mõtted. See võrgustik või kogukond, millega me 1525. aastal sümboolse riskitise kaudu liitusime, kandis nimetust *respublica litteraria* ehk “õpetlaste vabariik” ning koosnes nendest, kes kirjutasid, lugesid ja vahendasid tekste.

See võrgustik ei olnud päris tasapindne nähtus, vaid kolmemõõtmeline, ning kohad, kus kirjutati rohkem tekste, kus loeti rohkem tekste, olid nagu rasked kehad kosmoses, mis tõmbavad enda poole: neil on suur gravitatsioon. Meie gravitatsioon oli alguses muidugi väike, aga see kasvas ajapikku ja me liitusime selle õpetlaste maailmasüsteemiga. Me võime joonistada kaardi, mis näitab meile, kus ja kellega olid meil seosed ja milliste piirkondade gravitatsioon oli suurem. Rahvusbibliograafia andmetel oli

meie mõtlemise Päike Saksamaal, järgnevad Rootsi suurriigi keskused, siis Venemaa.<sup>1</sup>

Aga siin ei mängi rolli mitte ainult kohad, vaid ka aeg. Kui me uurime rahvusbibliograafia trükiste arvu aastate kaupa, siis ei ole võimalik mööda vaadata mõnest ilmselgest tipust. Need on perioodid, mil meil tegutses siin Tartus ülikool. Need aastad tõusevad tugevasti esile, ja mitte ainult sellepärast, et ülikoolis tõesti tegutsesid õpetlaste vabariigi esindajad, vaid ka seetõttu, et ülikoolide juurde asutati trükikojad.

Tartu ülikooli juures 1632. aastal tegevust alustanud trükikoja andis välja kõike alates õppetöök vajalikest õpikutest ning tudengite või professorite kirjutatud kõnedest ja disputatsioonidest kuni pulmaõnnitluste, matusetrükiste ning paarileheküljeliste vihikute ja plakatiteni välja (Jaanson 2000). Neist mitmed on vormistatud selsamal Piiblist inspireeritud, otsekohe teadusteks-tina äratuntaval moel ja käsitlevad kõige erinevamaid teemasid libahuntidest päikese- ja kuuvarjutuste kalkulatsioonideni.

Varauusaegset teadust iseloomustab ka mitmekeelsus. Õpetlane oskas loomulikult moel liikuda ladina, kreeka, saksa ja prantsuse keele vahel; meie varauusaegse ülikooli disputatsioonides on eesti- ja läti keelseid luuletusi segamini rootsi ja heebrea keelega.

Keeled annavad mõtlemiseks tööriistu ja vahendeid, keeled oskavad ka ise tööd teha. Varauusaegses teaduses peeti enesestmõistetavaks, et nimede ja sõnade uurimine annab meile rohkem teada asjade kohta, ning dispuutide alguses käsitleti nimesid eri keeltes ja mitmest küljest, sest vaid ühe keele valguses ei suuda me asjast piisavalt hästi aru saada. Eri keeltes asja nime vaadeldes, sõnaga seotud asjaolusid, sõnade ajalugu uurides saame alles mingi pildi asja kohta.

Seda varauusaegset seisukohta on oluline mees pidada. Sõnad eri keeltes on tähtsad, nad avavad maailma erineval moel. Just selle tõttu on ka eesti keel vajalik, sest eestikeelne teadus — teadus kõige laiemas tähenduses — annab kõigile maailma kohta rohkem teada, just keele enese kaudu. Eesti keel annab sellise vaatenurga, mida ei saa pakkuda ükski teine keel. Seega on ka meie teadus selline, mida ei saa teha kusagil mujal ega üheski tei-

---

<sup>1</sup>Rahvusbibliograafia andmeid vt Kruusmaa jt 2025.

ses keeles. Eestikeelse teaduse ja kirjanduseta oleks kogu maailm palju vaesem.

Õeldakse, et kus on, sinna antakse juurde, ja kus pole, sealt võetakse viimanegi ära. Just need perioodid, mil meil on tekste, mil meil on trükikojad ja ülikool, annavad meile inimesed ja uuritava materjali, annavad luule ja pulmad, väitlused ja sünnid, jutlused ja surmad. Need ajad on gravitatsiooniliselt raskemad ning tõmbavad ligi teadustööd ja uurimist tänapäevani. Teatud mõttes on need perioodid lihtsalt rohkem olemas.

Seda tuleb ikka ja jälle üle korrata, et tõeliselt olemas on need ajad ja kohad, kus toimub vaimne tegevus. See aeg ei pea sugugi olema majanduslikult kõige õitsvam: Tartu oli keskajal üsna jõukas, aga ometigi teame sellest ajast vähe, kõik jääb hämarasse.

Iga tekst on inimese hinge peegeldus ja kohaliku maailma üleskirjutus. Esimesed eestikeelsed raamatud panid 500 aastat tagasi alguse meie mõtteloole. Ja selleks et me edaspidigi suudaksime mõelda eestlastena, ei ole teist väljapääsu, kui kirjutada ja lugeda eesti keeles võimalikult palju, olla seega rohkem olemas, avada maailma nii, nagu keegi teine seda teha ei suuda, ja muuta sel moel maailma täiuslikumaks.

Ning lõpuks jääb üle vaid tsiteerida filosoofilist disputatsiooni platoonikute kolmainuõpetuse kohta aastast 1696, kus disputanti õnnitletakse selges eesti keeles. Need read kõnetavad ja julgustavad meid ka täna:

SA rühit Söbber nüüd / se tarcka Mäe poole // Sääl kün / se Tarcküs omm / kümb Ilma pääl ei koole! (Lemcken 1696: 36.)

## **Kirjandus**

B i e n e m a n n, Friedrich (toim.) 1875. Sylvester Tegetmeier's Tagebuch. — *Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands*, Bd. 12, S. 502–505

G e s t r i n i u s, Martinus Eri, Ericus Gislonis S p i n e r u s 1625. *Disputatio de philosophiæ origine, natura, et sobrio in SS. theologia usu*. Uppsala: Eschillus Matthiae, 14. tees

- J a a n s o n, Ene-Lille (toim.) 2000. *Tartu Ülikooli trükikoda 1632–1710: Ajalugu ja trükiste bibliograafia*. Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu
- K i v i m ä e, Jüri 2000. Eestikeelsest trükisest anno 1525. — Mare Luuk, Larissa Petina, Tiiu Reimo, Urve Sildre (koost.). *Eesti vanimad raamatud Tallinnas (näitus: 26. aprill – 3. september 2000, Tallinna raekoda: artiklid ja kataloog)*. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 13–36
- K r u u s m a a, Krister, Peeter T i n i t s, Laura N e m v a l t s 2025. Curated Estonian National Bibliography — Books. National Library of Estonia. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14708287>
- L e m c k e n, Matthias 1696. SA rühit... — Heinrich Christian Wagnener. *Dissertatio philosophica de trinitate Platonis et Platoniorum*. Dorpat: Brendeken
- L u t h e r, Martin 1523. *Das Tauffbüchlin verteutscht*. Zwickau: Gastel
- M a s i n g, Uku 2004. *Keelest ja meelest. Taevapõdra rahvaste meelest, ehk, Juttu boreaalsest hoiakust*. Tartu: Ilmamaa
- P e t t i t, Philip 2008. *Made with Words: Hobbes on Language, Mind, and Politics*. Princeton: Princeton University Press
- S j ö b e r g, Gabriel, Magnus Gabriel E d e n i u s 1690. *Liber philosophus, repraesentandus aliquot exercitiis academicis*. Riga: Nollerus, 6. tees
- S n e l l, Karl Philip Michael 1782. *Grundsätze der Erziehungskunst, oder Entwurf zu einer systematischen Pädagogik. Eine Einleitungsschrift auf die öffentliche Prüfung der Jugend*. Riga: Frölich

MEELIS FRIEDENTHAL (1973) on lõpetanud Tartu Ülikooli usuteaduskonna bakalaureuseõppe 1996, teoloogiamagister 2001, teoloogiadoktor 2008. TÜ usuteaduskonna lepinguline lektor 2002–2008, süstemaatilise usuteaduse erakorraline teadur 2006–2007; TÜ raamatukogu vanemteadur 2008–2020; TÜ filosoofia ja semiootika instituudi mõtteloo vanemteadur 2020, alates 2021 kaasprofessor; külalisteadur Göttingenis 2014–2015, Uppsalas 2015–2017 ja Erfurdis 2017–2018. *Akaadeemias* on ilmunud tema koostatud küsimustik “Mis asi see on, mida nimetatakse humanitaariaks?” (2020, nr 9, lk 1578–1604) ja arvustus Gottfried Wilhelm Leibnizi *Valitud kirjade ja tööde* tõlke kohta (2022, nr 5, lk 932–936).

---

# LOODUSTEADUSTE EESTIKEELNE RAAMATUTARKUS

*Toivo Maimets*

1. detsembril 1919 asutati esimene eestikeelne ülikool, Eesti Vabariigi Tartu Ülikool. Juba järgmisel aastal ilmus trükist Johannes Piiperi (1882–1973) eestikeelne kõrgkooliõpik *Üldise zooloogia põhijooned* (Piiper 1920). Emakeelseid õpikuid oli kiiresti vaja, sest nüüd oli oma riik, oma ülikool ja oma keel. Iseoma.

Raamatu eessõnas kirjutab Piiper: “Meie loodusteadusline kirjavara pole suur. See otsus maksab iseäranis loomateaduse kohta. Käesolev kirjatöö püüab olla kiviks alusmüüris, mille peale meie teadlased tulevikus avara zooloogilise biblioteegi rajavad.”

Nüüd, enam kui sajand hiljem võib tõdeda, et alusmüür on osutunud erakordselt tugevaks, ning seda mitte ainult zooloogia vallas. Panime hiljaaegu koos Ivika Palli, Mati Martini ja Sulev Kuusega TÜ raamatukogus kokku näituse ilmunud eestikeelsetest bioloogiaõpikutest ning tuli teha tõsist tööd, et väga paljude heade kandidaatide seast valik teha.

Piiperi raamatule järgnesid Gustav Vilbergi/Vilbaste taime-  
määraja ning Heinrich Riikoja ja Johannes Voldemar Veski koostöös valminud zooloogiliste oskussõnade väljaanne. Teodor Lippmaa, August Vaga, Juhan Aul — neist sai alguse suurepärane rida väljapaistvaid loodusteadlasi, kes kõik on andnud eestikeelsesse loodusharidusse suure panuse.

Erilisel kohal selles nimekirjas asuvad Johannes Piiperi teose *Sissejuhatas üldzooloogiasse* esimene (1937) ja teine osa (1943).

---

**Pühendan artikli hea sõbra ja teekaaslase Krista Aru mälestusele.**

Nende kohta on Jüri Kärner kirjutanud kogumikus *Lehed ja tähed*: “Professoriameti juurde kuulub õpikute kirjutamine. Eraldi tuleb rõhutada Piiperi käsiraamatut *Sissejuhatus üldzooloogiasse* [---], mis on oma sügavuselt tõeline meistriteos ja ajast kaugele ette jõudnud. See töö on võrreldav 1970. aastatel kujuneva arengubioloogiaga” (Kärner 2009: 182). Teist osa hindab väga kõrgelt Kalevi Kull, rõhutades: “Selles raamatus pani Piiper esmakordselt paika kogu põhilise eestikeelse üldbioloogia terminoloogia — üle 1500 termini, millest väga suur osa on kasutusel tänini. Pean seda ülimalt oluliseks, sõjajärgne bioloogide põlvkond kasutas suuressti just seda raamatut.”

Hans Trass, Viktor Masing, Aino Kalda, Liivia Laasimer jt viisid alustatud tööd edasi 1960. ja 1970. aastatel ning võib öelda, et selleks ajaks oli meil juba olemas täiesti korralik eestikeelsete loodusteaduslike õpikute komplekt, mis viimase poolesaja aasta jooksul on muudugi oluliselt täiendust saanud.

Sajandiga on õpikud läinud mahukamaks, värvilisemaks ja sisukamaks. Alates 2008. aastast on eestikeelsete kõrgkooliõpikute väljaandmist toetanud haridus- ja teadusministeerium oma toetusprogrammidega. Seni on toetust saanud ligi 120 õpikut paljudelt erialadelt, praeguseks on neist ilmunud umbes 100. Selle varanduse tähtsust meie haridusele, kultuurile ja iseolemisele on raske üle hinnata. Programm aga jätkub: ka lõppenud aastal sai toetuse kuue järjekordse õpiku loomine.

Siinkohal tahaksin aga peatuda ühel küsimusel, mida kohtasin eriti tihti siis, kui valmistasin ette oma esimest eestikeelset raamatut *Molekulaarne rakubioloogia* (Maimets 1999). Miks üldse on vaja — just loodusteadustes — eestikeelseid õpikuid? Ingliskeelseid on ju palju ning materjal vananeb uute teadmiste lisandudes. Ingliskeelseid lugejaid on tunduvalt rohkem ja seetõttu on need raamatud ka majanduslikult palju tasuvamad.

Lühike vastus sellele küsimusele on: teadus vajab mitmekesisust ja mõte vajab tundlikku keelt.

Keel ja mõtlemine on omavahel seotud. Üks esimesi, kes sellele tähelepanu juhtis, oli Immanuel Kanti õpilane, filosoof Johann Gottfried von Herder (1744–1803), kes pikka aega töötas

Riias ning uuris muu hulgas väikeseid keeli. Ta oli seisukohal, et mõtlemine sõltub keelest, s.t inimene saab mõelda vaid keele olemasolu korral ning vaid sellest, mida on võimalik keelega väljendada (Herder 1793: 146–148). Herderi mõtteid arendas edasi Berliini ülikooli rajaja Wilhelm von Humboldt (1767–1835). Ta kirjutab, et keel on inim mõtlemise hädavajalik eeltingimus, mõtlemist “kujundav organ” (Humboldt 1988: 54, 56).

Herderi ja Humboldti mõtted vormis USA antropoloog ja keeleteadlane Edward Sapir lingvistilise relatiivsuse teooriaks. Sapir uskus, et keel on vajalik maailmast arusaamiseks ning iga keel peegeldab oma eripärast sotsiaalset tegelikkust (vt Moore 2009). Veel sammu võrra läks siit edasi Benjamin Lee Whorf, kes sõnastas lingvistilise relativismi nn tugeva vormi, lingvistilise determinismi, mille järgi keele ja kultuuri suhe mängib otsustavat rolli maailma mõistmisel. Mõtete formuleerimine ei ole sõltumatu teadvustatud protsess; mõtted on määratud keelespetsiifilise grammatika ja sõnavaraga (Whorf 2010: 375). Keel ja selle struktuurid piiritlevad ja määravad inimese teadmisi- ja mõtlemisvõime ning sellised protsessid nagu kategoriseerimine, mälu ja tajutajad. Inimestel on erinevad mõtlemisprotsessid, väidab lingvistilise determinismi teooria, ning need sõltuvad eelkõige inimese emakeelest (Hickmann 2000: 410).

Ehkki Sapir ja Whorf ei avaldanud koos ühtegi kirjatööd, nimetatakse nende panust keele ja mõtlemise vahekorra uurimisse Sapiri-Whorfi hüpoteesiks. Tundub, et selle radikaalsemal vormil, lingvistilisel determinismil, ei ole tänapäevaks kuigi palju toetajaid jäänud. Küll aga on levinud selle pehmem vorm, lingvistiline relatiivsus. Tõe huvides tuleb siiski nentida, et mitte kõik ei jaga neid seisukohti.

Mõtlemise ja keele seoste kohta on palju tõendeid, nii vaatluslikke kui ka eksperimentaalseid. Teame näiteks, et põhjarahvastel, kelle elus mängib olulist rolli lumi, on lume vormide kohta märksa rohkem sõnu kui lõunapoolsetel rahvastel.

Keeled, milles on rohkem sõnu värvuste ja nende varjundite kohta, võimaldavad inimestel neid paremini üksteisest eristada (Schacter jt 2011: 360–362). Inglise keeles on põhivärvuste

kohta 11 sõna, Namiibias kõneldavas himba keeles vaid viis. Näiteks sõna *serandu* tähendab nii punast, roosat kui ka halli. Kui lastel paluti värvilisi plaate paari panna etteantud 22 värvinäidisega, tegid inglise lapsed vähem vigu värvuste puhul, millel on olemas ingliskeelne nimetus, himba lapsed aga nende puhul, millel on olemas himbakeelne nimetus.

USA kognitiivteadlane Lera Boroditsky on enda ja teiste uuringutele tuginedes järeldanud, et “mõtlemine on niihästi lingvistiliste kui ka mittelingvistiliste protsesside kogum. [...] arvata-vasti ei esine täiskasvanud inimestel kuigi palju sellist mõtlemist, milles keel ei etendaks mingit osa” (Boroditsky 2011: 65).

Ta toob ühes oma artiklis näiteks lause “Ma nägin 42. tänaval onu Vanjat”. Paapua miani (mianmini) keeles öelduna osutaks verb sellele, kas see toimus just äsja, eile või kauges minevikus. Indoneesia keeles öelduna poleks seevastu üldse selge, kas sündmus on juba toimunud või alles tulemas. Vene keeles näitaks verb ära ütleja soo, mandariini keeles oleks aga selge, kas nimetatud onu on isa- või emapoolne ja kas ta on üldse veresugulane, sest kõigi nende onude kohta on kasutusel eri sõnad. Ning Brasiilias Amazonase osariigis kõneldavas pirahã keeles ei saaks öelda “42”, sest arvude kohta ei ole muid sõnu kui “üks”, “kaks” ja “palju”, kusjuures ka sõnadel “üks” ja “kaks” on veidi erinev tähendus sellest, mis neil on näiteks inglise keeles. Peter Gordon Columbia ülikoolist tõdeb ühes oma uurimuses, et selline loendusüsteemi puudumine keeles mõjutab oluliselt maailma arvulist tunnetamist selle keele rääkijate hulgas, eeskätt just kolmest suuremate hulkade puhul (Gordon 2004).

Seega on ilmne, et keele ja mõtlemise vahel on side: ühe areng mõjutab teist ja vastupidi. Siis on aga ka mõistlik oletada, et eri keeltes mõtlemine — ja tulemustest üksteisele teadaandmine — aitab üheskoos maailmas toimuvast paremini ja terviklikumalt aru saada. Keeleteadlane Peep Nemvalts on märkinud, et “keskaja valdavalt ladina ükskeelse teaduse panus inimkonna teadmusse oli tagasihoidlik võrreldes renessansis hoogu saanud mitmekeelse teadusega” (Nemvalts 2020: 8). Muidugi võib väita, et teaduse hoogustumisele aitasid kaasa paljud teisedki sel ajal toimunud



ühiskondlikud muutused, ent ilmselt ei ole põhjust ka keelte mitmekesisuse rolli alahinnata.

Nii nagu bioloogilisel mitmekesisusel, on iseseisev väärtus ka keelelisel mitmekesisusel ning mida rohkemates keeltes teadusideid arendatakse, seda rohkem väärtuslikke ideid on lootust leida. Teadustöö taandamine vaid ühele keelele, olgu selleks ladin või inglise keel, piirab mõtterikkust. Üks teaduse põhilisi ülesandeid on luua mõtlemise paljusust, sest sellest ta toitub. Mõtlemise paljususeta seisab teadus paigal.

Ja muide, vastupidi levinud arvamusele ei ole keeleks, milles kõige rohkem teadusartikleid avaldatakse, üldse mitte inglise, vaid hoopis hiina keel (Zhang, Sivertsen 2020: 3).

Mõjuva käsitluse keele ja mõtlemise vahekorra on esitanud George Orwell oma teoses 1984 ja selle lisas *Uuskeele põhialused*. Partei ja Riik otsustasid luua uue keele ehk nn uuskeele (ingl *Newspeak*). (Vanakeel oli seni kehtinud inglise keel.) Uuskeel oli lihtsate häälikutega, lihtsustatud grammatikaga ja üha väheneva sõnavaraga keel, milles välditi mitmemõttelisust ja detailirikkust ning mis piiras inimeste võimet kriitiliselt mõelda. See keel ei võimaldanud inimestel väljendada ega edastada selliseid abstraktsid mõisteid nagu personaalne identiteet ja vaba tahe; need olid mõtteroimad, isikliku sõltumatuse väljendused, mis olid vastuolus ühiskonna kollektivistliku ideoloogiaga (Orwell 1990).

Romaani tegelane Syme vaatab lootusrikkalt tulevikku:

2050. aastaks — võib-olla juba varem — on tegelik vanakeele oskus kadunud. Kogu minevikukirjandus on selleks ajaks hävitatud. Chaucer, Shakespeare, Milton, Byron — neist kõigist on olemas vaid uuskeelne versioon, mis mitte ainult ei erine originaalist, vaid on selle täielik vastand. [---]. Kogu mõtlemise laad on selleks ajaks hoopis teine. Mõtlemist sellisena, nagu me mõistame seda praegu, siis enam *ei ole*. Õigeusklikkus tähendab mittemõtlemist, mõtlemise tarbetust. Õigeusklikkus on teadvusetus (samas: 39).

Uuskeel sarnanes Charles Kay Ogdeni poolt 1930. aastal konstrueeritud BASIC-inglise keelega ja oli Orwellil mõeldud selle satiirina. BASIC on lühend sõnadest *British American Scientific International Commercial English* (rahvusvaheline tea-

duslik-kaubanduslik Briti-Ameerika inglise keel). Selles keeles on 850 sõna, seda on lihtne õppida, hääldada ja kõnelda ning keele funktsiooniks ongi edasi anda vaid fakte, mitte abstraktseid mõtteid. Eesmärk oli muuta see ülemaailmseks äri, teaduse ja poliitika keeleks, mis rahuldaks info edastamise vajadust üle kogu Briti impeeriumi, ja see vastas umbes kuueaastase lapse keelevõimekusele. Ogden kirjutab oma raamatus veidi Suurt Venda meenutavas stiilis: “Kõige rohkem vajab maailm veel umbes tuhandet surnud keelt ja ühte, mis oleks üha elusam”, pidades viimase all muidugi silmas enda loodud lihtsustatud keelt (Ogden 1934: 18).

Uuskeel läheb siit mõistagi mitu sammu edasi groteski poole, kuid jääb oma olemuselt siiski samaks: piisab sellest, kui keeles saab edastada fakte; ei ole vaja abstraktseid väljendeid, mis võiksid viia tarbetu ebakindluseni ja (olemasolevas) tões kahtlemiseni. Orwelli kirjeldus sellest, kuidas keele allakäik toob endaga kaasa ka inimõtte ja ühiskonna allakäigu, sisaldab samas usku, et keele tervis ja vaim säilitavad ka ühiskonna tervise ja vaimu.

Jean-Jacques Courtine ja Laura Willett (1986) on juhtinud tähelepanu, et tegelikult on selliste lihtsate ja “selgete” keelte leiuamise traditsioon pikk ning seondub eelkõige visiooniga ratsionaalsest utoopiast ja kontrollitud ühiskonnast, ulatudes tagasi vähemalt Jeremy Benthami (1748–1832) teoseni *Panoptikon ehk jälgimismaja* aastast 1787 (Courtine, Willett 1986). Panoptikon on ehitis — olgu vangla, tootmishoone, haigla või koolimaja —, kus inimesi saab paigutada niiviisi, et nad kõik oleksid näha otsekui peo peal. Sel moel paigutatuna ja sihipärase korraldustööga saab neid treenida hästi sõna kuulvateks kehadeks. Eesmärk on saavutada maksimaalne efekt — parim võimalik ülevaade ning minimaalne ressursikasutus. Muide, BASIC polnud üldsegi esimene Ogdeni loodud lihtne ja “kontrollitud” keel. 1929. aastal oli ta välja mõelnud keele, mis oli veel lihtsam ja sisaldas vaid 500 sõna. Seda keelt nimetas ta panoptiliseks inglise keeleks.

Kõike seda arvesse võttes leian ma, et peaksime märksa rohkem tähelepanu pöörama ja kriitilisemalt analüüsima küsimust, mis on ikkagi see keel, milles me kirjutame oma ingliskeelseid teadusartikleid ning teeme ingliskeelset õppetööd ja teadust oma ülikoolides. Mida me võidame ja millest ilma jääme?

Meie hulgast lahkunud kolleeg Marju Lepajõe rõhutas mitmes esinemises erinevust suhtluskeelee ja tunnetuskeelee vahel. Suhtluskeeli on inimesel tavaliselt mitu, ja mida rohkem, seda parem. Ent tunnetuskeeli on enamasti üks ja see “lähtub kõige sügavamal moel emakeelest, mille nüansse tajutakse kõige täpsemalt” (Efert 2018: 53). Marju Lepajõe ütleb oma intervjuus:

Humanitaarteadustes peab inimene jõudma võimalikult suure täpsuse ja vabaduseni abstraktses keeles, seoste sõnastamises. Mõtteprotsessi kirjapanek on teaduse osa. Sellest sihist taanduda ei saa, sest see on asja mõte (samas).

Ilmselgelt ei käi see mitte ainult humanitaarteaduste kohta. Selline siht — jõuda võimalikult suure täpsuse ja vabaduseni seoste sõnastamises — on igasuguse teaduse olemuslik eesmärk. Ning parimaid tulemusi on võimalik saavutada sellessamas tunnetuskeeles — emakeeles. Samas on muidugi selge, et suhtlemiseks, oma sõnumite edastamiseks on eriti väikerahvastel vaja tunda võimalikult paljusid võõrkeeli.

Võimalikult paljude teaduskeelte eluõigust on hakatud ka rahvusvaheliselt üha jõulisemalt toetama. Laiemas mõttes tuleneb see ülikoolide nn kolmanda eesmärgi üha suuremast tähtsustamisest. Selleks eesmärgiks on teaduse rakendamine ühiskonna teenistusse, s.t teadussaavutuste kasutamine ühiskonna ees seisvate sotsiaalsete ja majanduslike probleemide lahendamiseks. See külg ülikoolide tegevuses — lisaks kvalifitseeritud inimeste ettevalmistamisele (haridus ehk esimene ülesanne) ja uute teadmiste loomisele (teadus ehk teine ülesanne) — on just viimasel paaril aastakümnel eriti esile tõusnud.

Heaks näiteks on siin 120 teadusorganisatsiooni poolt 2019. aastal ellu kutsutud nn Helsingi initsiatiiv teaduskommunikatsiooni mitmekeelsuse toetuseks (Helsinki... 2019). See liikumine lähtub arusaamast, et ehkki teadus peab olema rahvusvaheline, aitab eri keeltes tehtav teadus luua suhteid teaduse ja ühiskonna vahel ning sellega märgatavalt suurendada teaduse mõjukust.

Avatud teadust puudutav UNESCO soovitus rõhutab keelelist mitmekesisust kui avatud teaduse alusväärtust. Selle eesmärgiks

on “muuta mitmekeelne teaduslik teadmine kõigile kättesaadavaks, ligipääsetavaks ja kasutatavaks” (UNESCO... 2021). Seetõttu on tähtis toetada mitmekeelsust nii teadustöös, publitseerimises kui ka akadeemilises suhtluses.

Euroopa Nõukogu soovib samuti oma 2022. aastal vastu võetud järeldustes teadusuuringute hindamise ja avatud teaduse rakendamise kohta arendada mitmekeelsust Euroopa teadusuuringute tulemuste avaldamisel ja teaduse hindamisel, et suurendada Euroopa teadusuuringute nähtavust. Deklaratsioon tunnistab mitmekeelsuse tähtsat osa teaduse ja ühiskonna kommunikatsioonis ning toetab mitmekeelsust edendavaid algatusi, nagu seda on äsja nimetatud Helsingi initsiatiiv (Council... 2022: 11).

Selles dokumendis rõhutatakse eriti selgelt just COVIDi kriisi ajal ilmnunud vajadust uue ja tõenduspõhise informatsiooni kättesaadavuse järele Euroopa keeltes. Eks me isegi kogesime siin Eestis, et paljudest positiivsetest näidetest hoolimata jõudis usaldusväärset teavet inimesteni tihti liiga napilt või liiga hilja. See avas muidugi ukse kiiresti sündinud “alternatiivsetele teadmistele”. Meie lootus, et inimeste ligipääs uusimale ingliskeelsele kvaliteetsele teadusinfole aitab neil olukordades õigesti orienteeruda, ei olnud õigustatud. Kvaliteetne teadusinformatsioon peab olema ühiskonnale lihtsasti kättesaadav emakeeles ja seda mitte ainult kriiside ajal. See ongi näide ülikoolide kolmandast ülesandest päris elus.

Maailmas on ligi 7000 keelt. Neid, mida räägib üle miljoni inimese, on alla neljasaja. Seega on eesti keel maailma 5% kõige kõneldavamate keelte seas. Kõrgharidust saab maailmas vaid umbes sajast keeles, sealhulgas eesti keeles. Nende faktide peale mõtlemine tekitab uhkustunnet meie oma, eesti keele üle.

Rein Taagepera on Kääriku Metsäülikoolis peetud ettekandes “Mida eestlane usub” öelnud, et eestlastel on eriline usk, keeleusk. “Meie enesetunnetus rahvana põhineb puhtalt keelel,” kirjutab ta, “sest muud alust meil võtta pole” (Taagepera 2024: 1938).

Eesti keelel põhinevat enesetunnetust, sedasama keeleusku on kandnud, sellest toitunud ja seda loonud ka meie loodusteaduslik raamatutarkus ning sellega seotud tänapäevane teaduskeel. See on

rajatud Johannes Piiperi enam kui sada aastat tagasi loodud alusmüürile ning näitab ennast nüüd rõõmustavalt paljudel viisidel nii õpikutes, artiklites, loengutes, videotes, taskuhäälingutes kui ka tehisarus, luues loodusteadusliku mõtlemise mitmekesisust, võimaldades mõttetäpsust ja -teravust ning ehitades meie kultuuri ja olemist — et see keel saaks ikka “taevani tõustes üles igavikku omale otsida” (Peterson 1989).

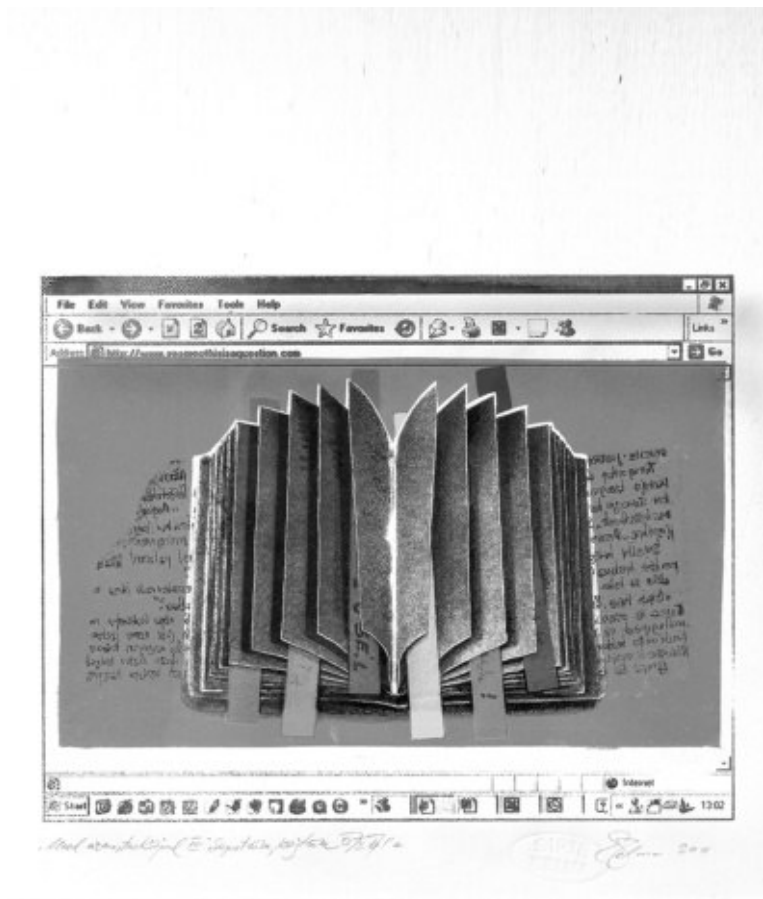
## Kirjandus

- Boroditsky, Lera 2011. How language shapes thought. — *Scientific American*, Vol 304, No. 2, pp. 62–65
- Council of the European Union 2022. Research assessment and implementation of Open Science. [www.consilium.europa.eu/media/56958/st10126-en22.pdf](http://www.consilium.europa.eu/media/56958/st10126-en22.pdf)
- Courtine, Jean-Jacques, Laura Willett 1986. A Brave New Language: Orwell's invention of *Newspeak* in 1984. — *SubStance*, Vol. 15, No. 2, Issue 50, pp. 69–74
- Fert, Tiit 2018. Laureaat. Intervjuu Enn Soosaare eetilise esseistika auhinna laureaadi Marju Lepajõeaga. — *Investeeri. LHV ajakiri*, nr 1, lk 50–53; [https://issuu.com/investeeri/docs/investeeri\\_2018\\_01\\_issuu](https://issuu.com/investeeri/docs/investeeri_2018_01_issuu)
- Gordon, Peter C. 2004. Numerical cognition without words: Evidence from Amazonia. — *Science*, Vol. 306, No. 5695, pp. 496–499
- Helsinki Initiative on Multilingualism in Scholarly Communication. 2019. [www.helsinki-initiative.org](http://www.helsinki-initiative.org)
- Herder, Johann Gottfried von 1793. *Briefe zur Beförderung der Humanität*. Bd. I. Riga: Johann Friedrich Hartknoch
- Hickmann, Maya 2000. Linguistic relativity and linguistic determinism: Some new directions. — *Linguistics*, Vol. 38, No. 2, pp. 409–434
- Humboldt, Wilhelm von 1988. *On Language: The Diversity of Human Language-structure and Its Influence on the Mental Development of Mankind*. Trans. Peter Heath. Cambridge, NY: Cambridge University Press
- Kärner, Jüri 2009. Johannes Piiper sen. — looduse ja teaduse kordumatu laulik. — Indrek Rohtmets, Toomas Kukk (koost., toim.). *Lehed ja tähed 5: Vaim ja aeg*. Tallinn: Loodusajakiri, lk 178–183

- M a i m e t s, Toivo 1999. *Molekulaarne rakubioloogia*. Tartu: Ilmamaa
- M o o r e, Jerry D. 2009. Edward Sapir: Culture, language, and the individual. — Jerry D. Moore. *Visions of Culture: an Introduction to Anthropological Theories and Theorists*. Walnut Creek, CA: Altamira, pp. 88–104
- N e m v a l t s, Peep 2020. Saateks. — Peep Nemvalts (koost., toim.). *Eesti teaduskeel keelterikkas teadusmaailmas*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 7–19
- O g d e n, Charles K. 1934. *The System of Basic English*. New York: Harcourt Brace and Company
- O r w e l l, George 1990 (1949). 1984. (Loomingu Raamatukogu, nr 48–51.) Tlk Elias Treeman. Tallinn: Perioodika
- P e t e r s o n, Kristjan Jaak 1989 (1818). Kuu. — Karl Muru (koost.). *Sõnarine. Eesti luule antoloogia 1*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 73
- P i i p e r, Johannes 1920. *Üldise zooloogia põhijooned*. I jagu. *Tsüto- loogia. Histoloogia. Organoloogia. Ontogeenia*. Tartu: Loodus
- P i i p e r, Johannes 1937. *Sissejuhatus üldzooloogiasse. Üldmõisted. Rakk. Koed. Elundid*. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus
- P i i p e r, Johannes 1943. *Sissejuhatus üldzooloogiasse*. II osa. *Emb- rioloogia, geneetika, ökoloogia, loomageograafia, evolutsiooniõpetus*. Tartu: Tartu Eesti Kirjastus
- S c h a c t e r, Daniel L., Daniel T. G i l b e r t, Matthew K. N o c k, Daniel M. W e g n e r 2011. *Psychology*. 2nd edition. New York: Worth Publishers
- Z h a n g, Lin, Gunnar S i v e r t s e n 2020. The new research assessment reform in China and its implementation. — *Scholarly Assessment Reports*, Vol. 2, No. 1, art. 3; <https://doi.org/10.29024/sar.15>
- T a a g e p e r a, Rein 2024. Mida eestlane usub. — *Akadeemia*, nr 11, lk 1929–1941
- U N E S C O Recommendation on Open Science. 2021. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000379949>
- W h o r f, Benjamin Lee 2010 (1956). *Keel, mõtlemine ning tegelikkus*. Tlk Mihkel Niglas. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus

TOIVO MAIMETS (1957) on molekulaar- ja rakubioloog, bioloogiakandidaat (1984, Moskva Riiklik Ülikool), filosoofiadoktor molekulaarbioloogia alal (1991, Tartu Ülikool), Euroopa Akadeemia lii-

ge (a-st 2004). Lõpetanud TÜ (1980), töötanud samas rakubioloogia professorina, bioloogia-geograafiateaduskonna dekaanina ja teadusprorektorina, samuti Eesti Biokeskuses ja Inglismaal Marie Curie Memoriaalfondi uurimisinstituudis külalisteadurina; aastail 2003–2005 haridus- ja teadusminister, praegu TÜ molekulaar- ja rakubioloogia instituudi rakubioloogia professor. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Aja- ja tulevikulugu kahekümne kolmes peatükis” (2003, nr 2, lk 452–463), “Kas siniste silmade, valgete õite ja haiguste geenid on olemas?” (2005, nr 11, lk 2344–2384; vt ka sellele järgnenud väitlust: 2006, nr 4, lk 891–898), “Millal algab inimese elu?” (2008, nr 8, lk 1671–1693; vt ka sellele järgnenud väitlust: 2009, nr 1, lk 161–180), “Kas peale “geeni” on olemas ka “epigeen”?” (2014, nr 10, lk 1827–1846), “Eesti mõtte lugu” (2017, nr 9, lk 1546–1555), “Teleoloogia ja bioloogia” (2021, nr 4, lk 662–685) ning “Mõtestatud Eesti” (2025, nr 2, lk 195–201), arvustus “Mitmeti mõistetud Darwin” (2001, nr 7, lk 1524–1531) ning Richard Dawkinsi artikli “Kadunud aegade geneetiline raamat” tõlge (2000, nr 2, lk 342–363).



SIRJE EELMA. Uued armastuskirjad IV (sügavtrükk, kõrgtrükk, siiditrükk klaasil, 2011)



---

# RAAMAT KUI VABADUS

## Kaks lugu

*Anu Lamp*

Mu esimene roll teatris pärast lavakunstikateedri lõpetamist oli paaži roll George Bernard Shaw' näidendis *Püha Johanna*, mille toonases Noorsooteatris lavastas Merle Karusoo ja kus Jeanne d'Arci mängis Katrin Saukas. Shaw' näidend lõpeb epiloogiga, milles Charles VII-le ilmuvad unenäos mitu näidendi tegelast, nii surnut kui ka elavat. Ühtlasi teeb unenägu hüppe tulevikku ja lavale ilmub härrasmees 1920. aastatest, kes toob 15. sajandil elavatele tegelastele teate, et Jeanne on 20. sajandil kuulutatud pühakuks. Seejärel — autori remargi järgi — paistab aknast "nägemus Jeanne d'Arci kujust Winchesteri katedraalis" ja kohe pärast seda "ilmub nägemus kujust Reimsi katedraali ees". Karusoo lavastuses mingeid nägemusi ei ilmunud, video kasutamine oli veel tundmatu maa. Mõlemad kujutelmad kerkisid saalis istuja silme ette näitlejate sõna jõul loodud kujutluspiltide mõjul.

Istusin saalis ja vaatasin proovi, nagu noored näitlejad ikka teevad. Sulev Luik, kes mängis Winchesteri kardinali kaplanit, hüüatas "Oh, vaadake! Vaadake! See on Winchester!" nii veendunult, et ma olin kindel, et ta näebki talle tuttavat Winchesteri katedraali, mida ta polnud kunagi näinud. Ja Johanna üllatus, nähes oma kuju katedraalis "Kas see pean olema mina?" nii, nagu üllatub inimene, kelle jaoks kaamerasilm on teda tabanud ootamatu rakursi alt.

Seejärel Winchesteri katedraal kadus ja ilmus nägemus Jeanne d'Arci kujust Reimsi katedraali ees.

Johanna küsis: "Kas see naljakas väike olend olen kah mina?"

Ja kordus sama. Näitlejad olid nii ehedalt veendunud, et nad näevad katedraali ja selle ees Jeanne d'Arci — “Prantsusmaa hinge” —, et ka minul saalis istujana tekkis silme ette oma nägemus Reimsi katedraalist ja selle ees seisvast Jeanne'i kujust.

Näitlejad nägid päriselt seda, mida nad kunagi polnud näinud. — Ega näegi kunagi, mõtlesin mina saalis. Paraku. Maailm oli meie jaoks suletud. Ja see stseen mõjus mulle nii lõikavalt, et hakkasin nutma. Selles ehedas hetkes oli korraga koos vägi ja valu. Mõttevabadus ja paratamatusest pääsematus. Järgmine mõte oli: jah, me ei näe mitte kunagi ei Winchesteri ega Reimsi katedraali, aga kujutluses, kirjutatud teksti elavaks tehes võime “lennelda priiks”.

Teine lugu on keskkooliajast. Meil oli kümnendas klassis õppeaine *Country Study* — kodulugu. Inglisekeelne eesti kultuuri- ja ajalooõpe, mis päädis kevadel õpilaste juhitud ingliskeelsete giidituuridega Tallinnas. Seda ainet õpetas meie klassijuhataja Kristi Tarand. Ühte tundi tõi õpetaja Tarand Henriku Liivimaa kroonika eestikeelse tõlke. Ta ei öelnud, kes on selle tõlkinud ega kust ta selle raamatu oli saanud. Ta tahtis meiega seda raamatut jagada. Juhtumisi kutsus ta klassi ette minu ja palus mul sealt valitud leheküljed ette lugeda. Hakkasin lugema ja elasin lugemise käigus esimest korda läbi olukorra, mida hiljemgi olen kogenud. Aga tookord juhtus see minuga esimest korda. Nimelt — asun lugema tundmatut teksti ja tekst ise hakkab mulle dikteerima tempot, pause ja lugemise stiili. Mis ongi ju loomulik. Aga mul ei ole võimalik lugemist katkestada, võtta lause tagasi ja katsetada selle parimat esitusvarianti, pean käigult tabama stiili ja tooma välja keelekasutuse nüansid. Stiil oli ootamatu, mõjus tõstetult, suursuguselt, lugulaululikult ja samas nõtkelt. Ma ei komistanud lugedes kordagi. Hiljem olin sellele mõeldes üllatunud. Tekst justkui “tegi mu ära”, ei lasknud eksida. Kui lõpetasin õpetaja Tarandi valitud lõigu ettelugemise, valitses klassis mõnda aega vaikus.

Olin tõlke sõnakasutusest ja saadud kogemusest nii lummatud, et otsustasin teatrikooli sisseastumiseksamiteks tekste valides võtta proosatekstiks katke Henriku Liivimaa kroonikast. Läksin järgmise aasta kevadel Toompeale Kreutzwaldi-nimelis-

se raamatukokku, mis asus rüütelkonna hoones. Laenutasin raamatu. Nagu nüüd takkajärele tean, toodi mulle Jaan Jungi tõlge, Richard Kleisi oma polnud siis veel ilmunud. Lappasin ja lappasin kroonikat, aga ükski lõik ei vastanud mu mälestusele. Pigemini mõjus tekst kuivalt ja asjalikult. Katkend jäi valimata. Olin nõutu. Ma ei tulnud toona selle peale, et ühest ja samast tekstist võib olla mitu erinevat tõlget. Alles aastaid hiljem, sellel sajandil, kui *Eesti Päevaleht* ja ajakiri *Akadeemia* hakkasid välja andma raamatusarja “Eesti lugu” ja seal ilmus Henriku Liivimaa kroonika, jõudsin lahendamata jäänud mõistatuse jälile. See raamat, mille õpetaja Tarand meile tundi tõi, oli Julius Mägiste tõlge, ilmunud 1962. aastal Vaba Eesti kirjastuses Stockholmis. Henriku Liivimaa kroonika “Eesti loo” väljaande järelsõnas ütleb Linda Kaljundi, et Mägiste tõlge

taotleb ühtaegu nii rahvalähedust kui ka originaaltruudust. Viis, mille ta [Mägiste] oma eesmärgi saavutamiseks valis, on aga üsnagi tähelepanuväärne. Ühelt poolt tõlkis ta kroonika “vanaaegsemasse” ja “kangemasse” eesti keelde, et selle “karm vaim” nõnda paremini mõjule pääseks. Arhailise keele kõrval kasutas ta aga ka keeleuuenusest pärinevat sõnavara ja uudissõnu. Seeläbi võib tema tõlkes näha justkui Eesti modernistliku kultuuriprojekti võrdkuju: samaaegselt otsitakse nii oma keele ja identiteedi iidseid juuri kui ka üritatakse seda moderniseerida. [...] Seega võiks Mägiste kroonikatõlkele esmajoonel läheneda kui kunstiteosele ja omalaadi kultuurinähtusele.

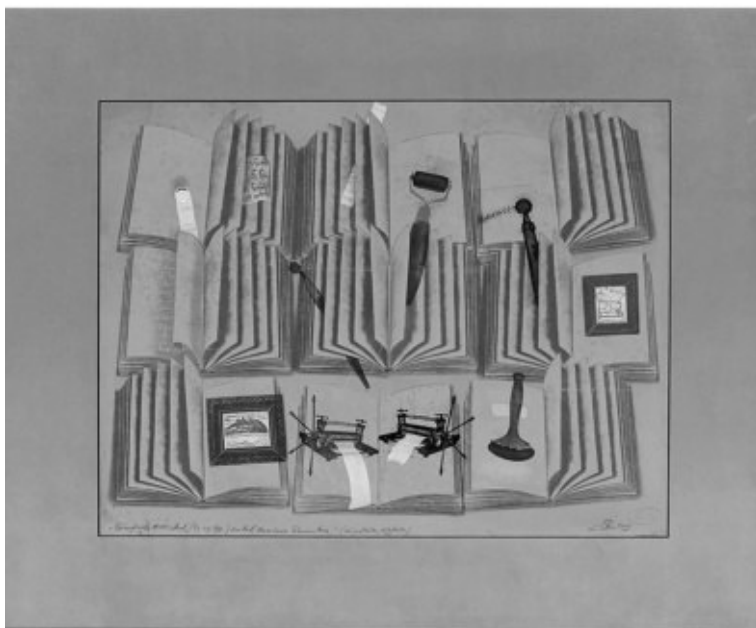
2008. aastal, kui Mägiste tõlge ka kodumaal ilmus, sain ma aru, mida õpetaja Tarand oli teinud. Ta tahtis meiega jagada Rootsis ilmunud raamatut. Nõukogude võimu kogenuna ei maininud ta meile Julius Mägiste nime ega seda, kuidas raamat temani oli jõudnud. Aga ta võimaldas meil osa saada, andis edasi teadmise.

Aitüma ja müts maha selle eestiaegse põlvkonna ees, kes viis Nõukogude võimu poolt äraviskamisele määratud raamatud raamatukogudest, koolidest ja muudest asutustest salaja enda juurde koju; korjas tee kõrvalt üles ja tassis koju hävitamisele viidud ja üle autokasti vasakule ja paremale heidetud raamatud, nagu Leonhard Lapin on rääkinud oma kodukandis Räpinas aset leidnust; kes luges järeltulijatele ette Eesti Vabariigi aegseid lasteraama-

tuid ja andis meile lugeda raudse eesriide tagant Eestisse toodud ja saadetud raamatuid; kes meid hoidis ja haris. Järjepidevuse nimel.

Vabadus algab raamatust.

ANU LAMP (1958) on õppinud Tartu Riiklikus Ülikoolis eesti filoloogiat 1976–1978; lõpetanud 1982. aastal Tallinna Riikliku Konservatooriumi lavakunstikateedri (X lend) ja 2016. aastal EELK Usuteaduse Instituudi kristliku kultuuriloo magistriõppe. 1982. aastast on ta Tallinna Linnateatri (endine Noorsooteater) näitleja ning olnud aastatel 2006–2010 ka selle teatri kirjandusala juhataja. 1994. aastast on ta Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia lavakunstikooli õppejõud.



SIRJE EELMA. Graafikute tööriistad (20. saj. lõpp). Kantud  
Punasesse Raamatusse (sügavtrükk, kõrgtrükk, 2009)

---

# GUTENBERGI GALAKTIKAST TEHISARU UNIVERSUMINI

## Raamat kui kultuurimeedium

*Marju Lauristin*

Tänapäeval on saanud kombeks rääkida raamatust kui kaduvast meediumist, mille asemele on tulnud sotsiaalmeedia, visuaalne kunst, kehalised *performance*'id ja tehisaru supervõimed. Kas aga kõik need uued võimalused asendavad raamatute lugemist?<sup>1</sup>

### 1. RAAMATUTE AJALUGU ULATUB VIIIE AASTATUHANDE TAHA

Raamatute ajalugu ulatub tuhandete aastate taha (vt tabel 1). Esi- mesed märgid kirjutatud sõnast pärinevad vanast Mesopotaamiast ja Egiptusest, kus kasutati savitahvleid ja papüürust.

### 2. MCLUHAN MEEDIUMIDE ROLLIST AJALOOS

Marshall McLuhan ütles kunagi kuulsad sõnad: “Meedium on sõ- num.” Selle lausega rõhutas ta, et meediumid, mille kaudu me

---

<sup>1</sup>Ettekande koostamisel olen kasutanud tehisaru rakenduse Copilot abi. Ettekande teoreetiliseks lähtekohaks valisin kaasaegsete meedia- teooriate “isa” Herbert Marshall McLuhani (1911–1980) seisukohad, mida ta on väljendanud oma klassikalistes teostes *Gutenbergi galakti- ka* (1962, eesti k 2020), *Meedia mõistmine* (1964) ja *Meedium on mas- saaž* (1967).

| <b>Aasta</b>   | <b>Raamatu kui meediumi kasutusega seotud tähtsündmused</b>                        |
|----------------|------------------------------------------------------------------------------------|
| Umbes 3000 eKr | Savitahvlite kasutamine Mesopotaamias                                              |
| Umbes 2400 eKr | Papüüruserullide kasutamine Vana-Egiptuses                                         |
| Umbes 800 eKr  | Kreeklased hakkasid kasutama papüürust ja hiljem pärgamendist käsikirju            |
| 4. sajand pKr  | Kodeksi, lehtedena köidetud raamatu vormi levik Rooma impeeriumis                  |
| 868            | Esimese trükitud raamatu, <i>Teemantsuutra</i> ilmumine Hiinas                     |
| 1455           | Johann Gutenberg trükib esimese masinrükitud raamatu, Gutenbergi Piibli Euroopas   |
| 1525           | Esimene eestikeelne trükis (luterlik missaraamat) põletati Lübecki turuplatsil     |
| 1535           | Trükiti Wittenbergis eestikeelne Wanradti ja Koelli katekismus                     |
| 1631           | Esimene trükikoda Eestis                                                           |
| 1637           | Esimene Eestis trükitud eestikeelne raamat                                         |
| 1686           | Esimene eestikeelne piiblitõlge (lõunaestikeelne <i>Wastne Testament</i> )         |
| 1739           | Esimene põhjaestikeelne Piibel                                                     |
| 1766           | Esimene eestikeelne ajakiri                                                        |
| 1800. aastad   | Masstrükitehnoloogiate areng, raamatud muutuvad laiale avalikkusele kättesaadavaks |

Tabel 1.

informatsiooni edastame, mõjutavad meie sõnumite sisu ja tähendust. Ka Gutenbergi galaktika ja globaalse küla mõisted löi McLuhan, et kirjeldada trükitud teksti kultuurilist ja ühiskondlikku mõju ja võrrelda seda ühelt poolt suulise suhtluse ja teisalt elektroonilise meediaga.

McLuhani järgi muutub inimkonna toimimise viis vastavalt infolevi meediumide muutumisele: alguses oli suuline ehk hõimuajastu, milles nii suhtlus kui võim rajanesid kollektiivsetel ku-

jutlustel ja ühisel hirmutundel tundmatute (loodus)jõudude ees. Kirjasõna teket võime lugeda suurimaks kultuuri revolutsiooniks, mis muutis inimkonna toimumisviisi, kujundades hõimudest ühiskonna. Alates esimestest kirjutatud sõnadest savitahvritel ja papüürslehtedel viis aastatuhandet tagasi kuni meie kaasaegsete trükitud raamatuteni on kirjasõna võimaldanud inimestel talletada ja jagada ideid, lugusid ja teadmisi ning mänginud võtmerolli teadmiste säilitamises ja edastamises, aga ka võimuhierarhiate kujunemises ja toetamises.

McLuhan toob kirjasõna lugemise suurima erisusena esiteks välja selle protsessi erakordse mõju inimpsüühika analüütilisuse ja ratsionaalsuse võimendamisele, mida ta seostab foneetiliselt kirjaviisile omase tähtedest (või häälikutest) sõnade ja lausete kokkupanemisega. Teiseks rõhutab ta raamatu kui “külma” meediumi eripära, mis osutab kujutlusvõime suurema pingutamise vajadusele selleks, et jõuda abstraktsetelt tähe kombinatsioonidelt elavate kujutluspiltide moodustumiseni lugeja teadvuses. Kolmandaks oluliseks raamatu kui meediumi psühholoogiliseks ja kultuuriliseks iseärasuseks, millel on olnud eriti suur ühiskondlik mõju, peab ta lugemise kui protsessi äärmist indiviidikesksust, sisekaemuslikkust. Nõnda tulenebki trükisõna kui meediumi iseärasustest selle tohutu kaal senise, suulisel suhtlusel ja emotsionaalsel kontaktil põhinenud kogukondliku elukorralduse muutumisele modernse ajastu individualistlikuks ja igamehe õigusi tunustavaks turuühiskonnaks.

Kirjasõnale rajatud maailmakorrale andis uue arengukiirenduse trükikunst, mis tõi inimesed kokku vaimsesse ruumi, ilma et nad pidanuks emotsionaalselt ja otse üksteisega kokku puutuma, see suurendas plahvatuslikult individuaalsete valikute rohkest ning võimendas analüütilise ja ratsionaalse maailmatunnetuse olulisust. McLuhani sõnul muutis trükkimise leiutamine ja levik põhimõtteliselt inimeste taju ja kommunikatsiooni ning avas inimkonna ajaloos uue ajajärgu. Raamatu kui meediumi eripära on selle võime pakkuda süvitsiminevat ja kompleksset informatsiooni struktureeritud ja järjepidevas vormis. Raamatud suudavad edastada keerulisi ideid ja narratiive, mis nõuavad lugejalt tähelepanu ja tõlgendamist.



Raamatutrükk võimaldas info laialdast levitamist ja üldise haridustaseme tõusu, mis hiljem pani aluse teadusrevolutsioonile ja valgustusele. Samuti oli raamatute trükkimisel otsustav mõju reformatsioonaja ühiskondlikele muutustele, massiliikumiste levikule ja üldise valimisõiguse sünnile. Trükitud tekstide massiline levimine raamatute, ajakirjade ja ajalehtede näol oli ühiskondliku moderniseerumise ning demokraatliku riigikorralduse üks põhiliisi eeldusi ja taganttõukajaid.

Raamatutele järgnenud elektroonilise infolevi ajastut võrdles McLuhan aga globaalse külaga, kus taas saavat ülemvõimu emotsionaalsed suhted ja kriitikata ülevõetavad ühised ettekujutused, ning nagu ta on kujukalt väljendunud, “suur vend” ronib otse ajusse.

### 3. RAAMAT ALGAB KIRJUTAJAST

Raamatu kirjutamine erineb teistest eneseväljenduse viisidest mitmel viisil. Raamatu sünd on võimatu ilma mõttejõu pikaajalise keskendamiseta öeldava sisule ja selle sisu adekvaatse väljendamise vormile. Raamatu puhul on võimalik minna süvitsi teemade ja karakterite kujutamises, mida ei saa sama põhjalikult saavutada lühemates meediumides, nagu artiklid, blogi- või sotsiaalmeediapostitused. Romaani autoril on vabadus arendada keerukaid mõtteid, kujutada saatusi ja luua detailseid maailmu, mis pakuvad lugejatele sügavat ja püsivat elamust. Luulekogu koostajal on väljakutse ühendada erinevate luuletuste meeleolud, filosoofilised kaemused, hetketabamused ja vormileiud mõjusaks tervikmustriks. Ka teaduslike või filosoofiliste ideede ning uurimistöö tulemuste esitamisel eeldab raamatuformaad artiklist või uurimisraportist sügavam analüüsi ja suuremat üldistust, ideede ja vaatenurkade terviklikuks kontseptsiooniks sidumist. Peale selle nõuab raamat tegijalt ka tõsist keskendumist oma mõtete ja kujutluste täpsesse ja adekvaatsesse sõnalisse ja vajadusel ka pildilisse vormi valamisele. Raamat on mõttetöö kontsentraat ja sellisena ka lugeda ja mõttetööd ja kujutlusvõimet virgutav. Raamatute kirjutamine ja lugemine võimaldab ka sügavat enesevaatlust ja -avastamist. Autorid saavad kasutada kirjutamisprotsessi, et uurida oma mõt-

teid, emotsioone ja kogemusi, mis aitab neil paremini mõista iseenast ja maailma enda ümber. See protsess võib olla terapeutiline ja isiklikult rikastav, pakkudes eneseväljenduse viisi, mis on intiimne ja isiklik.

#### 4. RAAMAT KUJUNDAB LUGEJA ISIKSUST

Semiootik ja kirjandusteadlane Juri Lotman on analüüsinud kahte eri viisi, kuidas ilukirjanduse lugemine mõjutab lugejat: esteetiline ja kommunikatiivne (Lotman 2010). Esteetiline lugemine keskendub teksti kunstilisele väärtusele, pakkudes lugejale esteetilisest naudingut ja tunnetuslikku elamust. Autori loodud kirjanduslik tekst muutub kunstilisel lugemisel koodiks, mille kaudu lugeja mõtestab omaenese sisemaailma ja elamusi. Kommunikatiivne lugemine aga rõhutab autori ja lugeja vahelist suhtlust, mille sisuks on sündmuste ja keskkondade kirjeldamine, autori sõnumi edastamine ja jagatud tähenduste loomine.

Kirjanduslike vormide areng on andnud kirjanikele võimaluse uurida ja väljendada inimkogemuse erinevaid aspekte. Romaanid, näidendid ja luuleteosed võimaldavad sügavat sissevaadet inimeste varjatud sisemaailma, lubavad sisse elada teiste inimeste mõtetesse ja tunnetesse, arendades lugejatel empaatiat ja aidates mõista inimsaatuste kujunemist läbi näiliselt juhuslikegi sündmuste ja valikute. Oma tiheda ja kujundliku keelega pakub ilukirjanduse lugemine võimalust enesetunnetuse ja eneseväljenduse arenguks, pakkudes lugejatele uusi viise maailma tajumiseks ja mõtestamiseks.

Ilukirjanduse kaudu saavad lugejad kogeda teistsuguseid elusid ja olukordi, mis aitab neil arendada oma emotsionaalset ja kognitiivset võimekust. Lood ja tegelased, kellega lugejad suhestuvad, võivad toimida mudelina, pakkudes ettekujutust erinevatest käitumisviisidest ja väärtustest. Samuti aitavad raamatud lugejatel tegelda oma sisemiste konfliktidega, pakkudes turvalist ruumi eneserefleksiooniks ja kasvu soodustavateks mõtisklusteks.

Seetõttu on ilukirjanduse lugemisel oluline roll haridusel. Laste lugemisharjumuste kujundamjne loob aluse nende isiksuse arengule ja üldisele õppimisvõimekusele. Uuringud on näidanud, et kodus olevate raamatute hulk on tugevas korrelatsioonis laste koolieduga, sõltumata vanemate hoiakutest raamatute suhtes. See korrelatsioon on eriti suur madalamalt haritud vanemate puhul. PISA andmete võrdlemine on näidanud, et raamatute olemasolu kodus ning vanemate eeskuju raamatutesse suhtumises on noorte akadeemilise edu oluline tegur kõikides kultuurides ja ühiskondades.

## 5. RAAMAT ARENDAB KEELT

Raamatud on olnud olulised keele arengu seisukohalt nii minevikus kui ka tänapäeval. Trükipressi leiutamine 15. sajandil võimaldas raamatute laiemat levikut, mis omakorda aitas kaasa rahvuskeelte kujunemisele ja kirjakeele reeglite kehtestamisele. Rahvas seas levivad raamatud aitasid kirjakeelt levitada ja keelekasutust ühtlustada. Standardiseeritud kirjakeel võimaldas omakorda ühtlustada suhtlemist ja haridust laiemas ulatuses.

Tänapäevalgi rikastavad raamatud rahva keelekasutust, harjutades lugejaid uute mõistete ja sõnadega, tutvustades uusi väljendeid ja tekstimalle. Raamatud on platvormiks, kus autorid saavad eksperimenteerida keelekasutusega, luues uusi kirjanduslikke vorme ja stiile.

Raamatud pakuvad süvitsiminevat teadmiste allikat ja võimaldavad lugejatel kogeda erinevaid kultuurilisi perspektiive. Seega jäävad raamatud oluliseks keele arendamise ja säilitamise vahendiks ka tulevikus.

## 6. RAAMAT ON IDENTITEEDI JA VÄÄRTUSTE KIJUNDAJA

Raamatu kirjutamine ja lugemine arendab võimet jälgida süvitsiminevaid narratiive ja detailseid kirjeldusi, mida suulised lood ja lühikesed sotsiaalmeediapostitused sageli ei suuda edasi anda.

Raamatus saab luua keerukaid maailmu ja karaktereid, mis pakuvad lugejatele võimalust keerukate lugude hargnemist jälgida, autori mõttemaailma sisse elada ja erinevaid perspektiive mõista. Raamatud tagavad samas, et kord kirja pandud lood säilivad muutumatul kujul läbi aegade, tuues kaasa üha uute tõlgenduste sünni. Nii on “raamatute raamatu” Piibli lood saanud ammendamatuks allikaks loendamatu teostele, mille kaudu kanduvad põlvest põlve ja keelest keelde nii õhtumaise tsivilisatsiooni põhiväärtused kui ka lahendamatud paradoksid.

Trükiõna kaudu loodav ühine vaimne ruum, ühiste kogemuste ja ideede jagamine oli määrava tähtsusega ka rahvuslike ideede levikul ning 19. sajandi moodsate rahvuste kui “kujutletud kogukondade” (Benedict Anderson) kujunemisel (Anderson 2020: 69 jj). Raamatud dokumenteerivad ajalugu, edastavad kultuurilisi väärtusi ja kujundavad rahvuslikku identiteeti viisil, mida lühivormide meedia ei suuda. Nad tagavad, et emakeelsed lood ja ideed, levides põlvkonnast põlvkonda, hoiavad kultuurilist järjepidevust ja sidet mineviku ja tuleviku vahel. Eesti ajaloost teame hästi, kui olulised rahvusteadvuse kujundajad olid eestikeelsed ajalehed ja ajakirjad, Koidula ja Liivi luule, Kreutzwaldi *Kalevipoeg*, Vilde, Bornhöhe ja A. H. Tammsaare romaanid. Raamatud on loonud meie ühist lugu, aidates säilitada ühiskondlikku ühtekuuluvustunnet.

Ka tänapäeval, sotsiaalmeedia ajastul säilitavad raamatud oma erilise rolli rahvusliku ja kultuurilise identiteedi kujundamisel. Kuigi digitaalne meedia pakub uusi ja mugavaid viise teabe jagamiseks ja suhtlemiseks, killustab see ühiskonda lugematuteks kaklambriteks, samas kui raamatud jäävad süvitsiminevate ja põhjalike narratiivide edastamise ning ühiste ideede kujunemise kohaks. Nad võimaldavad ka sügavat analüüsi ja kriitilist mõtlemist, kuna lugejad saavad teksti juurde korduvalt naasta ning seda uuesti ja uuesti läbi töötada.

Üleilmastumise ajastul on raamatud olnud olulised kultuuri-devahelise dialoogi vahendajad. Nad on võimaldanud eri kultuuride lugudel ja ideedel levida üle kogu maailma, soodustades vastastikust mõistmist ja austust. Raamatute tõlkimine on aidanud luua sidemeid ja sildasid erinevate kultuuride vahel.

## 7. LUGEMISE MUUTUMINE: EESTI VÕRRELDES TEISTE RIIKIDEGA

Eesti on traditsiooniliselt olnud riik, kus raamatute lugemine on populaarne tegevus. Eestis on vastav näitaja märkimisväärselt kõrgem kui paljudes Aafrika ja Lätina-Ameerika maades ning Lõuna-Euroopa riikides. Eesti on sarnane Põhja-Ameerika ja Aasia riikidega, kus raamatute lugemine on samuti populaarne. Põhjamaades on aktiivsete raamatulugejate osakaal siiski kõrgem kui Eestis. Aasta jooksul mitte ühtki raamatut lugenud inimeste osakaal Eestis on jõudmas ligikaudu Euroopa keskmisele tasemele.

Vaatamata raamatuhuvi teatud langusele on Eestis raamatute lugemine küllaltki populaarne. Statistikaameti andmetel loeb umbes 52% Eesti täiskasvanud elanikkonnast regulaarselt raamatuid, mis on võrreldav Põhja-Ameerika riikide näitajatega. Samas, umbes 18% Eesti elanikkonnast ei ole aasta jooksul lugenud ühtki raamatut. Kui vaadelda raamatute lugemise aktiivsust sugude lõikes, siis Eestis loevad naised rohkem raamatuid kui mehed. Ligikaudu 60% naistest loeb regulaarselt raamatuid, samas kui meeste puhul on see näitaja umbes 45%. Samasugune trend on täheldatav ka teistes Euroopa riikides. Näiteks Rootsis ja Soomes loevad naised samuti rohkem kui mehed.

Põlvkondade lõikes on nooremad inimesed üldiselt aktiivsemad raamatulugejad. Eestis loeb regulaarselt raamatuid umbes 65% noortest vanuses 18–34 aastat, samas kui vanemate vanuserühmade puhul (55+) on see protsent umbes 40%. Ka Põhja- ja Lääne-Euroopa riikides on nooremad põlvkonnad aktiivsemad raamatulugejad võrreldes vanemate põlvkondadega. Vt tabel 2.

## 8. RAAMAT DIGIAJASTUL

Digiajastu ja tehnoloogia areng on toonud kaasa muutusi raamatute lugemise ja levitamise viisides. E-raamatud ja audioraamatud on muutunud üha populaarsemaks, pakkudes uusi võimalusi lugemiseks ja teadmiste omandamiseks. Samas on ka traditsioonilised paberkandjal raamatud säilitanud oma positsiooni ja tähtsuse.

| <b>Regioon</b>               | <b>Riigid</b>                | <b>Regulaarselt raamatuid lugevad täiskasvanud</b> | <b>Aasta jook-sul mitte ühtki raamatut lugenud täiskasvanud</b> |
|------------------------------|------------------------------|----------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------|
| Eesti                        |                              | 52%                                                | 18%                                                             |
| Eesti, naised                |                              | 60%                                                | 12%                                                             |
| Eesti, mehed                 |                              | 45%                                                | 24%                                                             |
| Eesti, noored (18–34 aastat) |                              | 65%                                                | 8%                                                              |
| Eesti, vanad (55+ aastat)    |                              | 40%                                                | 30%                                                             |
| Põhja-Euroopa                | Rootsi, Soome, Norra         | 70–75%                                             | <10%                                                            |
| Lõuna-Euroopa                | Itaalia, Hispaania, Kreeka   | 30–40%                                             | 25–30%                                                          |
| Põhja-Ameerika               | Ameerika Ühendriigid, Kanada | 55–60%                                             | ~20%                                                            |
| Aasia                        | Hiina                        | 30–35%                                             | 30–35%                                                          |
| Aafrika                      | Nigeeria                     | 15–20%                                             | 40–45%                                                          |
| Ladina-Ameerika              | Brasiilia                    | 30–35%                                             | 35–40%                                                          |

Tabel 2. Raamatute lugemise aktiivsus eri maades.

Hoolimata digitaalse meedia kasvavast populaarsusest on paberraamatud jätkuvalt olulisel kohal. Paljud lugejad eelistavad traditsioonilist raamatukogemust, väärtustades paberile trükitud sõna füüsilist olemust ja esteetikat. Raamatupoed ja raamatukogud on endiselt kogukondade tähtsad keskused, pakkudes mitte ainult raamatuid, vaid ka kohtumispaidu ja kultuurisündmusi.

Individuaalse lugeja jaoks pakub paberraamat ainulaadset taktilist ja muud sorti sensoorset kogemust, mida digitaalsed failid ei suuda jäljendada. Paberile trükitud raamatu kaal, lõhn ja lehtede keeramise tunne annavad lugemisele erilise mõõtme, mis aitab

luua sügavama emotsionaalse ühenduse teosega. Paljud lugejad leiavad, et paberraamatud aitavad paremini keskenduda ja süveneda, vähendades ekraanidega seotud segajaid ja silmade väsimust.

Kultuurimälu seisukohalt on paberraamatud mänginud ajaloos kesket rolli teadmiste säilitamisel ja edastamisel. Nende füüsiline kohalolek raamatukogudes ja arhiivides tagab, et info on kättesaadav üle põlvkondade, sõltumata tehnoloogiliste platvormide muutustest. Paberraamatud talletavad kultuurilist pärandit ja annavad edasi ajastu vaimu, olles sageli kaunilt illustreeritud ja kujundatud, mis lisab nende kunstilist ja ajaloolist väärtust.

Digitaalsed failid pakuvad aga oma eeliseid, näiteks suuremat kättesaadavust ja mugavust. E-raamatud ja audioraamatud võimaldavad lugejatel pääseda ligi tohutule hulgale teostele ilma füüsilist ruumi nõudmata. Digitaalne formaat võimaldab kiiret otsingut, märkmete tegemist ja tekstide jagamist, mis võib rikastada õppe- ja uurimisprotsessi. Samuti on digitaalsete raamatute säilitamine ja levitamine keskkonnasõbralikum, vähendades paberikasutust ja transpordikulusid.

Tuleviku jaoks on raske määratleda, millised raamatute liigid on kõige olulisemad, kuna iga žanr ja formaat pakub eri kombel väärtust ja rikastab meie elu. Romaanid võimaldavad meil sukelduda teiste inimeste elusse ja kogemustesse, pakkudes emotsionaalset ja intellektuaalset rahuldust, mida ei suuda pakkuda nende järgi vändatud filmid või teleseriaalid. Luulekogud väljendavad sügavaid tundeid ja mõtteid kompaktsel ja tabamatul viisil, mida ei asenda ükski video. Filosoofiat, ajalugu, loodusteadusi või muud mõttevalda kajastavad raamatud toidavad meie vaimu ja ärgitavad süvitsi minevaid mõtisklusi paremini kui ükski teledebatt või raadioloeng.

Tõepoolest, otsingumootorid on muutnud teaduskogumike ja entsüklopeediate kasutamise oluliselt lihtsamaks ja kiiremaks. Veebipõhised ressursid võimaldavad kasutajatel kiiresti leida vastuseid ja teavet, mida nad vajavad, ilma et peaksid sirvima mahu- kaid raamatuid. Ent ka nende loomine on ju põhimõtteliselt klassikalise entsüklopeediavormi jätkamine uute tehnoloogiate abil.

Nii võimegi väita, et digitaalsed vormid jätkavad samuti raamatukultuuri, tuues sellesse küll olulisi struktuurimuutusi. Kõige suuremaks muutuseks on narratiivsuse taandumine muude teksti ülesehituse põhimõtete ees. See puudutab eriti neid raamatuid, milles on oluline loo- või mõttearenduse jälgimine algusest lõpuni. On huvitav tõsiasi, et ka Marshall McLuhan, kes küll lahkus enne digiajastu võidukäiku, aimas ette arvutite mõju tekstistruktuuridele ning ehitas oma viimased teosed üles glossaariumide ja fragmentaariumidena.

## 9. RAAMAT JA TEHISARU

Tehisaru areneb kiiresti ja selle rakendused ulatuvad paljudesse valdkondadesse, sealhulgas hariduses, meelelahutuses ja teaduses. Tehisaru suudab analüüsida suuri andmehulkasid, luua teksti, genereerida soovitusi ja pakkuda personaalset õppimist. Kuidas need võimalused mõjutavad raamatute lugemist? Võimalik on ette näha nii positiivset kui negatiivset mõju, kusjuures see sõltub suurel määral koolis kujundatavatest tehisaru kasutamise oskustest. Küsides selle kohta tehisarult endalt, sain järgmised vastused:

### *Positiivne mõju lugemisele*

- Personaalne soovitamine: tehisaru suudab analüüsida kasutaja lugemisharjumusi ja pakkuda täpselt selliseid raamatuid, mis teda huvitavad. See võib suurendada lugemishuvi ja motiveerida rohkem lugema.
- Interaktiivsed lugemiskogemused: tehisaru pakub interaktiivseid raamatuid ja lugemismaterjale, mis muudavad lugemise põnevamaks ja kaasahaaravamaks.
- Arusaamise tugi: tehisaru suudab pakkuda kohandatud õppematerjale ja abi, mis aitab paremini mõista keerulist sisu ja omandada uusi teadmisi.



*Potentsiaalsed väljakutsed*

- Vähenenud süvenemine: tehisaru võib pakkuda kokkuvõtteid pikematest tekstidest, vähendades pikemate ja süvitsi minevate raamatute lugemist.
- Asendamine: tehisaru ja muud tehnoloogiad võivad pakkuda alternatiivseid meelelahutusviise, nagu videod, mängud ja virtuaalreaalsus, mis võivad vähendada traditsioonilise raamatu lugemise aega.
- Privaatsus: personaalset lugemissoovitusi pakkudes võib tehisaru koguda ja analüüsida suurt hulka isiklikke andmeid, mis võib tõsta privaatsusprobleeme ja muret andmete turvalisuse pärast.

Mis puutub tehisaru võimesse raamatuid kirjutada, siis see valdkond areneb kiiresti. Tehisaru suudab luua teksti, kirjutada lügasid ja isegi koostada teadusartikleid. Aga küsimus, kas tehisaru suudab kirjutada raamatuid paremini kui inimene, jääb lahtiseks. Inimese loominguline intuitsioon, emotsionaalne sügavus ja isiklik kogemus on aspektid, mida on raske täielikult reprodutseerida. Tehisaru võib pakkuda uusi perspektiive ja täiendada inimkirjutisi, kuid tõenäoliselt ei suuda see asendada inimese unikaalset panust kirjandusse ja kultuuri.

Küsimus, kas raamat säilitab oma kuju, on keeruline. Ehkki digitaalsed formaadid muutuvad üha populaarsemaks, jääb paber- raamatute ainulaadne kogemus paljudele lugejatele kalliks. On tõenäoline, et tulevikus eksisteerivad eri formaadid kõrvuti, pak- kudes valikuvõimalusi vastavalt lugejate eelistustele ja vajadustele. Digitaalne ja trükitud sõna suudavad üksteist täiendada, säili- tades raamatute tähtsuse meie kultuuris ja igapäevaelus.

## 10. SOTSIAALMEEDIA JA TEHISARU MÕJU LUGEMISHUVILE JA LUGEMISHARJUMUSTELE

Kuigi nii tehisaru kui ka sotsiaalmeedia võivad avaldada negatiivset mõju noorte lugemishuvile ja lugemisharjumustele, näib praegu, et sotsiaalmeedia levik võib olla suurema negatiivse mõ- juga. Sotsiaalmeedia platvormid on loodud kiire ja lühikese sisu

jagamiseks, mis võib vähendada süvenemist ja keskendumist pikematele tekstidele. Lisaks on sotsiaalmeedia trendid ja populaarsed mõjud noorte seas väga tugevad, mis võib veelgi vähendada motivatsiooni traditsiooniliseks raamatulugemiseks.

Võib öelda, et sotsiaalmeedia levik mõjutab noorte lugemishuvi ja lugemisharjumusi negatiivsemalt kui tehisaru. Sotsiaalmeedia kiire ja lühike sisu vähendab süvenemist ja keskendumist pikematele tekstidele, samas kui tehisarul on potentsiaali pakkuda uusi lugemiskogemusi, kuigi mõned väljakutsed jäävad alles. Tulevikus on oluline tegelda nende väljakutsetega, et säilitada lugemise tähtsus noorte seas ja meie kultuuris tervikuna.

## 11. JÄRELDUSED

Raamat ei ole kaduv meedium, vaid pigem areneb ja kohaneb vastavalt ajastu nõuetele, jäädes oluliseks osaks meie kultuurist ja intellektuaalsest elust. Vaatamata sellele, et digitaalne meelelahutus ja infoallikad on hõivanud märkimisväärse osa inimestele kättesaadavast ajast, on raamatutega seotud väärtused ja kogemused endiselt asendamatud.

Raamatud võimaldavad süveneda teemadesse, arendada kriitilist mõtlemist ja empaatilisust, pakkudes samal ajal ka puhtesteeetilist naudingut. Need omadused tagavad, et raamatud säilitavad oma tähtsuse ka tulevikus. Raamatud jäävad ka tulevikus kultuurilisteks ikoonideks, mis peegeldavad ja kujundavad ühiskonna väärtusi ja ideid ning sümboolseid suhteid.

Kuigi sotsiaalmeedia ja tehisaru mõjutavad noorte lugemisharjumusi, ei tähenda see tingimata, et raamatud kaoksid. Vastupidi, raamatud võivad kohaneda tehnoloogiaga ja areneda sellega koos. Raamatutel on unikaalne võime pakkuda sügavat intellektuaalset ja emotsionaalset kogemust, mida kiire ja pealiskaudne digitaalne sisu ei suuda pakkuda.

Raamatute roll hariduses on endiselt kriitiline. Kuigi digitaalsed õppematerjalid ja interaktiivsed platvormid on muutunud hariduse lahutamatuks osaks, pakuvad raamatud endiselt süvendatud teadmisi ja mõtlemisoskusi. Raamatute lugemise roll ku-

jutlusvõime, eneseväljendusoskuse ning kriitilise arutlusoskuse arendamisel on endiselt asendamatud.

Raamatute tulevik näib olevat helge, kui suudame tasakaalustada traditsioonilise ja uue meedia kasutamist. Raamatute lugemise edendamine ja selle tähtsuse rõhutamine noorte seas on kriitiline, et säilitada lugemise rikkalikud eelised.

Raamatud pakuvad sügavaid ja rikastavaid kogemusi, mida muud meediumid ei suuda asendada. Ehkki tehnoloogia muudab meie lugemisharjumusi, ei tähenda see raamatute tähtsuse vähenemist. Raamatud jäävad meie kultuurilise ja intellektuaalse elu keskmesse ka tulevikus.

Raamatud on olnud inimühiskonna arengus asendamatud. Nad on aidanud kujuneda isiksustel ja rahvustel, muutnud hariduse kättesaadavaks ja valitsemise demokraatlikuks, levitanud ideid ja kultuuri, rikastanud keelt ja kirjandust ning edendanud teaduse ja tehnoloogia arengut. Raamatud on ja jäävad üheks olulisemaks kultuurimeediumiks.

## **Kirjandus**

- A n d e r s o n, Benedict 2020 [1983]. *Kujutletud kogukonnad: Mõistklusi rahvusluse tekkest ja levikust*. Tlk Kalle Hein. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: TÜ Kirjastus
- L o t m a n, Juri 2010 [1973]. Kahest kommunikatsioonimudelist kultuuri süsteemis. Tlk Tanel Pern. — J. Lotman. *Kultuuri tüpoloogiast*. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: TÜ Kirjastus, lk 127–148
- M c L u h a n, Marshall 1964. *Understanding Media: The Extensions of Man*. New York: McGraw Hill
- M c L u h a n, Marshall 1967. *The Medium Is the Massage: An Inventory of Effects*. With Quentin F i o r e. New York: Random House
- M c L u h a n, Marshall 2020 [1962]. *Gutenbergi galaktika: Triüksõnainimese kujunemine*. Tlk Toomas Rosin. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: Ilmamaa

MARJU LAURISTIN (1940) on lõpetanud Tartu Ülikooli filoloogiateaduskonna eesti keele osakonna ajakirjanduse eriharu 1966. aastal, filoloogiakandidaat 1976 (Moskva Ülikool). TÜ sotsioloogialabori juhataja 1970–1972, ajakirjandusõppejõud (vanemõpetaja ja dotsent) 1972–1989, sotsiaalpoliitika erakorraline professor 1993–1995, sotsiaalpoliitika korraline professor 1995–1999, poliitilise kommunikatsiooni erakorraline professor 1999–2003, sotsiaalse kommunikatsiooni professor 2003–2021, praegu emeritprofessor; NSVL Ülemnõukogu saadik 1989–1990, Eesti Vabariigi Ülemnõukogu juhataja asetäitja 1990–1992, sotsiaalminister 1992–1994, Riigikogu liige 1994–1995 ja 1999–2003, Euroopa Parlamendi liige 2014–2017. *Akadeemias* avaldanud artikli “Postkommunistlik siirdeaeg Eestis: Tõlgendusvõimalusi” (1998, nr 4, lk 675–701; nr 5, lk 899–916; koos Peeter Vihalemmaga) ja arvustuse “Uurimisretked ajamaastikul” (2015, nr 4, lk 735–740).

---

# RAAMATU KÜTKEIS

## *Maarja Undusk*

Kuulasin hiljuti Marju Lauristini Ööülikooli-loengut “Raamatute lugemisest kui kaduvast oskusest”, kus ta muretseb lugemis- oskuse allakäigu pärast ja hüüatab retooriliselt: “*Kas Gutenbergi ajastu hakkab otsa saama?!<sup>1</sup>*”

Jah, hakkab küll, on õige vastus. See protsess kestab juba pikemat aega. Trükikodade kerekad täisvalust masinad on ammu ilma ümber sulatatud ja elavad uut elu arvutikorpuste, traktorite või tankidena. Trükilaoga ei osata enam suurt midagi pihta hakata. Arvutist saab valida sobiva kirjatüübi ja ühe näpuliigutusega kogu teksti ümber kehastada sobivasse formaati, et see seal samas kohe välja trükkida või trükkimata jätta. Õnneks ei tähenda Gutenbergi ajastu hääbumine veel lugemis- ega kirjutamis- oskuse lõppu. Ehkki märke nende oskuste lihtsustumisest on piisavalt või ülemääragi ja juba 1997. aastal kirjutas Raivo Kelomees *Sirbis* raamatu saatusest raamatu kadumise ajastul (Kelomees 1997).

*Elukutsed, oskused ja artefaktid tulevad ja lähevad. Kas raamat jääb?* Minu kodu naabruses Tallinna südames asub väike massiivne paekivihoone, kus Nõukogude ajal tegutses mingi töökoda ja seejärel seisis maja aastaid tühjana. Nüüd on see renoveeritud ja jõudumööda välja renditud söögikohana. 20. sajandi alguses aga ehitati hoone tollakuuriks ja hobusetalliks. Tornikese ja pitsidega puitelamu, mille juurde hobuhoone kord kuulus, hävis Nõukogude märtsipommitamises 1944. aastal, tollakuur aga jäi.

---

<sup>1</sup>Marju Lauristin, “Raamatute lugemisest kui kaduvast oskusest.” — Ööülikool, 29.12.2024, [vikerraadio.err.ee/1609552277/ooulikool-marju-lauristin-raamatute-lugemisest-kui-kaduvast-oskusest](http://vikerraadio.err.ee/1609552277/ooulikool-marju-lauristin-raamatute-lugemisest-kui-kaduvast-oskusest).

Mu koduakende päiksepoolses vaateväljas asus veel eelmise sajandi 1960. aastate alguses Eduard Taska köitetöökoda, kus käis tihe igapäevane tegevus. Kahekordne hoone töökodade ja eluruumidega on ammu lammutatud, nii nagu on kadunud ka kunstikombinaadi omal ajal kuulus nahaateljee ARSi majas Pärnu maanteel, kuhu töökoda pärast lammutamist ümber kolis. Nii nagu on unustusse vajunud voorimehed, hobused, õle- ja sõnnikulõhn linnatänavail, pole köitekodadest enam jälgegi ei kesk- ega äärelinnas. Need hakkasid välja surema umbes ühel ajal Gutenbergi aja otsasaamisega. Samamoodi on Eesti Kunstiakadeemia õppeprogrammist aegunuks kuulutatud ja möödaničku hääbunud selline õppeaine nagu nahkehistöö või peenemalt öeldes nahakunst, nagu seda paar viimast aastakümnet nimetati. Nahaparklad on asendunud autoparklatega, köite-, ratas- ja sadulsepatöökodad auto- ja arvutiremonditöökodadega.

Ka palju muid elukutseid ja töökohti on unustuse hõlma vajas. Veel eelmise sajandi alguses oli tähtis roll lambisüütajatel, kes õlilaternad õhtuti tänavatel põlema panid. Kondikorida- ja liimikeetjad täitsid oma rolli ja kuum, haisev, veniv kondiliim oli ka raamatuköitmisel hädavajalik. Kuuekümnenda aasta eest valmis Elbert Tuganovi multikas viimasest korstnapühkijast, kes oma pillid kotti pakkis ja katustele teleantenne paigaldama asus.<sup>2</sup> Siiski liigub sääseid tegelasi ringi praegugi, pronksjas nõõp helikimas (selle puudutamine toob õnne), aga nende ülesanded on muutunud ja linnas kaalutavat ahjuküte kui õhku saastav ülepea ära keelata. Ja üks ka antennipaigaldajad ole endale uusi ülesandeid leidma pidanud.

Olen täheldanud, et oma aja ära elanud asutused ja ametid ilmutavad end tänapäeva maailmas eksklusiivsel kujul, tõustes fööniksina tuhest või mürglinda mullast. Kui keegi hakkaks Tallinna südalinna hobuseid pidama ja rajaks sinna tõllakuuri, oleks see midagi erilist, mida võiks enesele lubada vaid jõukas ja isemeelne linnakodanik. Kui mõni püstitaks oma maja ette posti gaasilater-

---

<sup>2</sup>Vt *Viimane korstnapühkija*, režissöör Elbert Tuganov, stsenaaristid Ellen Niit ja Jaan Kross, operaator Kalju Kurepõld, kunstnik Henno Käo, helilooja Arvo Pärt, 1964.

naga, et seda igal õhtul pika toki abil süüdata, siis ärataks see tähelepanu kui vaatamisväärsus.

Või võtkem kas või fotograafia. Veel 1960. aastatel segati paljudes kodudes kemikaale ja seejärel ajutises pimikus punase lambi paistel filmilinte ja happevannis fotosid ilmutati ja kinnistati. Tänapäeval tegeleb nii peene kunstiga mõni harv kunstfotograaf. Lihtnimene salvestab oma pildid nutikast ise e-kaustadesse, mis peaksid arvuti mälus ja kuskil pilvepiiril säilima, aga suure tõenäosusega hajuvad inimpõlve jooksul unustusse kui lennukijälg taevalaotuses. Kodakid ja Chrome'id on ammu pankrotis või uutel radadel.

*Omaette kunsttükiks on muutumas ka käega kirjutamine!* Viiekümne aasta eest nõuti esimeses klassis terve lehekülje A-tähe ilusasti kirjutamist koolivihku, esimesel veerandil suuri A-sid ja seejärel kirja-a-sid — ja loomulikult kõiki teisi tähti niisamuti järjepannu. I oli lihtne, ainult üks tulp. Pealkirjaks joonistasime mahulise tähe, nagu pikliku püstise risküliku — ja värvisime selle ära. S-tähega oli kõige rohkem jändamist. Aga kui mu poeg viisteist aastat tagasi kooli läks, pidi ta kirjutama iga tähte vaid ühe rea! Ja käekiri ongi tal ka nüüd, täisealisena, olematu. 1966. aastal alustasime hariliku pliiatsiga ja jätkasime lahtise täitesulepeaga, mida tuli täita tindipotist. Sõrmed olid muidugi sinised. Vihiku vahele käis kuivatuspaber sulepea ja sõrmede puhastamiseks. Oskar Lutsu *Kevades* kirjutati krihvliga väiksele tahvlile, enne täitesulepead oli koolitunnis käibel lahtine sulg, mida pidevalt tindipotti kasteti. Ja tint oli siis lillat värvi. Kes seda tänapäeval ette kujutaks! Täitesulepeal, rääkimata tintekast või pastakast, pole lahtise sule paindlikkust. Alles see oli, kui pasta-pliiatsit peeti selle tuimuse tõttu algajale kirjutajale sobimatuks.

Kas ma nutan taga ammuseid aegu? Kooliõpetaja või lapsevanemana hingaksin kergendatult, sest oi neid überminevaid tindipotte, harki vajutatud sulgi, rikutud pluusirinnaesiseid, koolivihke ja kirjutuslaudu (kodusele koolilauale käis roheline papp, mis kaitses tindi eest)!

Mõni aasta tagasi otsustas haridusministeerium, et põhikooli lõpukirjandit — mis pole enam kirjand (kui lapse jaoks liiga pikk

pingutus), vaid mitmest lühemast osast koosnev kirjalik töö —, hakkavad õpilased kirjutama arvutiga, sest mitme lehekülje käega kirjanek on lapse jaoks liiga raske. Käsi väsib ära. Tüütu on see ka õpetajatele, kes olematuid käekirju ja kriksadulle kokku veerima ja neist vigu otsima peavad. Lapse loomulik motoorika kujuneb nüüd välja sõnumeid nutiekraanile tippides, mis käib kahe sõrme ja ülima kiirusega, aga on suleproovidega võrreldes ikka väga primitiivne. Kas see mõjutab ka mõtlemist? Sõnumid on lihtsad ja lühikesed. Võimalik, et ei lihtsustu mitte ainult töö sõna ja tekstiga, vaid ka mõtlemine, kas pole?

Mu tuttav õppejõud palus kunstitudengitel mõne lausega paberile kirja panna oma kompositsiooniülesande idee. Õppejõu soov “põhjustas ebamugavust”. Üks noormees loobus käega kirjutamisest, sest käega ja paberile kirjutades mõte jooksvat kinni, ta parem saadab sõnumi. Ka allkirja andmine on raske. Pakikuller laseb kirjutada alla näpuga. Digiallkiri toksitakse numbritega. Ühe teise kõrgkooli õppejõud parandas semestri töid ja tegi tudengite väljatrükkide servale käekirjalisi märkmeid. Õppurid ei saanud neist aru, sest nad pole harjunud käekirja lugema. Nii nagu mina ei oska lugeda gooti käekirja, ei suuda praegune eesti üliõpilane eestikeelsest käekirjast aru saada. Võib-olla on mõnekümne aasta pärast käsitsi kirjutajateks eriõppe saanud kalligraafid, kellelt saab eritellimusel käsikirjalist teksti — või selle lugemist — tellida.

Äsja kuulsin raadiouudistest, et Taanis lõpetatakse kirjade laialikanne ja korjatakse kokku tuhat viissada postkasti. Ja et Saksamaal on koondatud kaheksa tuhat kirjakandjat. Sest ka kirjavahetus on kolinud internetti. Kui mõni vana kõbi tahab veel kirja saata, eks ta siis kuidagi saa seda teha, aga kiri võib olla teel mitu nädalat ehk nagu ütleb laulusõna: võib tulla see ka mulla alt.

Lugesin Jerome Kilty omaaegset kultusnäidendit *Armas luis-kaja*. Näidend põhineb Bernard Shaw’ ja Mrs Patrick Campbelli kirjavahetusel. Need mitusada kirja leiti pärast Campbelli surma kübarakarbist tema voodi alt ja päästeti sõja jalust: “Armastuskirjad, asjalikud kirjad, õnnelikud, kurvad, lootusrikkad, meeleheitlikud, kirjad, terve eluaja kirjad — ja see kirjavahetus, nende omad sõnad, moodustabki meie näidendi” (Kilty 1963: 5). Niisiis



sedasorti allikaid tulevikus enam ei tule ja nii eemaldub meist ka kirjavahetamisel ja päevikupidamisel põhinev memuaar- ja ilukirjandus, aga ka sellega kaasnenud meelelaad ja mõtteviis.

Võib-olla pole kunagi varem nii palju kirjutatud kui nüüd — elektronkirju ja sõnumeid on imelihtne saata, ja pole ei ümbrikke, marke, lääget liimimaitset, postkastitamist ega hommikuse posti ootamist. Ent kui mõelda kirjavahetuste tähtsusele kultuuri- ja mäletamisloos, siis toob kirjaajastu lõpp paratamatult kaasa suure murrangu. Meilidest enamik kustutatakse või need lihtsalt hajuavad pilve või uttu. Pole enam ümbriku lahtilõikamist, paberikrabinat, poetatud pisara kuivanud hügust laiku. Ega ole paela-ga kinni seotud kirjabukette, mis kuskilt pööningult või kübarakarbist end meie lastelastelastele ilmutavad. Postmargid muutuvad pelgalt eksklusiivseks filateelseks objektiks. Armastuskirjade asemele jäävad armastussõnumid. Mida hoida padja all, mille vahel kuivatada kannikest? Kui inimene siitilmast lahkub, siis tema elektronpostkast koos olulise osaga ta elatud elust, saladustest, unistustest ja mälestustest kustub. Aga see on uus normaalsus.

*Kahjuks märkan üleolevat suhtumist ka muusse käsitöisesse (ka kirjutamine on käsitöö). Inseneeria tuleviku pärast muretsev Eesti Masinatööstuse Liidu nõukogu esimees Veljo Konnimois kirjutab Päevalehes, et Eesti vajab tuhandeid drooniehitajaid, aga selle asemel sunnitakse noori õppima kasutat käsitööd, mis oma olemuselt ei erine kiviaja inimeste tehnoloogiast. See õõnestavat nii eestlaste elatustaset kui ka julgeolekut (Konnimois 2025).*

Siinkohal on tegemist sama mõttemustriga, et kui meil on klaviatuur, milleks siis veel käega kirjutamise oskus, või kui meil on mälupulk, milleks siis mälu, või kui on lõigendatud leib või õiges mõõdus paber, milleks siis veel noa või käärde kasutamise oskus. Rääkimata keerukamast käsitööst, nagu näiteks muusikariistade valmistamine ehk kas või pillimäng, mis peale mõttetöö nõuab keerukat käelist mootorikat. Aga kui inimlaps ei õpi raamatut lugema ja keerulisemast tekstist aru saama ega käega kirjutama ega kääridega lõikama ega noaga puitu voolima, siis võib temast kasvada lihtsakoelise mõtlemisega ja käeliselt abitu indiviid-invaliid,

kes jääb jänni, kui tuhanded droonid lendama hakkavad ja elekter ära läheb.

Progress — või kuidas seda nimetada — on muutunud nii-võrd kiireks, et uustulnukad ei ulatu enam eelmistel põlvkondadel käest kinni võtma, eemaldudes neist üleelukiirusel. Mäletan võõristust, kui hakati algul aegamööda, siis peatumatu hooga üle minema arvutil kirjutamisele. Et kuidas see kirjutatut mõjutada võiks, kui sõnad ei voola paberile mitte pliiatsist või sulepeast ega isegi mitte kirjutusmasinal täristades (tavaliselt kirjutati enne ikka käsitsi paberile, sest muidu oluks masinakirjas liiga palju parandamist ja ümberlöömist), vaid läbi elektroonilise klaviatuuri. Esialgu mõte justkui takerdus tehnika taha, aga sellega harjus ja klahvidel toksimine sai ruttu endastmõistetavaks. Mu kirjanikust isa jõudis mõnekümne aasta eest veel arvutit põlata ja viskas pahaselt, et see on nagu ratastooliga sõitmine käimise asemel, kui endal jalad all. Siit veel üks kadunud amet — masinakirjutaja, kelle kätte oma käsikirjad ümberlöömiseks usaldati.

Arengule pole mõtet kaikaid kodaraisse loopida, aga huvitav, kui drastiliseks võivad kujuneda muutused põlvkondade vahel, et end veel ära tunda?

Kirjaoskus ja käega kirjutamise oskus on siiski kaks eri asja. Kirjaoskajad oleme kõik, aga näiteks A. H. Tammsaare kirjutas kõik oma romaanid käsitsi ja tindiga. Nii nagu põhikooli lõpetaja pole enam võimeline lõpukirjandit käega kirjutama, ei saaks meie, veelgi tõenäolisemalt aga meie järeltulijad, käekirjalise romaaniga enam hakkama. Ega tahakski ja ega saakski, sest ükski kirjastus sellist käsikirja vastu ei võtaks. Arvutis kirjutamine on äraütlemata mõnus ja sujuv. Ja ega inimene ei tajugi, kas ta on ehk seeläbi midagi olulist kaotanud. Ta mõtleb ja mäletab teisiti kui Anton Hansen, aga seda koos oma põlvkonnaga.

*Niisamuti ja enamgi veel on muutunud eksklusiivseks raamatuköitja amet ja oskus. Praegu paistab mulle, et raamat on inimkonda nii tugevalt juurdunud, et selle kadumist niipea oodata ei ole. E-raamatu revolutsioon pole olnud nii tormiline, kui seda ennustati. Raamatuköitmise oskus aga on küll minevikuks saanud.*

Nahakunstnik ja kõiteajaloolane Endel Valk-Falk (1932–2019) rääkis kord, kuidas ta ühes Peipsi-äärses külas juhtunud kikkama külakoolimaja pööningule, mis osutus olema täis raamatuköitmisaime. Nimelt oli enne teist ilmasõda raamatuköitmine üks elementaarne osa algharidusest, sest iga laps pidi oskama oma kooliõpikuid parandada ja märkmikku õmmelda.

Köitekojad olid Eesti- ja Liivimaal levinud ja igapäevased juba 18. sajandil. Kuna raamatud olid kallid, tuli neid kaitsta kulumise eest, rüütada nahka ja kirjadega kullata. Köide oli Gutenbergi ajastu raamatu lahutamatu osa, samavõrd kui inimlapski on “nahka pandud”.

Eesti köite ja nahatöö tegi kuulsaks ennekõike Eduard Taska. 1920.–1930. aastatel, mil Taska looming ja äri õitses ning tema köited rahvusvahelisi auhindu koju tõid, kujunes ka Eestis komme väärtuslikke raamatuid müüa poognatena, et need siis nahka ja kalinguri panna. Paljudel trükikojust tulnud raamatutel olid ümber lahtised kartongist ümbriskaaned ja õhuke kujundatud kattedpaber, mis köitmise käigus esilehtedena kasutusele võeti. Peterburi meistrite käe all õppinud Taska töötas välja diskreetse kujundikeele, mida iseloomustas kullatud joone modernne kasutus ja sügavsoe punakates-pruunikates toonides koloriit. Ta oskas ühendada *art déco*’liku askeetluse meie rahvusliku ornamentikaga, kasutades ja täiendades klassikalisi nahatehnikaid. Raamatupoognad olid trükitud kvaliteetsele paberile, moodustades nahkse köitega väärtusliku terviku. Niiviisi köitis Taska töökoda tiraažide viisi *Eesti entsüklopeediat*, raamatusarja “Maailma maad ja rahvad”, Nobeli kirjanduslaureaatide sarja (seda sai osta ka kõvakaanelises tulipunases kalingurköites hõbedase ümbrispaberiga), aga ka *Loomingu* ja *Eesti Kirjanduse* aastakäike, Eesti maakondi käsitleva raamatusarja teoseid, üldse kõikvõimalikke sarju, aastaraamatuid ja palju muudki. Raamatuaastal 1935 aga oli Taska töökoja uhkuseks ja leivanumbriks Kristjan Raua illustreeritud ja Hando Mugasto vinjettidega *Kalevipoeg*, mis komplektis neljakümne kahe täis- ja poolnahkköitega võitis Pariisi maailmanäitusel *grand prix*. Et talupojakultuurist võrsunud meister noorest Eesti Vabariigist sai raamatuköidete eest auhinna Euroopa ja köitekunsti südames, oli tähelepanuväärne saavutus. Taska aren-

das jõudsat kaubavahetust Euroopa vanade õitsva raamatukultuuriga riikidega. Ta polnud sugugi mitte ainuke naha- ja kõitemeister tollases Eestis.

1930. aastatel kerkis aga esile maalikunstnikust uuenduslik ja avantüristlik Adamson-Eric (Erich Adamson, 1902–1968), kelles oli rohkem eksperimenteerijat, vähem töösturit ja veel vähem praktilist nahatöötajat, aga kes kavandas omanäolist nahatööd ja muudki tarbekunsti. Praktiline köitmistöö või nahavoolimine jäi töökoja meistrite ülesandeks. Tema kavandites pulbitses maalikunstniku vaba ja isemeelset asümmeetriat, joone- ja kolo-riidivärskust. Eduard Taska (1890–1942) jõudis Adamson-Ericu kõrval vanamoodsakski muutuda, enne kui Eesti okupeerimisega NSVLi poolt 1940. aastal tema väarikale tööle vesi peale tõmmati. Tema töökoda natsionaliseeriti ja jätkas vaakumisi tegevust, Taska ise arreteeriti 1941. aasta juunis sealsamas Kentmanni tänaval (siis Kreuksi põik 5) asunud kodus ja hukkus 1942. aasta märtsis vangilaagris Gorki oblastis. Kõike Eesti-aegset ei jõudnud uus kord hävitada, nii et poolsalamisi toimetati töökotta köitmiseks ka okupatsioonieelseid raamatuid. “Kodanlikust” harjumusest köideti ka sõja ajal ja järel ilmunut, mis oli üldjuhul vaeselt välja antud ja trükitud viletsale paberile. Siiski arenes meie nahkehistöö Eesti Vabariigi ajal loodu põhjal edasi ka “Nõukogude viljastavates tingimustes” Tallinna rakenduskunstikoolis ja kunstikombinaadis.

Kõide on olnud läbi aegade seotud nahatööga. Kui mina selle erialaga tutvusin, tegutseti traditsioonide voolus. Nahkehistöö oli soliidne rahvuslik tarbekunstiharu. Kunstikombinaat ARS Pärnu maanteel valmistas kvaliteetseid albumeid, auaadresskaasi, karpe ja kõiteid, mis sobisid juubeliks ja isegi välismaa inimesele kinimiseks.

Neljakümne aasta eest Eestis toiduks kasvatatavate loomade kaitsest ega veganlusest ei kõneldud ja arvutid olid alles lapsekingades. Ometi on need kaks suunda — veganlus ja tehnoloogia areng — omavahel põimununa kõite- ja nahakunsti hääbumisele volüümi andnud. Naha kasutamine on nüüd arvatud vägivaldseks loomade suhtes, ehkki loomi tapetakse hoopis toiduks ja suurem osa nahku niikuinii lihtsalt hävitatakse või maetakse maha. Ka

mina ei seostanud loomade hea- või halbolu oma erialaga, kui nahatööd õppima asusin. Pargitud naha ja looma kannatuste vahel justkui seost ei olnudki. Nahk oli lihtsalt üks hästi lõhnav ja üsnagi hävimatut *materjal*.

Tänapäeval otsitakse naha kasutamisele alternatiive, mis ei pruugi end õigustada. Enamasti pole tehismaterjalid nii vastupidavad ja nende valmistamine on keskkonda reostavam kui nahaparkimine. Põhiline argument naha kasuks on ikkagi asjaolu, et need inimese söögipoolise nimel hukatud ja nülitud loomade nahad on olemas niikuinii. Karusloomakasvatuse on omaette teema, mis köidet ei puuduta. Olgem siis ökonoomsed ja kasutagem nahad ära galanteriiks, kehakatteks ja raamatukaanteks, mis oleks märksa väärikam ja ökom kui nende keskkonda reostav mahamatmine.

Käsiraamatud, ajalehed-ajakirjad ja teatmeteosed on kolinud veebi. Märkmik, mis vanasti käis põues või taskus, asub telefonis, ja pildialbumit lehitsetakse "tahvlis". Isegi rahakott on tähtsust kaotamas, aga veel siiski vajalik magnetkaartide hoiupaigana, kuni telefoniäpid või miski seniolematu on kaardid välja tõrjunud. Leidub küll noortki rahvast, kes eelistab veebipõhisele käsitsi päevikut või märkmikku või tahab selle isegi oma kätega valmis teha, ent enamasti on see pigem gurmeeline ajaviide, mitte eluline vajadus. Kirjutamisoskuse vähenemine tõrjub märkmikud ja päevikud äärealadele.

Traditsioonilisi ja meile omaseid raamatuid ilmub siiski rohkesti ja kvaliteetselt, nii et pappkaante asendamist nahksetega pole enam tarvis. Arhiivide ja raamatukogude juures säilib praegugi vanade köidete restaureerimise ja uuemate parandamise vajadus, ent köitmist nõudvaid raamatuid ei kasva enam peale. Pealegi on aina levinum odav liimköide, mis ei koosne mitte kokkuõmmeldud poognatest, vaid liimikihiga seljaservalt ühendatud lahtistest lehtedest. Selliseid raamatuid (need, mis kipuvad plöksatusega keskelt murduma ja lahtisteks lehtedeks lagunema) on tegelikult võimatu parandada ja mõttekam on muretseda uued eksemplarid.

*Ja nüüd kunstilisest köitest kui interpretatsioonist.* Raamatuköitmine kui puhtpraktiline tegevusala hääbub, ent endiselt elab oma

elu selline nähtus nagu kunstiline kõide. Kontseptuaalse köite-kunsti taotluseks on köidetava teose tõlgendamine kunstile omas-te vahenditega. Kunstnik on võtnud justkui interpreedi positsiooni ja teost oma nägemuse järgi mõtestanud.

Köitekunsti olemust aitab mõista Marju Lauristini mõtelus lu-gemise kohta. Niisiis, asendagem sõna “lugemine” sõnaga “köite-kunst”: mitte ainult lugemine, vaid ka köitekunst on interpretat-sioon, nii nagu muusikaski: kui oleme mõnda pala juba ühes esi-tuses kuulnud, ei tähenda see, et teist esitust me enam ei vajagi. Aga me tahame seda ka mõnes teises interpretatsioonis kuulda ja see on hoopis midagi muud. Raamatut köites on meil võimalik ise sedasama teksti erineval viisil läbi elada. Ja iga kord on uus elamus ja tunne. Ja köite puhul ka uus väljanägemine.

Selgituseks rääkigem sellisest nähtusest nagu Prantsusmaal Pariisi lähedal Saint-Rémy-lès-Chevreuse’is iga kahe aasta ta-gant korraldatav rahvusvaheline köitekunstibiennaal “Biennales Mondiales de la Reliure d’Art”. Sündmuse ülesehitus on selli-ne, et korraldav toimkond valib välja ühe Prantsuse kirjanduse väljapaistva teose ja laseb selle poognad trükkida väärtuslikule happevabale paberile mõnesajaeksemplarises tiraažis. Mõnikord sisaldavad poognad ka illustratsioone või värvikleebiseid, ent neid võib lisada ka kunstnik omatahtsi. Siis kuulutatakse näitus-võistlus välja, köitekunstnikud üle ilma saavad poognakomplekti enesele osta ja see läkitatakse neile posti teel. Umbes poole aasta pärast saadavad nad valminud köitekunstiteose Prantsusmaale ta-gasi, kus asjatundlik žürii valib välja oma lemmikud ja korralda-takse suur rahvusvaheline näitus, mille avatseremoonial jagatakse auhindu parimatele tegijatele.

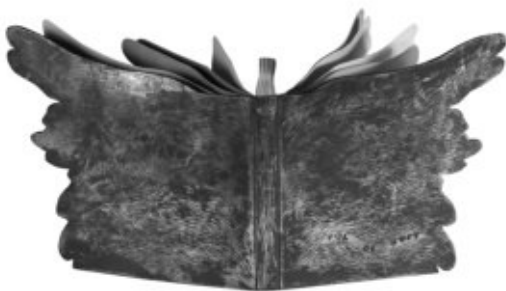
2024. aasta septembris toimunud seitsmeteistkümnendale biennaalile saadeti 278 köidet 24 riigist, sealjuures 35 raamatut Eestist, kusjuures eesti kunstnikud olid märkimisväärselt edukad, tuues koju kolm peaauhinda kuuest, sealhulgas *grand prix* (na-gu Eduard Taska tegi seda seitsmekümmend aastat varem), mil-le võitis meie kunstiakadeemia üliõpilane Liisi Hinto. Nii-öelda koolkonnaauhinna pälvivad meie nahakunstnike liidu liikmetest osavõtjad (vt Lutter 2024).



Liisi Hinto köide Antoine de Saint-Exupéry teosele *Öine lend*.

Pabervoldikutele õmmeldud liimita köide, hõbefooliumiga  
lamineeritud taimparknahast kaaned, köite tinavalus ehiskinnis.

*Siin ja allpool köidete autorite fotod.*



Helina Raua köide Antoine de Saint-Exupéry teosele *Öine lend*.

Liimita pikapisteline köide, joontehnikas käsitsi voolitud  
taimparknahast kaaned on üle trükitud hõbefooliumiga, köitekaante  
väline vorm on tuletatud *Õise lennu* esimese ingliskeelse trüki  
kaaneillustratsioonist, erivärvilistest pastellipaberitest esilehed. Köide  
hävis Prantsusmaa 2024. aasta 9. oktoobri tormi tulvavetes.



Mirell Vinnali köide Antoine de Saint-Exupéry teosele *Õine lend*.  
Lasergraveeritud harjatud terasest ja mahagonspoonist katetega  
kaaned, kopti õmblusega liimita köide, foolium- ja digitrükis esilehed.



Seekordseks kõiteobjektiks oli valitud Antoine de Saint-Exupéry romaan *Õine lend* (ilmunud 1931, eesti k 1966), mis on ühtaegu helge ja dramaatiline lühiromaan, mis põhineb autori isiklikel lendurikogemustel. Ühtlasi on *Õine lend* väga visuaalne raamat. Postilendur Fabien koos radistiga asub vastu ööd sõitma Patagoonia lõunapoolsest tipust Buenos Airesesse. Lennuki teekonda jälgib lennukeskus ja koju ootama jääb piloodi vastne abi-kaasa. Fabien sõidab läbi äikese ja raju, autor kirjeldab detailselt lennuki tehnilisi üksikasju ja piloodi tegevust taeva all. Lennutingimused muutuvad üha võimatumaks, silmus tõmbub koomale, Fabien ei näe tormis ja pimeduses midagi, lennuki kütus on lõppemas, tuleks teha hädamaandumine. Hetkeks paistab pilvede vahelt all virvendav vetepind — lennuk on õigelt sihilt kõrvale kaldunud. Vette ta maanduda ju ei saa. Fabien tõuseb pilvedest kõrgemale täiskuu säravasse paradiislikku hõbevalgusse nagu taeva eeskotta, kus tähed plingivad kui korstnapühkija vasksed nõõbid. “Nad ekslesid tardunud vääriskivide vahel lõputult — piiritult rikkad, ent määratud hukkamisele” (Saint-Exupéry 1966: 52). Temast alla jääb imeline vatine pilvemass, mille varjus raksus surmaraju. Lennukeskuses oodatakse piloodilt elumärki. Ühel hetkel õnnestub see Fabienil ka veel edastada. Fabien ja tema lennuk kaovad. Aga elu läheb edasi.

Seda kõike on oluline teada enne raamatu füüsilist lahkama asumist, ühesõnaga — kunstnik peaks end raamatusse sisse elama, sisse mähkima, sellesse sukelduma nagu kirurg, skalpell pihus. Muide, üleilmselt tuntud kõitekunstnike hulgas on mitmeid kirurge ja tehnilise ala inimesi.

Saint-Exupéry hukkus luurelennul vahetult enne Prantsusmaa vabastamist 1944. aastal, kolmteist aastat pärast *Õist lendu*, kus ta ennustuslikult üht hukkamise lugu jutustab, aga enne seda oli surma saanud enamik tema lenduritest sõpru ja ta ise korduvalt lennuõnnetuse üle elanud. Veel mitugi tema romaani käsitlevad lendamist, ent tema tuntuim teos on *Väike prints* (1943, eesti k 1960), lugu poisist, kes ilmub tundmatult tähelt, nii et ikka taeva-laotusest.

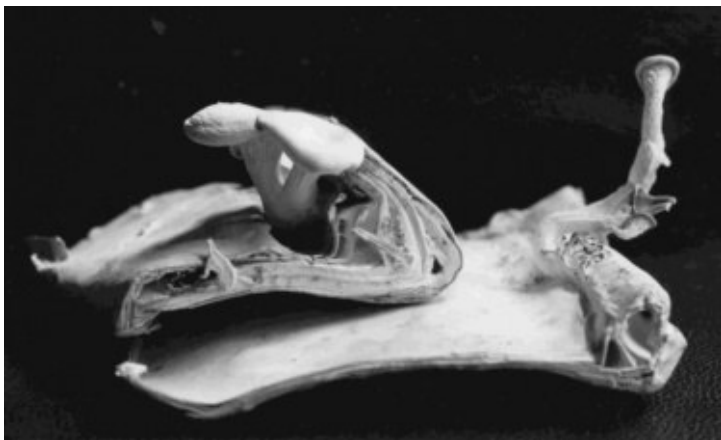
Praegusel pingelisel ajal kõnetab *Õine lend* meid kuidagi eriliselt. See paneb mõtlema meestele ja ka naistele, kes iga päev

sõjas surma saavad, ehkki lennukid on saja aasta jooksul vähemalt sada korda turvalisemaks arendatud. Aga surm ootab ikkagi nurga taga. Kas ei kõnni meiegi hõbedasel pilvemassil, pealpool möllavat surmaraju.

*Kuidas valmivad need köited?* Raamatuköitmine on äärmuslikult aeganõudev tegevus, vastandudes turumajanduslikele põhimõtetele, kus eesmärk on vähese materjali- ja ajakuluga saavutada võimalikult tulutoov tulemus nii kvantiteedilt kui ka kvaliteedilt.

Ka klassikalise tavaköite valmistamine on vanaaegselt ajamahukas ettevõtmine, kus ei koonerdata ei tagumikutundide ega mõttemõlgutustega. Eriti palju võtab aega klassikaline nõörköitmetele õmmeldud täisnahkköide. Peaaegu et iga tööetapi vahel peab ootama liimi või kliistri kuivamist terve ööpäev, et kaaned kumeraks või sisulehed lakkima ei jääks. Detailid on erakordselt olulised ja nende kallal nikerdatakse tunde ja päevi. Raamatu esilehed valmistatakse sageli käsitsi eriti nõudlikes tehnikates. Näiteks marmorpabereid valmistatakse nii, et karrageeni või mentüültselluloosi või agariga sültjaks muudetud vedelikule tilgutatakse vesi- või trükivärve ja peente metallkammidega joonistatakse massi sisse mustrid. Seejärel langetatakse maarjajääga töödeldud paberipoogen vedeliku pinnale ja see korjab mustri enda külge. Marmoreerijad on sageli (pigem olid nad seda vanasti) elukutselised meistrid, kes neid pabereid köitjatele müüvad. Iga paber on isemoodi. Katsetada tuleb palju, enne kui soovitud tulemus end kätte annab. Eestis marmoreerija ametit muidugi pole, sest see jätkaks nälga, aga proovida tasub ikkagi, ja paremat sorti paberipoest saab ka osta kõikvõimalikke trükitud pabereid.

Kitse- või vasikanahast sobib raamatukaaneks vaid teatud kindel osa, mis peaks olema õige jooksu, ühtlase paksuse ja toimega (ehkki mängitakse ka ebastandardsustega), ülejäänud nahk kasutatakse mõne muu tarbeeseme jaoks või jääb lihtsalt oma aega ootama. Mahukas, tüütu ja tolmune töö on naha õhendamine ja papi lihvimine. Eriti palju aega võib pühendada raamatu kaptaalide valmistamisele — need on raamatuploki iluotsad, mida õmmeldakse mitmest eriti peenelt valitud toonis siidniidist või voolitakse nahast. Köite seljale või ka kaanele trükitakse autori nimi ja



Maarja Unduski *Austerservikuraamat*. Kasvatasin (makulatuuriks alandatud) raamatute vahel austerserviku niidistikku. Eelnevalt tuli raamatud läbi kupatada, et muud bakterid võimust ei võtaks ja seent välja ei sööks. Töö valmis koostöös Pille Kivihalli ja Tiina Piisangiga toimunud näituse “Ecce libri” jaoks Tallinna Kunstihoone galeriis 2003. a. Seda võiks nimetada kunstnikuraamatuks ja köitekunstiga pole sel eriti pistmist, pigem on see kontseptuaalne teos. Näituse lahtioleku ajal raamatuseened kasvasid ja arenesid, aga neid tuli hoida klaaspurgis ja iga päev kastmas käia. Köiterenovaatorid, kes bakteritega võitlust peavad, polnud mu ettevõtmisest just vaimustuses.

teose pealkiri. Tänapäeval kasutatakse selleks klišeed, mida saab vastavas töökojas 3D-printida, aga klassikaline oleks teha kirjad käsilaotähtedest ja kasutada fooliumi asemel kuldlehte. Kogematu meister sellega hakkama ei saa, kogenud meistrid aga kipuvad vägisi välja surema ja noori ei tule peale, sest selle töö õppimine nõuab aastaid ja naljalt keegi ei hakka niisuguse vähetulusa asjaga jändama. Pealegi — kes seda asja enam õpetabki?!

Kunstiline köitmine ei ole peaaegu kunagi kasumlik tegevus. Eestis pole ühtegi arvestatavat uusima kunstilise köite kollektsionääri, aga kuuldavasti võib Süda-Euroopas — Belgias või Prantsusmaal — tipptegija toppkogujalt head honorari küsida. Köitekunstnik kui interpret süveneb ideaalis köidetavasse teosesse,

vastupidiselt reaköitekoja meistrile, kes võib-olla raamatuid üldse ei loegi. Kord ostsin antikvariaadist Ain Kalmuse (kodanikunimega Evald Mänd) romaani *Soolased tuuled* (esmatrükk 1944 Tallinnas, järgmine 1946 Vadstenas), mille seljale oli trükitud autoriks Ain Kaalep. Raamatu oli keegi kalinguri pookida lasknud. Saatsin selle Ain Kaalepile sünnipäevaks ning ta olevat oma “esimest romaani” portfellis kaasas kandnud ja sõpradele uhkelt näidanud. Nojah, see köitja pidi kirjandusest siiski ühte-teist teadma, et säänsed viga teha.

Kunstilise ehk kontseptuaalse köite valmistamisel kaasnevad tehnilisele uudsusele ja perfektsusele lisaks erinõuded. Nimelt eelneb praktilisele tööle dialoog tekstiga. Ideaalis loeb kunstnik raamatut põhjalikult, otsides sealt teda kõnetavaid hoovusi, detaile või sümboleid. Raamatud on ju mitmekihtsed ja neist leiab eriilmelisi vaatenurki.

Tehnilised uuendused vajavad mõttelist läbimängu ja käelist katsetamist. Ehkki raamatupoognate kokkuõmblemise viiside kohta on kirjutatud pakse käsiraamatuid, otsib loova mõtlemisega köitja selleski ainevallas uusi tehnilisi lahendusi, mis tegijale endale pinget pakuksid, ent köidet lehitsevale asjatundlikulegi pilgule märkamatuks võiksid jääda. Kunstnik kannab oma köidet enesega kaasas võib-olla nädalaid, enne kui midagi paberile kritseldama asub. Köitekunstnik mõtiskleb sellegi üle, mis nahad või paberid või hoopis kile või spoon võiksid raamatu sisuga sobida, kusjuures tuhandet eri nahka saab ju kasutada tuhandel eri moel, nagu ka paberit või kalinguri. (Siinkohal pole praegu võimalust mõtiskleda selle üle, kuidas iga nahk on olnud erinev ja eriline elav loom. Või paber eriline puu.) *Õist lendu* tõlgendades pöördus nii mõnigi kunstnik metalli poole. Kasutati detaili autokeerest või lihvitud terasplaati, helkivast hõbefooliumist kõnelemata. Mitmele kaanele ilmutas end punane täpp kui märgutuli. Koloriit oli domineerivalt sinkjasmust, igatahes külmtume. Liisi Hinto võidutööd — hõbekirjute tiivasarnaste kaantega köidet — hoidis kinni säbruline raske tinasulamist kägar, mis valusalt meenutab ühtaegu nii lennukirusu kui ka meeleheidet.

Eestis on 1995. aastast peale korraldatud rahvusvahelist köitekunstinäitust “Scripta manent”, mille algatajaks oli naha- ja

kõitekunstnik Sirje Kriisa, kes valutas südant meie irdu jäänud oleku pärast mujal maailmas toimuvatest raamatuköitmise põhimõtetest. Tema eestvedamisel hakati elustama ja edendama kõitekunsti euroopalikke põhimõtteid. Nõukogude ajal oli muutunud tavaks tegelda pelgalt kõite kaanekujundusega ja ka omaaegses kunstiinstituudis läks põhitähelepanu kõitekaane kompositsioonilisele lahendamisele. Mis polnud iseenesest halb, aga soodustas justkui üleolevat suhtumist raamatu tehnilisse köitmisse kui millessegi kunstniku jaoks alaväärsesse, millega peaks tegelema köitemeister, mitte kunstnik ise. Praeguseks on need nõudmised paljuski tagasi pendeldunud ja valmis ploki kasutamine või tehniliselt ülilihtne lahendus pole enam patt.

“Scripta manenti” näitus korraldatakse Tallinnas ka sel sügisel ja köidetavaks teoseks on Arvo Pärdi keskuse poolt 2014. aastal avaldatud kogumik *In principio: The Word in Arvo Pärt’s Music*. Minu kurvastuseks köidetakse eestikeelse raamatu juubeliaasta puhul ingliskeelset teost, mis sest, et peategelane on meie armastatud rahvusvaheline mees Arvo Pärt.

*On ka radikaalsemaid raamatu ja kõite interpereteerimisviise. Kõige äärmuslikum neist oli vahest “Scripta...” II näituse žüriile 2000. aastal esitatud Inglise kunstniku töö: kilekotike, milles põletatud raamatupoognate tuhk. Aga päriskõite ja raamatutuha vahele mahub veel kõikvõimalikke eksperimente ja kontseptuaalseid pürgimusi, millel on mõnikord raamatukultuuriga küsitav suhe, sh lõigutud, raiutud, põletatud servadega, läbinaelutatud või puuritud või tulistatud kehaga kõiteid, mis põhjustavad eetilist ebalust ja vastuolulisi tundeid.*

Hiljuti tekitas hämmingut lõik Eesti Televisiooni “Prillitoosi” saates, kus kena proua tutvustas lihaskonda tugevdavaid harjutusi, võttes jalgade seisualuseks Juhan Maiste kaks kokku-seotud 700-leheküljelist köidet *Eesti mõisaid ja losse* (Tallinn, 2022–2023).<sup>3</sup> Aga see polnud häppening, vaid tõsielu, ehkki raamatute peal taldumine ei mõjunud oluliselt paremini kui kuuli-

---

<sup>3</sup>Prillitoos, 23. II 2025, [jupiter.err.ee/1609597653/prillitoos](http://jupiter.err.ee/1609597653/prillitoos), kõnealune saatelõik pole järelvaadatav.

augud või põletushaavad. Palju pahameelt on tekitanud ka raamatute kasutamine *materjalina* neist mõnd kunstiteost lõigates või voolides. Valminud objektid kuuluvad üldjuhul paberikunsti valdkonda. Kas see on ebaeetiline, kui kasutusse võetud köited on niikuinii määratud utiliseerimiseks, nagu juhtub meil Eestiski iga päev mõne autokoormatäie kodutuks muutunud raamatutega, mida enam kellelgi vaja ei lähe? Olen mõelnud, et ehk saaks neid hüljatuid kasutada mõne hoone soojustusena, virnastades nad lõhkumata kujul ja näiteks kilesse pakendatuna sise- ja välisseina vahele mõneks aastakümneks või -sajaks, et neile jõuaks maja lammutamise ajaks uus väärtus ja ajalugu tekkida.

\*

Võiks arvata, et inimressurss ja -võimekus on läbi aastatuhandete umbes ühesuurune, aga väljendub, lööb õitsele või hääbub eri ajastutel eri moodi. Kunagi osati lugeda looduse raamatut, leida metsast lõhna ja tuule suuna järgi vaja minev ravim või ennustada lähenevat raju, kord oldi võimelised terveid raamatuid meelde jätma, siis jälle õpiti tegema aatomipommi. Sajanditesügavune kultuur on kui ülipaks raamat, mille lehtedesse on tarkus tugevalt sisse surutud. Ta on lõhnav ja kriuksuv ja naksuv ja hoomamatu. Ta on põhjatu kui mägijärv kaljulõhes. Digikultuur, tahvelarvuti või hiigelsuur ekraan seinal on kui õhuke lõputu piiramatu pind, veebikiht madalal merelahel, tohutu lai valgala, aga justkui üks mõõde on tal puudu. Ja kui tuleb külm, siis see kiht jäätub ja muutub väga libedaks või väga hapraks.

Uus, mis tulekul ja olekul, ei pruugi olla vanemast parem või targem. Arenguspiraalil on sõlmed sees ja iga põlvkond näeb ja jagab hinnanguid oma mätta või sulava jäämäe otsast hea ja halva, lolli ja targa skaalal. Lootkem, et see tarkus, aga ka rumalus raiutakse maakeelseisse raamatuisse ka järgmise viiesaja aasta jooksul.

### Kirjandus

- K e l o m e e s, Raivo 1997. Raamatu saatuse raamatu kadumise ajastul. — Sirp, 25. IV, [dea.digar.ee/page/sirp/1997/04/25/15](http://dea.digar.ee/page/sirp/1997/04/25/15)
- K i l t y, Jerome 1963. *Armas luiskaja: Näidend kirjades*. (Loomingu Raamatukogu 29.) Tlk Valda Raud. Tallinn: Ajalehtede-Ajakirjade Kirjastus
- K o n n i m o i s, Veljo 2025. Eesti vajab tuhandeid drooniehitajaid, aga selle asemel õpetame kasutatud käsitööd. — Epl.delfi.ee, 26.02, [epl.delfi.ee/artikkel/120359707/majanduse-paasterongas-veljo-konnimois-eesti-vajab-tuhandeid-drooniehitajaid-aga-selle-asetel-opetame-kasutatud-kasitood](http://epl.delfi.ee/artikkel/120359707/majanduse-paasterongas-veljo-konnimois-eesti-vajab-tuhandeid-drooniehitajaid-aga-selle-asetel-opetame-kasutatud-kasitood)
- L u t t e r, Ave 2024. Eesti Kunstiakadeemia tudengid särasid rahvusvahelisel koitekunsti biennaalil. — Kultuur.err.ee, 11.11, [kultuur.err.ee/1609518388/eesti-kunstiakadeemia-tudengid-sarasid-rahvusvahelisel-koitekunsti-biennaalil](http://kultuur.err.ee/1609518388/eesti-kunstiakadeemia-tudengid-sarasid-rahvusvahelisel-koitekunsti-biennaalil)
- S a i n t - E x u p é r y, Antoine de 1966. *Õine lend*. Tlk Eha Vasara. Tallinn: Eesti Raamat

MAARJA UNDUSK (ps Madli Morell; 1959) on õppinud Tartu Riiklikus Ülikoolis kunstikriitikat ja kirjandust 1981–1982 ning lõpetanud 1984. aastal Eesti Riikliku Kunstiinstituudi nahkehistöö erialal. Kutse-line tarbekunstnik, töötanud ka restauraatorina Eesti Rahvusraamatukogus ning õpetanud Vanalinna Hariduskolleegiumis Tallinnas; Eesti Nahakunstnike Liidu juhatuse liige, Kunstnike Liidu ja Kirjanike Liidu liige; ühtlasi kirjanik ja kirjandusloolane.

---

## RAAMATU KESTMINE

### Säilitamise, konserveerimise ja restaureerimise dialoog ajaga

*Kurmo Konsa*

Raamatu ja aja suhe on paradoksaalne: raamat on korraga ajatu ja ajas kulgev. Tema olemus peegeldab kahte suurt ajakäsitust: eternalistlikku ja presentistlikku. Raamatud seovad inimesed ajaga ühte, muudavad erinevad ajakäsitused meile tajutavaks. Kui ma hoian raamatut käes, sisaldab ta kogu oma maailma ja lugu ühes tervikus. Kõik seal leiduvad sündmused, tegelased ja mõtted on korraga ja üheaegselt olemas. Kõik on valmis, täielikult määratud ja fikseeritud, midagi ei lisandu ega muutu. Tegemist on eternalistliku ajaga, mille kohaselt minevik, olevik ja tulevik on võrdselt olemas, asudes otsekui samal kaardistatud ajateljel. Iga leheküljel on juba valmis, kõikide sündmuste järjekord on kindlaks määratud, ja sõltumata sellest, kas ma seda tean või mitte, eksisteerib kogu narratiiv korraga, oodates avastamist.

Ent niipea, kui ma raamatu avan ja seda lugema hakkan, astun ma presentistlikku aega — nüüd on olemas vaid hetk, mida ma praegu tajun, ning sündmused rulluvad lahti järk-järgult. Nagu elu ise, toimub lugemine pidevas olevikus, kus minevik jääb loetud lehekülgedele ja tulevik on alles teadmata, varjatud järgmise lehekülje taha. Selles hetkes on tähendused veel kujunemisejärgus, iga sõna ja lause loob pidevalt uut arusaamist ja kogemist. Nii ühendabki raamat need kaks ajakäsitust üheks. Ta on korraga valmis tervik ja kogemuslik protsess. Lugemata püsib ta igavikulise tervikuna, ent lugedes muutub ajas kulgevaks narratiiviks.



See paradoksaalne olemus teeb raamatust omalaadse ajasildaja, ta hoiab endas mitut ajamöödet korraga.

Seesama kehtib laiemalt ka raamatute säilitamise ja restaureerimise kohta. Kas me käsitame vanu raamatuid kui ajatu teadmise kandjaid, mida tuleb hoida muutumatuna, või osana pidevast ajavoolust, milles tähendused ja vormid võivad muutuda? Iga konserveerimis- ja restaureerimisotsus on samuti dialoog nende kahe ajakäsituse vahel: kas peatada kaduviku mõju või lasta ajal edasi kulgeda? (Konsa 2017/2018.)

Seega ei ole raamat pelgalt objekt või tekst, vaid ajaline nähtus, mis kehastab ja ühendab eri ajakihistusi nii oma materjalis kui ka lugemises avalduvas kogemuses. Digitaalse ajastu areng ning keelemudelite esiletõus mõjutavad üha enam teksti fikseeritust ja raamatute tähendust. Siinne artikkel keskendub raamatute säilitamisele, nende rollile ühiskondlikus infosüsteemis ja võimalikule tulevikule digimaailmas. Käsitlemist leiavad raamatute säilitamise meetodid, samuti arutlen digiteerimise ja keelemudelite mõju üle raamatute olemusele ja väärtusele.

## SÄILITAMINE ÜHISKONDLIKUS INFOSÜSTEEMIS

Üks inimese erilisemaid omadusi on võime muundada ainet informatsiooniks ja informatsiooni aineks. Kuigi see võime on omane kõigile elusorganismidele, on inimene selles kõige edukam. Seetõttu on just informatsioon see, mida me bioloogiliste ja kultuuriliste olenditena kõige rohkem toodame ja endast maha jätame. Inimühiskondade kujunemine ja areng on lahutamatult seotud informatsiooni ja kommunikatsiooniga. Kõigis teadaolevates ühiskondades on olemas spetsialistid, organisatsioonid ja institutsioonid, kelle ülesandeks on info loomine, levitamine, kasutatavaks muutmine ja säilitamine.

Ühiskondlik infosüsteem on teabe kogumise, säilitamise, töötlemise ja edastamise mehhanism, mis toimib ühiskonnas ning võimaldab teadmiste, kultuuri, mälu ja kommunikatsiooni järjepidevust. See hõlmab nii materiaalseid kui ka immateriaalseid komponente, nagu tehnoloogiad, institutsioonid, sotsiaalsed te-

gutsemistavad ja suhtlusvormid, mis struktureerivad, vahendavad ja suunavad informatsiooni liikumist ajas ja ruumis. Ühiskondlik infosüsteem ei ole pelgalt tehniline ega organisatsiooniline nähtus; see on ühiskonna elujõulisuse ja kultuurilise järjepidevuse tuum. See määrab, kuidas me mäletame, kuidas mõistame maailma ja kuidas otsustame tuleviku üle. Kuigi tehnoloogia ja meediumid muutuvad, jääb infosüsteemide põhiülesanne samaks: koguda, säilitada, töödelda ja edastada teavet nii, et see toetaks ühiskonna toimimist ja arengut (Levy 2003: 38).

Üks ühiskondlike infosüsteemide olulisi ülesandeid on teabe säilitamine ning selle kättesaadavuse ja kasutatavuse tagamine. Traditsioonilistes kultuurides talletati teavet peamiselt kollektiivses mälus suulise pärimusena. Kirjaliku kultuuri kujunedes hakati infot säilitama dokumentide ja raamatute vormis. Tänapäeva infoühiskonnas mängib keskset rolli digitaalne teave ja selle haldamine. Samas on info säilitamine vaid üks osa laiemast kommunikatsiooniprotsessist, mis määrab selle funktsiooni ja tähenduse. Seetõttu on teabe säilitamine alati aktiivne ja eesmärgistatud tegevus. Seda võib käsitada protsessina, mis tagab infosüsteemi ajalise järjepidevuse. Enamik ühiskonnas loodud teabest jääb siiski talletamata, kuid osa informatsioonist säilitatakse teadlikult ja sihipäraselt. Tänapäeva infoühiskonnas on aga järjest enam kasvanud soov säilitada teavet võimalikult suurel hulgal. Osalt on selle põhjuseks ilmselt ka digitaalne teave ise: seda on tunduvalt lihtsam salvestada (Konsa 2002).

Enamikus kommunikatsiooniprotsessides ei ole nende ajaline kestus määrava tähtsusega, sest suurem osa teabest on mõeldud vaid ajutiseks kasutamiseks. See võib loojale, olgu selleks indiviid, organisatsioon või masin, olla vajalik info teatud perioodiks, kuid pikaajalist väärtust ei pruugi sel olla. Ainult osa informatsioonist on selline, mida soovitakse säilitada võimalikult pikaks ajaks, ning selleks on loodud spetsiaalsed institutsioonid ja sellega seotud protsessid. Enamikku ühiskonnas ringlevast infost kasutatakse pidevalt uuesti, töödeldakse või muudetakse, mistõttu harva on vaja pöörduda tagasi algallikate juurde. Igapäevaelus ei ole meil enamasti tarvis paari aasta tagust e-kirjavahetust. Samas sõltub see valdkonnast, näiteks ajaloolased lähtuvad võimaluse

korral alati esmastest allikatest. Kui aga koolis õpime Archimede-se seadust, ei pea me lugema Archimedese originaalteoseid, seda enam, et need pole säilinud. Enamasti ei takista algallika kadumine info edasist kasutamist, kuid ajaloo ja kultuuriloo seisukohalt võib selline kaotus olla suur ja sageli korvamatu. Originaalallikate olemasolu on aga vägagi oluline näiteks selleks, et vajaduse korral info autentsust kontrollida.

David Finkelstein ja Alistair McCleery nimetavad kolme revolutsioonilist muutust inimkonna kommunikatsioonis: üleminekut suuliselt kommunikatsioonilt kirjalikule, kirjalikult tekstilt trükitud tekstile ning trükitud tekstilt arvutipõhisele tekstile (Finkelstein, McCleery 2002: 4). Iga sellise üleminekuga kaasneb paratamatult informatsiooni osaline kadu, sest kõiki ühel või teisel kujul eksisteerivaid tekste ei kanta kunagi üle uude meediumi. Kirjaliku ja trükitud kultuuripärandi digiteerimine on loonud petliku arusaama, nagu oleks info säilimine tagatud juba ainuüksi teksti üleviimisega uuele kandjale. Kultuuripärandi säilitamist silmas pidades on selline arusaam lihtsustatud ning säilitamist vajab kogu käsikirjalises või trükitud raamatus sisalduv informatsioon. Aga millist teavet siis raamatus leidub? Selle juurde jõuamegi artikli järgmises osas.

## MIDA ÜLDSE SÄILITADA?

Küsimus, mida säilitada, tundub esmapilgul üsna kohatu: loomulikult raamatuid. Aga mis on raamat? See küsimus tundub samuti üpris lapsik. Pealtnäha ei ole raamatutes midagi üllatavat. Need on tavapärased ja sageli tähelepanuta jäävad kaaslased meie igapäevaelus. Sõna “raamat” on nii tugevalt kõnekeelde juurdunud, et me tavaliselt ei märka sedagi, kui seda kasutatakse. Isegi elektroonilises keskkonnas on “e-raamat” parim leitud sõna tavapärase tekstiesituse kohta. Siiski on raamatud paradoksaalsed objektid. Väliselt on nad materiaalsed esemed, kuid sisaldavad tekste — autorite mittemateriaalseid loomingulisi teoseid —, mis võivad eksisteerida mitmesuguses füüsilises vormis.

Digitehnoloogia areng on viinud selleni, et tekstid on üha vähem seotud oma füüsilise vormiga, sealhulgas raamatuga kui ese-

mega. Tänapäeval on raamatute tootmine sel määral digiteeritud, et ainus mittedigitaalne ese on selle protsessi lõpptulemus, raamat ise. Kasutatavad tehnoloogiad ei mõjuta mitte ainult tekstide edastamist, säilitamist ja kasutamist, vaid ka nende sisu. Seega esindavad nii raamatutesse salvestatud tekstid kui ka raamatute välimus teatud kultuuri ja salvestavad eri tüüpi teavet. Viimastel aastakümnetel on kultuuripärandi säilitamisega seotud aktuaalsete küsimuste taustal suurenenud huvi tekstide materiaalsete esitusvormide vastu, sest iga teksti tuleb väljendada mingi artefakti kujul, olgu see siis köidetud raamat, käsikiri, dokument või pilt arvutiekraanil.

Raamat on artefakt ja sisaldab sellisena väga erilaadset informatsiooni — peale sisu ka teavet iseenda valmistamisloo ja koos sellega kindla ühiskonna ajaloo kohta (Sharpe 1993: 420). Raamat on oma aja materiaalse kultuuri osa ja kannab endas osakesi sotsiaalsest kontekstist. Iga artefakt, sealhulgas raamat, on põhimõtteliselt ammendamatu infoallikas. Paljud autorid on pakkunud välja mitmesuguseid võimalusi artefaktidesse kätkevad informatsiooni kirjeldamiseks (Pearce 1986; Fleming 1982).

Raamatute puhul on kõige lihtsam kasutada dihhotoomset mudelit, milles eristatakse sisu (tekst, pildid jms) ning sisu materiaalset kandjat. Dihhotoomsest mudelist tuleneb, et tekst ehk sisu abstraheritakse artefaktist ja väidetakse, et tegelikult säilitusobjektiks on enamikul juhtudel ainult tekst. Varasemates info uuendamise projektides (mikrofilmimine, digiteerimine) võeti sageli aluseks just selline mudel. Kuigi osa artefaktide puhul võib nende infostruktuuri dihhotoomne käsitusviis isegi õigustatud olla, on selline mudel siiski liiga lihtsustatud, et kasutada seda alati ja igasuguse säilitustegevuse alusena. Keerulisemates mudelites eristatakse objektis mitut infotasandit.

Näiteks Peter van Menschi mudeli järgi on artefaktides kolm infotasandit (Mensch 1990, 1992):

- struktuurne teave ehk struktuursed omadused;
- funktsionaalne teave ehk funktsionaalsed omadused;
- kontekst ja objekti suhe kontekstiga.

Struktuurne info hõlmab kõiki objekti füüsilisi (struktuurseid) omadusi, nagu materjal, konstruktsioon, kujundus jms, s.t kogu info, mida on võimalik meeltega tajuda ja füüsikalis-keemiliste meetoditega uurida. Tavaliselt kasutatakse mõistet “objekt” või “artefakt” just selles tähenduses, nähes objektis eeskätt füüsilist eset.

Raamat koosneb väga erinevatest materjalidest, nagu paber, trükivärvid, papp, liimid, nahk jne. Iga materjal on omakorda keeruka koostisega ja eripäraste füüsikalis-keemiliste omadustega (Federici 1985). Artefaktide kahjustusprotsessid sõltuvad oluliselt materjalide omadustest. Peamine trükiste valmistamisel kasutatud materjal on paber. Paberi koostis on tema tootmise ajaloo jooksul väga palju muutunud ning need muutused mõjutavad märkimisväärselt paberi vananemist ja säilimist. Vananemine puudutab ka kõiki teisi materjale, mida on raamatute valmistamiseks kasutatud (Konsa 2008: 46–53). Konstruktsioon väljendab viisi, kuidas objekt on kokku pandud ja millistest osadest ta koosneb. Raamatute konstruktsioon on ajaloo kestel samuti suurel määral muutunud olenevalt kasutusele tulnud materjalidest ja uutest tehnoloogiatest, aga ühtlasi muutunud maitsetest ja kasutajate nõudmistest (Valk-Falk 1999). Kujundus iseloomustab objekti väljanägemist, selle vormi, värvust, kaunistusi, stiili, ikonograafiat jms. Ühesuguse materjali ja konstruktsiooniga objektid võivad olla erineva kujundusega.

Just kommunikatiivsete artefaktide puhul on väga oluliseks elemendiks vorming, mis kajastab informatsiooni esitus-, struktureerimis- ja paigutusviisi. Vormingus võib eristada järgmisi osi: info (sisu) väljendus- ja esitusviis ning lisandused. Info võib olla väljendatud kas tekstina, pildina või nende kombinatsioonina, andmetena, kartograafilise materjalina, notatsioonina jne. Info esitusviis määrab näiteks tekstide puhul selle, kuidas tekst on paigutatud, struktureeritud, kujundatud. Lisandused on kõikvõimalikud hilisemad muudatused tekstis, nagu juurdekirjutused, allajoonimised, märkused, omanikumärgid jms.

Kaudse teabe hulka arvatakse informatsioon, mis on objektis kavatsematult või koguneb sinna objekti “eluea” vältel. Sellise info hulk ei ole kaugeltki väike, sest dokumendid ja raamatud

on oma olemuselt küllaltki head infokogujad. Paber ise on väga heade absorbeerivate omadustega materjal; ta seob kergesti nii gaase, vedelikke kui ka tahkeid osakesi. Kõites on palju murdekohti ja teisi varjatud osi, kus sinna kas juhuslikult või kellegi tahtel sattunud objektid võivad pikka aega puutumatult säilida. Kasutades tänapäevaseid füüsikalisi-keemilisi analüüsimeetodeid, on võimalik seda laadi teavet kasutada väga huvitavate järelduste tegemiseks (Vnouček 1991). Teatud artefaktide puhul võivad olulisteks struktuurseteks tunnusteks olla ka heli, lõhn ja maitse. Mis puudutab näiteks raamatuid, siis saame rääkida lehtede keermisel tekkivast helist, uuele raamatule omasest trükivärvi lõhnast jne (Frost 2005).

Funktsionaalne informatsioon viitab eseme kasutusele. Arusaadavalt võib iga artefakt täita mitut funktsiooni. Dokumentaalsed infot kandvate objektide puhul on tavaliselt esikohal nende kommunikatiivne funktsioon. Sellised objektid on loodud mingite ideede, teadmiste jms vahendamiseks. Raamatut loeme eeskätt sisu tõttu ja selles mõttes kuulub raamatu tekst funktsionaalse teabe hulka. Inimese poolt funktsionaalselt interpreteeritud teksti võib kutsuda teoseks, nagu on teinud näiteks Virve Sarapik (1999: 9–10), või ka lihtsalt raamatu sisuks. Funktsionaalset teavet kannab ka raamat kui ese. Tihti on see esteetiline funktsioon. Raamatuid käsitatakse kunstiteostena, neid kasutatakse näiteks interjööride kujundamisel jne (Lotman 1991). Eseme semiootiline uurimine rõhutab tähendusi, mis viitavad millelegi objektist väljaspool asuvale — kas juhtunule, abstraktsele ideele, tähendusele vms. Objektid tähendavad midagi, talitlevad teatud märgi ja/või tekstina. Sellist artefaktide funktsiooni võib kutsuda sümboolseks. Raamatul on selgelt esile tulev tugev sümboolne funktsioon nii sisu kaudu kui ka füüsilise objektina (Debray 1996: 141, 143–145). Teatud raamatute omamine näitab haritust, rikkust, kõrget staatust ja prestiiži. Järelikult täidavad need objektid ka väärtuselist funktsiooni, andes teavet omaniku või kasutaja jõukuse, staatuse, enesetaju, huvid jms kohta. Metafüüsiline funktsioon viitab suhetele üleloomuliku maailmaga ja seda omistatakse paljudele artefaktidele, sealhulgas raamatule. Mitmes religioonis, näiteks kristluses ja islamis, on raamat jumaliku ilmutuse sümboliks. Is-

lami müstikutele on raamat kogu universumi metafoor (Tresidder 2002: 191; Cirlot 1990: 31; Kieckhefer 1997: 4–5).

Artefaktide funktsionaalne informatsioon on tegelikult väga komplitseeritud, moodustades pidevalt muutuva keeruka struktuuri. Raamatu funktsioon on erinev autori jaoks, kirjastuses, trükikojas, raamatupoes, kodus lugemislaua, raamatukogus, haruldaste raamatute näitusel. Suurel määral on artefakti funktsioonid seotud kontekstiga, mis moodustab objekti infostruktuuri kolmanda komponendi.

Kontekst viitab artefakti ja keskkonna suhetele. Konteksti võib kirjeldada süsteemina, millel on kaks mõõdet: materiaalne (füüsiline) ja kontseptuaalne. Füüsiline kontekst sisaldab kõiki teisi objekte, millega raamat on seotud valmistamisprotsessis ja edasise kasutamise käigus (vt nt Petroski 1999). Füüsilise konteksti arvestamine on väga oluline kogude ja kollektsioonide puhul. Eri kogudes võib üks ja sama artefakt olla isesuguse tähenduse kandja, samuti võib objekti väärtus seisnedagi selles, et ta moodustab osa mingist kogust. Kontseptuaalse süsteemina võib konteksti mõista kui artefaktiga seotud kultuurilist ja sotsiaalset keskkonda. Raamatute puhul võivad olulisteks konteksti aspektideks olla näiteks majandus, kaubandus, ühiskonna infokorraldus, raamatute kirjeldussüsteemid, tootmine, töövahendid, tehnoloogia, tööjaotus, maailmavaade, kunst jne. Kontekst võib olla seotud objekti ajalooa. Sageli pole tähtis mitte niivõrd objekt ise, vaid pigem isikud, kellele see on kuulunud, või ajaloolised sündmused, milles see on osalenud.

## RAAMATUTE INFOSTRUKTUUR JA SÄILITAMINE

Artefakti informatsiooniline struktuur ei ole lihtne, sest infotatsandid on omavahel seotud ja mõjutavad üksteist. Samuti toimuvad aja jooksul muutused artefakti infosalduses, mida mõjutavad nii füüsikalised-keemilised kui ka sotsiaalsed protsessid. Looduslikest protsessidest on kaheldamatult kõige olulisem materjalide pidev lagunemine ja vananemine. Selle käigus toimub terve hulk keemilise-füüsikalise protsesse, mis viivad materjalide keemilise koosseisu muutumiseni ja mehaaniliste omaduste halve-

nemiseni. Vananemisprotsess on pöördumatu, kuid selle kiirus varieerub suurtes piirides. Materjalid erinevad üksteisest vananemiskiiruse ning keskkonnatingimuste muutumisele reageerimise viisi poolest. Artefaktide kahjustusprotsessid sõltuvad materjalide keemilis-füüsikalistest omadustest, mis on määratud nende valmistamiseks kasutatud tooraine ning tehnoloogilise protsessiga.

Inimkonna ajaloo kestel on kirjutatud kõige erinevamatele materjalidele. Enne paberi leiutamist kasutati selle aseainena kive, savi- ja vahatahvreid, nahka, pärgamenti, puitu, puukoort, palmilehti, metalli ja muid, enamjaolt looduslikke materjale. Euroopa piirkonnas on peamisteks kirjutusmaterjalideks olnud papüürus, pärgament ja paber. Keskajal oli Euroopas paberi tooraineks peamiselt linane kalts. Klassikalist kaltsupaberit valmistati 19. sajandi keskpaigani. Kaltsupaberi vastupidavus vananemisele on väga hea. Suur tehnoloogiline pööre paberitootmises leidis aset 19. sajandi teisel poolel, mil kaltsupaberi asendas põhiliselt puidtselluloosist saadud nn moodne paber. Peale selle võeti liimistusainena kasutusele kamps ja paberimassi hakati valgendama klooriga. Sellised tehnoloogilised muutused mõjusid väga halvasti paberi kvaliteedile ja vähendasid paberi vastupidavust vananemisele (Ball 1985). Uuringud on näidanud, et kõige vähem vastupidav paber on valmistatud aastatel 1840–1950. Hiljem hakkas paberi kvaliteet taas paranema. Eestis kasutatud paberi kvaliteet muutus märksa paremaks alates 1990. aastatest (Konsa 2002). Massilise raamatutootmise algus 19. sajandil nõudis ka kiiremaid ja odavamaid köitmismeetodeid. Ilmus masinköide, laialdaselt hakkasid levima tekstiil- ja trükitud paberköited. 20. sajandi alguseks olid kõik köitetööd täielikult mehhaniseeritud. Odavate raamatute köitmiseks võeti kasutusele pehmed paberkaaned.

Terve hulk keskkonnategureid, nagu temperatuur, niiskussisaldus, valgus, saasteained, vibratsioon, magnetväli ja biokahjustajad, mõjutab tugevalt objektide seisundit (Konsa 2008: 123–145). Vananemist mõistetakse üldjuhul infotaseme alanemisena. Mõnikord võib objekti infoväärtus vananemise käigus siiski hoopis suurened. Kahjustused võivad lisada dokumentaal-



set väärtust, olles mingite oluliste sündmuste kajastuseks, nad võivad lisada isegi esteetilist väärtust.

Kõige rohkem mõjutab artefaktide infosisalduse muutumist mitut laadi inimtegevus. Igasugune esemete kasutamine muudab neid. Kasutamise käigus objektid kuluvad, neile tekivad mitmesugused kahjustused, nad võivad osaliselt või täielikult puruneda. Muutused ideoloogias ja poliitikas toovad sageli kaasa artefaktide hävitamise või muutmise. Säilitamine ei ole artefakti infostruktuuri seisukohalt passiivne tegevus. Juba ainuüksi objekti sattumine mäluasutusse, kas siis raamatukokku, arhiivi või muuseumisse, muudab temasse kätketud funktsionaalset ja kontekstuaalset informatsiooni, rääkimata eseme konserveerimisest või info uuendamisest, mis muudab nii struktuurset, funktsionaalset kui ka kontekstuaalset informatsiooni. Säilitusstrateegia valikul on artefaktide infostruktuuri arvestamine põhjaneva tähtsusega. Eriti puudutab see info uuendamise tehnoloogiaid (kserokopeerimine, mikrovormide loomine, digiteerimine jms), mille käigus luuakse eriomase infostruktuuriga uus objekt.

Raamatute säilitamisel kerkib esile küsimus: mida me siis lõppkokkuvõttes soovime säilitada? Kas see on raamatu sisu, raamat kui artefakt või ka info kasutamise viis, s.t igale infoobjektile omane tõlgendamise ja kasutamise moodus. Kui on tähtis säilitada infot artefakti struktuursete omaduste kohta, tuleb säilitada artefakti ennast. Funktsionaalse ja kontekstuaalse teabe säilitamiseks tuleb peale artefakti alalhoidmise koguda ja säilitada ka lisainfot.

## RAAMATUTE SÄILITAMINE LÄBI AJA

Läbi ajaloo on inimesed püüdnud tekstide tulevastele põlvetele säilitada. Esimesteks raamatute säilitamist käsitlevateks tekstideks võib pidada mitmesuguseid juhendeid ja õpetusi, kuidas raamatuid koguda, kasutada ja hoida. Juba 1345. aastal kirjutas Inglise preester ja bibliofiil Richard de Bury (1287–1345) teose *Philobiblon* (Raamatuarmastusest), mille ühes peatükis on juttu ka sellest, kuidas raamatuid hoida (vt Bury 1995). 1627. aastal avaldas Prantsuse õpetlane Gabriel Naudé (1600–1653) juhendi raa-

matukogude ja nende fondide eest hoolitsemiseks (Cloonan 2015: xxiv). Esimene teos raamatute restaureerimisest ilmus 1846. aastal. See oli Prantsuse raamatuköitja, restauraatori ja kirjaniku Alfred Bonnardot' (1808–1884) *Essee vanade trükiste ja haruldaste raamatute ennistamisest ehk traktaat parimatest võtetest, mida rakendada gravüüride, jooniste ja raamatute parandamisel, puhastamisel, valgendamisel ja säilitamisel*. Eriti kasulik teos kunstnikele, kollektsionääridele, raamatukaupmeestele, bibliofiilidele jne (Bonnardot 1846). Säilitamine sellise erialana, nagu me seda tänapäeval tunneme, kujuneski välja alles 19. sajandil. Varasemat praktikat võib lihtsalt kutsuda raamatute hoidmiseks ja parandamiseks. Säilitamist ja konserveerimist eristab varasemast tegevusest kriitiline hoiak, teaduslik käsitlusviis, teoreetilise tausta tundmine ja arvestamine, eneseanalüüs, suhtlemine huvirühmadega, konserveerimiseetika järgimine ning arvestamine institutsioonide eesmärkide ja kohustustega. Konserveerivad tegevused kui ka eetika peavad olema suunatud reaalsele otsustele ja reaalsele tegevusele. Kokkuvõtlikult võib öelda, et konserveerimine on praktiliste töötlemisoskuste rakendamine “koos võimega seda praktikat teoreetiliselt põhjendada ja selle üle järele mõelda” (Henderson 2016: 101).

Esmalt loodi raamatukogude juurde köitekojad, mis tegelesid köitmise kõrval ka paberi parandamisega. Nii näiteks rajati USA Kongressi raamatukogu juurde köitekoda 1900. aastal (Harris, Schur 2006). Raamatute füüsiline säilitamine muutus raamatukogudes tõsiseks probleemiks alates 19. sajandi teisest poolest (Campagnolo 2020: 22). See oli selgelt seotud ühelt poolt raamatu valmistamiseks kasutatud materjalide kvaliteedi ja säilivuse halvenemisega, teiselt poolt aga ka raamatute arvu väga suure kasvuga. Peamiseks säilitusmeetmeks oli raamatute parandamine ning köitmine ja ümberköitmine (Higginbotham 1990). Huvi suurenemist raamatute ja dokumentide säilitamise vastu — eriti Euroopa uurijate seas — seostatakse tihti 1966. aastal toimunud ülejutusega Firenzes (Feather 1996: 3). Samas ei muutnud Firenze õnnetus konserveerimise kontseptuaalseid aluseid, vaid pigemini isegi kinnitas neid: endiselt tegeldi ennekõike üksiku-

te väärtuslike objektide taastamisega käsitöönduslike meetodite abil, mis nõudsid häid käelisi oskusi ja võtsid väga palju aega.

Eestis loodi raamatukogudesse esimesed konservaatorite-restauraatorite ametikohad 1960. aastatel. Tartu Riikliku Ülikooli teaduslikus raamatukogus võeti esimene restauraator tööle siiski juba 1957. aastal, 1966. aastal moodustati fondide osakonna koosseisus hügieenigrupp, 1967. aastal aga hügieeni- ja restaureerimise sektor; 1970. aastal muutus sektor iseseisvaks osakonnaks (Espenberg 1984). Eesti Rahvusraamatukogus (tollase nimega Eesti NSV Riiklik Raamatukogu) võeti 1965. aastal tööle köitja-restauraator. 1967. aastal loodi hoiuosakonna juurde viie töötajaga raamatute hügieeni ja restaureerimise sektor. 1977. aastal moodustati sektori põhjal restaureerimisosakond (Siiner jt 1997).

Oluline nihe säilitamise kontseptuaalsetes alustes toimus 1970. aastatel Põhja-Ameerikas. Ajaloolise tausta tõttu moodustavad sealsete teadusraamatukogude fondide põhiosa 19.–20. sajandist pärit trükised ja dokumendid. Suur osa Põhja-Ameerika raamatukogudes leiduvatest raamatutest on trükitud väga halva kvaliteediga paberile, mis muutub kiiresti happeliseks ja seejärel hapraks ning pudeneb lõpptulemusena tükkideks. Probleemi tegeliku ulatuse mõistmiseni jõutigi alles 1970. aastatel, kui mitmes suuremas Ameerika raamatukogus korraldati kogude seisundi uuring (Battin 1985). Eestis hakati raamatukogufondide seisundit uurima Tartu ülikooli raamatukogus 1980. aastatel (Konsa 2000). Aastail 1998–2000 viidi UNESCO ja Avatud Eesti Fondi toetusel läbi projekt “THULE. Kultuuriväärtuste seisund eesti suuremates raamatukogudes”. Projektis osalesid neli peamist Eesti raamatupärandi säilitamisega tegelevat raamatukogu: Eesti Rahvusraamatukogu, Tartu ülikooli raamatukogu, Eesti Akadeemiline Raamatukogu ja Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivraamatukogu. THULE üldiseks eesmärgiks oli uurida eestikeelsete trükiste seisundit ja säilitustingimusi nimetatud raamatukogudes. Kokkuvõtteks nenditi, et rohkem kui kolmveerandil trükistest on paberi happesus väga suur. See tähendab, et mingi aja möödudes muutub selline paber mehaaniliselt hapraks ja laguneb. Sisuploki kinnitus ja köide olid tugevasti kahjustunud 15–25%-l trükistest.

1,9% trükistest olid sisuliselt hävinud ja neist polnud uuritud raamatukogudes ühtki kasutuskõlblikku eksemplari (Konsa 2002).

Tegemist oli tõelise säilitusalase kriisiga, mis nõudis traditsioonilise käsitöö asemel hoopis teistsuguseid lahendusteid. Säilitamises hakati järjest enam kasutama info uuendamise meetodeid, esialgu ennekõike mikrofilmimist. Samuti hakati välja töötama mitmesuguseid massilise konserveerimise tehnoloogiaid, mis võimaldaksid kiiresti töödelda suurt hulka kahjustatud trükiseid. Massilise konserveerimise meetodid ei erine varasemast traditsioonilisest konserveerimisest mitte ainult tehnoloogiliselt, vaid põhinevad ka hoopis teistsugustel kontseptuaalsetel alustel (Foot 1994). Üksikute trükiste konserveerimise asemel töödeldakse üheaegselt paljusid objekte. See eeldab peale teistsuguse tehnoloogia ka näiteks erinevaid trükiste valikueeskirju. Massilisel konserveerimisel töödeldakse trükiseid keemiliste ainetega, mis neutraliseerivad paberis tekkinud või sinna väliskeskkonnast sattunud happelised ühendid ja loovad aluselisuse reservi. Esimehe massneutraliseerimise seade (CSC Book Saver), ainus omaaoline nii Balti- kui ka Põhjamaades, paigaldati Tartu ülikooli raamatukokku aastatel 2011–2015 (Ernel 2024: 368).

1970. aastatel sündinud ennetava säilitamise põhimõtte kohaselt tuleks tagajärgede likvideerimise asemel keskenduda probleemide ennetavale ärahoidmisele. Ennetav säilitamine tähendab muu hulgas ka seda, et säilitustegevus hõlmab objekte kõigis nende elustadiumides valmistamise hetkest alates. See tendents süvenes veelgi seoses digitaalsete objektide üha suurema kasutuselevõtuga.

Möödunud sajandi lõpukümnenditest alates on säilitamises ja konserveerimises järjest rohkem tähelepanu hakatud pöörama pärandväärtustele. Objektide tähtsus peitub tegelikult väärtustes ja tähendustes, millega inimesed neid seostavad. Pärandiks peetakse objekte või nähtusi alles siis, kui neile on omistatud teatud väärtus, olgu see ajalooline, teaduslik, esteetiline, kunstiline, sotsiaalne või mõnd muud laadi. Selle arusaama järgi on konserveerimine sotsiaalne protsess, mille eesmärk on tagada väärtuste püsimine objektide otsese töötlemise abil. Niisugune väärtuskeskne lähenemisviis on konserveerimises selgelt kanda kinnitanud. Objektide

füüsiline terviklikkus on endiselt tähelepanu keskmes, kuid alati võetakse arvesse ka objektide kultuurilist tähtsust.

## DIGIMAAILMA RAAMATUD

Tänapäeva maailm on suurel määral tekstiline. Peale raamatu-tekstide hõlmab see e-kirju, vikisid, blogisid, säutse, sotsiaalvõrgustikke jms. Kitsamas tähenduses mõistetakse teksti all kirjaliikul kujul esitatud informatsiooni. Laiema käsituse järgi võib tekstiks pidada mis tahes viisil edasiantud teavet. Informatsioon on alati esitatud mingil materiaalsel kujul. Selleks võib olla elektronide liikumine juhtmes või raadiolained õhus, värvimolekulid tahkel materjalil, elektronide ja ionide liikumine elusaines, õhuvõnked jms. Info edastamine digitaalsel kujul koosneb tervest ahelast kodeerimis- ja dekodeerimisetappidest ning inimeseni jõudev info luuakse selle taasesitamise hetkel. Füüsilisel kujul bitijadana säilitatava dokumendi kasutamiseks tuleb seda tõlgendada loogilise objektina ja seejärel esitada kontseptuaalse objektina. Digitaalne säilitamine ei seisne ainult füüsiliste objektide säilitamises: säilitada tuleb ka võimet neid objekte esitada. Kuidas see kõik mõjutab teksti?

Raamatute puhul on teksti eraldamine konkreetsest objektist väga tavaline. Käsikirjalisi raamatuid levitati ümber kirjutades; pärast trükikunsti kasutuselevõttu muutusid raamatute kordusväljaanded tavaliseks. Isegi kui teksti ehk sisu poolest on tegemist samaste väljaannetega, siis objektidena erinevad need üksteisest enamasti päris palju. Varasemal ajal, kui raamatute trükkimine toimus käsipressi abil, oli iga eksemplar sageli isesugune (Tanselle 1998: 137). Alates 20. sajandi esimesest poolest on raamatute säilitamiseks kasutatud ka info uuendamise meetodeid, mille abil originaalist valmistatakse koopia. Info uuendamisel on keske tähtsusega teksti võimalikult täpne edasiandmine. Ei tohi aga unustada, et originaalmaterjalid sisaldavad sellist keemilist ja füüsikalist teavet, mida tänapäeva meetoditega on võimatu täielikult reprodutseerida. Info uuendamiseks on kasutatud mitmesuguseid meetodeid. Täpseid koopiaid saab originaalist valmistada näiteks selliste paljundustehnoloogiatega nagu litograafia, akva-

tinta või hektograafia. Koopiaid, mis täpselt jäljendavad originaali füüsilist väljanägemist, kutsutakse faksiimileks. Faksiimileid valmistatakse tavaliselt haruldastest, kaunilt kujundatud või mõnes muus mõttes tähelepanuväärsetest raamatutest.

Esimeseks tõeliselt massiliseks raamatuinfo uuendamise meetodiks kujunes mikrofilmimine. Esimesed mikrofotokoopid tekstidest valmistas John Benjamin Dancer juba 1839. aastal. Mikrofilmimise tegeliku kasutamiseni raamatukogudes jõuti siiski alles 1930. aastatel. 1935. aastal mikrofilmis USA Kongressi raamatukogu üle kolme miljoni lehekülje raamatuid ja käsikirju, mille originaalid asusid Briti Raamatukogus. 1938. aastal hakati Harvardi ülikooli raamatukogus mikrofilmidel säilitama ajalehti. Alates 1950. aastatest muutus mikrofilmide kasutamine info säilitamisel raamatukogudes tavaliseks praktikaks (Daavid 2001). 1990. aastatest alates hakati info uuendamisel üha rohkem kasutama digiteerimist. Eesti raamatukogudes alustati teavikute digiteerimist 2000. a (Ernel 2024: 392–393).

Digitaalne tekst on samuti seotud mõne materiaalse kandjaga, olgu selleks DVD, kõvaketas, mälupulk, kuvariekraan vms, kuid teksti seos oma kandjaga on vähem oluline kui traditsiooniliste dokumentide, raamatute või fotode puhul. Osa neist digitaalsetest andmekandjatest võivad olla kultuuriliselt olulised, aga kindlasti ei ole nad olulised tekstuaalselt. Digitaalne tekst on varasemate infokandjatega võrreldes märksa varieeruvam ja ebapüsivam. Samal ajal muudavad need omadused teksti lihtsamini töödeldavaks ja levitavaks (Tredinnick 2008: 68–71). Seoses tekstide muutumise digitaalseks ongi esile kerkinud küsimus teksti stabiilsusest. Tekst on kujunenud väga muutlikuks, ta on pääsenud kirjastajate ja trükikodade löa otsast. Paberile kirjutamine ja trükkimine fikseeris kirjutatu, luues mulje stabiilsusest, püsivast informatsioonist. Digitaalne info on äärmiselt tihedalt integreeritud kommunikatsiooniprotsessidesse, omandades tähenduse just pidevas suhtluses. Selles mõttes on tal mõningane sarnasus suulise kõnega. See tähendab, et info autoriteetsuse ja originaalsuse mõiste muutub. Igaüks võib infot luua ja muuta ning senised autentsuse ja autoriteetsuse tekke mehhanismid enam ei tööta. Võib tunduda, et sellise arenguga kaasneb teadmiste väärtuse vähenemise oht,

kuid tegelikult puudutab see siiski peamiselt teadmiste loomise, levitamise, kasutamise ja taaskasutamise süsteemi, mitte niivõrd teadmiste olemust või väärtust. Tsentraalne teadmiste loomise ja nende autoriteetsuse kinnistamise süsteem on tasapisi asendumas sotsiaalsete suhete võrgustikuga, osalemise määra ja staatusega. Tingituna oma iseloomust (kodeerimisprotsesside ahelad) ja kergest muudetavusest on digiobjektid seotud pigem kasutamise kui loomise kontekstiga. Nende väärtus ja tähendus selgub ennekõike kasutamise, mitte loomise käigus.

Järgmine suur infoevolutsioon on toimumas otse meie silme all. Suurte keelemudelite mõjul kaotavad tekstid täielikult oma fikseerituse. Tekste saab vajaduse järgi pidevalt muuta ja täiustada ning see teeb teksti lõpliku versiooni kontseptsiooni häguseks. Tekste saab ka alati juurde tekitada, mis jällegi vähendab staatiliste tekstide rolli ja suurendab personaliseeritud sisu tähtsust. Kui tekstide loomisel osalevad keelemudelid, siis muutub ka autorsuse ja originaalsuse määratlus, ent kuidas täpselt, on veel lahtine. Keelemudelid võivad anda võimaluse tekste ajakohastada, teatud sihtrühmadele kohandada või isegi olemasolevatest raamatutest uusi versioone genereerida. Milline on keelemudelite mõju klassikalisele raamatule, on raske öelda, kuid mõningaid oletusi võib siiski teha. Tulevikus võivad raamatud muutuda dünaamiliseks, mis tähendab, et keelemudel kohandab sisu vastavalt lugeja eelistustele või pidevalt uuenevale teabele. Selline raamat võib sarnaneda blogiga või interaktiivse veebilehega. Kui info on kõikjal kiiresti genereeritav, võib raamat kui sümboolse autoriteedi ja usaldusväärsuse kandja oma rolli, mis nagoonii on juba hajumas, täielikult kaotada.

## KOKKUVÕTTEKS

Traditsiooniliselt on raamatud olnud teadmiste kandjad, mille säilitamiseks on läbi ajaloo välja töötatud mitmesuguseid meetodeid alates varajastest köitekodadest kuni tänapäeva massilise konserveerimise ja digiteerimise tehnoloogiateni. Raamatute füüsiline säilitamine sõltub nii materjalidest, millest nad on valmistatud, kui ka sotsiaalsetest ja kultuurilistest teguritest. Digitaalse ajastu

tulek on muutnud raamatu olemust: tekst ei ole enam nii tugevalt seotud oma füüsilise kandjaga ning digitaalse säilitamise probleemid on esile tõstnud vajaduse mõelda ümber traditsioonilised säilitusstrateegiad. Veelgi pöördelisem muutus toimub praegu keelemudelite mõjul, mis võivad teksti fikseerituse täielikult kaotada, võimaldades pidevalt kohanduvaid ja genereeritavaid raamatuid. See tõstatab küsimuse, kas raamat kui sümboolse autoriteedi kandja jääb alles või hajub dünaamilise ja interaktiivse sisu arengu tõttu. Näitasin siinses artiklis, et raamatute säilitamine ei ole pelgalt füüsiline tegevus, vaid ka kultuuriline ja filosoofiline küsimus, mis puudutab teadmiste väärtust ning ühiskonna ajaloolist ja identiteedilist järjepidevust.

## Kirjandus

- B a l l, Douglas 1985. *Victorian Publishers' Bindings*. London: Library Association
- B a t t i n, Patricia 1985. Preservation at the Columbia University Libraries. — Jan Merrill-Oldham, Merrily Smith (eds.). *The Library Preservation Program: Models, Priorities, Possibilities*. Chicago, IL: American Library Association, pp. 34–40
- B o n n a r d o t, Alfred 1846. *Essai sur la restauration des anciennes estampes et des livres rares, ou Traité sur les meilleurs procédés à suivre pour réparer, détacher, décolorier et conserver les gravures, dessins et livres. Ouvrages spécialement utile aux artists, aux collectionneurs, aux marchands d'estampes, aux bibliophiles, etc.* Paris: Deflorenne; <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6468264x.texteImage>
- B u r y, Richard de 1995. *Philobiblon, ehk, Raamatuarmastusest*. Tlk Uno Liivaku. Tallinn: Gramma
- C a m p a g n o l o, Alberto 2020. Understanding the artifactual value of book. — Alberto Campagnolo (ed.). *Book Conservation and Digitization: The Challenges of Dialogue and Collaboration*. Leeds: Arc Humanities Press, pp. 17–48
- C i r l o t, Juan Eduardo 1990. *A Dictionary of Symbols*. London: Routledge



- Cloonan, Michele Valerie 2015. *Preserving our Heritage*. Chicago: American Library Association
- David, Joel 2001. The History of Microfilm: 1893 to the Present Exhibition. Documentation. University of California, Southern Regional Library Facility. [www.srlf.ucla.edu/exhibit/text/default.htm](http://www.srlf.ucla.edu/exhibit/text/default.htm)
- Debra, Régis 1996. The book as symbolic object. — Geoffrey Nunberg (ed.). *The Future of the Book*. California: University of California Press, pp. 139–151
- Ermel, Malle 2024. *Tartu Ülikooli raamatukogu 220*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Espenberg, Aime 1984. TRÜ TR hügieeni- ja restaureerimisosakonna tegevusest ENSV Ehitustööstuse Teaduslik-Tehnilise Ühingu restauraatorite sektsioonis 1967.–1982. a. — Viu Klement (toim.). *Raamat — aeg — restaureerimine*. (Artiklite kogumik V.) Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 44–54
- Feather, John 1996. *Preservation and the Management of Library Collections*. London: Library Association Publishing
- Federici, Carlo 1985. Methodology and practice of archaeological analysis in the study of book materials. — *PACT: Revue du groupe européen d'études pour les techniques physiques, chimiques, biologiques et mathématiques appliquées à l'archéologie* = *PACT: Journal of the European Study Group on Physical, Chemical, Biological and Mathematical Techniques Applied to Archaeology*, Vol. 12, No. 12, pp. 261–274
- Finkelstein, David, Alistair McCleery (eds.) 2002. *The Book History Reader*. London — New York: Routledge
- Fleming, McClung E. 1982. Artifact study: A proposed model. — Thomas J. Schlereth (ed.). *Material Culture Studies in America*, Lanham: Altamira Press, pp. 162–173
- Foot, Marjam 1994. Aspects of mass conservation. — *IFLA Journal*, Vol. 20, No. 3, pp. 321–330
- Frost, Gary 2005. Reading by hand: The haptic evaluation of artists' books. — *The Bonefolder: An e-Journal of the Bookbinder and Book Artists*, Vol. 2, No. 1, pp. 3–6. [www.philobiblon.com/bonefolder/vol2no1contents.htm](http://www.philobiblon.com/bonefolder/vol2no1contents.htm)
- Harris, Kenneth, Susan E. Schur 2006. *A Brief History of Preservation and Conservation at the Library of Congress*. Washington: Library of Congress; [www.loc.gov/preservation/about/history/pres-hist.pdf](http://www.loc.gov/preservation/about/history/pres-hist.pdf)
- Henderson, Jane 2016. University teaching in the development of conservation professionals. — *Journal of the Institute of Conserva-*

- tion, Vol. 39, No. 2, pp. 98–109
- Higginbotham, Barbra Buckner 1990. *Our Past Preserved: A History of American Library Preservation, 1876–1910*. Boston: Hall
- Kieckhefer, Richard 1997. *Forbidden Rites: A Necromancer's Manual of the Fifteenth Century*. Stroud, UK: Sutton Publishing
- Konsa, Kurmo 2000. Trükiste kahjustumine. — Mari Siiner (koost.). *Eesti raamatu seisund. Projekt Thule*. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 40–47
- Konsa, Kurmo 2002. Eestikeelsete trükiste seisund. — *Keel ja Kirjandus*, nr 8, lk 567–575
- Konsa, Kurmo 2008. *Arhivaalide ja trükiste säilitamine*. Tartu: Kleio
- Konsa, Kurmo 2017/2018. Esemed ja aeg: Muutus ning igavik. — *Renovatum anno 2017/2018*. [www.anno.renovatum.ee/ee/renovatum-anno-20172018/esemed-ja-aeg-muutus-ning-igavik](http://www.anno.renovatum.ee/ee/renovatum-anno-20172018/esemed-ja-aeg-muutus-ning-igavik)
- Levy, David M. 2003. Documents and libraries: A sociotechnical perspective. — Ann Peterson-Kemp, Nancy A. Van House, Barbara Pfeil Buttenfield (eds.). *Digital Library Use: Social Practice in Design and Evaluation*. Cambridge, MA: The MIT Press, pp. 26–42
- Lotman, Juri 1991. Kunstikooslus kui olmeruum. (Tlk Inta Soms.) — *Kultuurisemiootika: Tekst — kirjandus — kultuur*. Tlk Pärt Lias, Inta Soms, Rein Veidemann. Tallinn: Olion, lk 304–316
- Mensch, Peter van 1990. Methodological museology; or, towards a theory of museum practice. — Susan M. Pearce (ed.). *Objects of Knowledge*. London — Atlantic Highlands: Atlone Press, pp. 141–157
- Mensch, Peter van 1992. *Towards a Methodology of Museology*. Dissertation. Zagreb: University of Zagreb
- Pearce, Susan M. 1986. Thinking about things. — *Museums Journal*, Vol. 85, No. 4, pp. 198–201
- Petroski, Henry 1999. *The Book on the Bookshelf*. New York: Knopf
- Sarapik, Virve 1999. *Keel ja kunst*. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus
- Sharpe, John Lawrence 1993. The catalogue of the coptic bindings in the Pierpont Morgan Library. — David W. Johnson (ed.). *Acts of the Fifth International Congress of Coptic Studies, Washington, 12–15 August 1992*. Vol. 2. *Papers from the Sections*. Part 1. Roma: International Association of Coptic Studies — Centro Italiano Microfiches, pp. 411–425

- Siiner, Mari, Ave Tarvas, Urve Kolde (koost.) 1997. *30 aastat raamatuennistamist Eesti Rahvusraamatukogus*. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu
- Tanselle, G. Thomas 1998. A description of descriptive bibliography. — G. Thomas Tanselle (ed.) *Literature and Artifacts*. Charlottesville: The Bibliographical Society of the University of Virginia, pp. 127–156
- Tredinnick, Luke 2008. *Digital Information Culture: The Individual and Society in the Digital Age*. Oxford: Chandos Publishing
- Tresidder, Jack 2002. *Sümbolid: illustreeritud teejuht kujundite, ikoonide ja embleemide maailma*. Tlk Aime Kons. Tallinn: Ilo
- Valk-Falk, Endel 1999. *Ajastu stiilitunnuste säilitamine konserveerimisel: metoodiline kogumik. I: Gooti, renessanss- ja barokkstiil köitekunstis*. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu
- Vnouček, Jiří 1991. Can we manage to restore medieval books without any loss of information? — 7. *Internationaler Graphischer Restauratorentag, 26.–30. August 1991*. Uppsala: IADA, pp. 29–34

KURMO KONSA (1965) on lõpetanud Tartu Ülikooli biokeemia erialal (1992); MSci (mikrobioloogia; TÜ, 1993), MA (raamatuteadus; Tallinna Pedagoogikaülikool, 1996), PhD (infoteadus; Tallinna Pedagoogikaülikool, 2003). Praegu Kõrgema Kunstikooli Pallas konserveerimiseriala professor ja TÜ arhiivinduse osakonna kaasprofessor. Avaldanud raamatud *Artefaktide säilitamine* (2007), *Arhivaalide ja trükiste säilitamine* (2008) ning *Hoonete biokahjustused* (koos Kalle Piltiga, 2012) ja koostanud teose *Eesti trükise punane raamat I* (koos Krista Aru, Tiit Reimo ja Mari Siineriga, 2006). *Akadeemias* on talt ilmunud artiklid “Inimese täiustamine — homunkulusest küborgideni” (2009, nr 3, lk 549–565) ja “Milleks meile pärand?” (2013, nr 12, lk 2171–2189).

---

# LOOTUSRIKKALT MUUTUVASSE TULEVIKKU

*Krista Kaer*

Viimane raamatuaasta oli 2000 ja viimane lugemisaasta 2010. Sellest ajast saadik on palju muutunud ja kõige kohta ei olegi veel täpseid andmeid. Võib tõdeda, et praegusega võrreldes oli olukord tookord lausa suurepärane.

Seoses eesti raamatu aastaga räägitakse lugemise tähtsusest peaaegu iga päev ja mõnel päeval mitu korda. See on ju väga tore, aga kui vaadata, mis on toimunud raamatute kirjastamises ja ka lugemises, siis pole eriti millegi üle rõõmustada. Viimase 15 aastaga on raamatute nimetuste arv kahanenud umbes 20% ja tiraažid ligi 60%. 2024. aastal kahanes lastekirjanduse trükiarv 60%. Kui 2015. aastal oli raamatute keskmine tiraaž 1097 eksemplari, siis nüüd on see arv 648. Eesti Kirjastuste Liidu menuraamatute edetabelitest on samuti selgelt näha tiraažide langus. Kui varem oli võimalik seada ritta sada raamatut, mida oli müüdud üle tuhande eksemplari, siis paar aastat tagasi langes see piir 800-le. Pisut on suurenenud ilukirjanduse nimetuste arv, aga mitte märkimisväärselt.

Kõige rohkem ostetakse praegu veel paberraamatuid, e-raamatute osakaal on kõigest 6%, kuigi viimastel aastatel on see paar protsenti kasvanud, ning audioraamatute oma umbes 4%. Ostetud raamatute nagu ka raamatukogudest laenutatud raamatute seas on ilukirjanduse protsent kõige kõrgem. Veerand Eesti elanikkonnast ostab aastas üks kuni kolm raamatut, rohkem kui kaksteist raamatut ostab kõigest 4,7%. 2023. aastal on 69,2% inimestest lugenud mõnda raamatut, kuid alles 2015. aastal oli see protsent 80,9.

Eesti ei ole muidugi mingi erand. Suurbritannias on tehtud lugemise uuringuid kakskümmend aastat ning 2024. aastal luges

kõigest 35% 8–18-aastastest lõbu pärast, see on seni kõige madalam näitaja. Soome lugemisuuringud näitavad 2005. aastal alguse saanud selget lugemise langust, kusjuures nende andmete põhjal ei saa selles süüdistada ainult digiseadmeid.

Samuti on statistikast selgelt näha, et raamatute peamised ostjad, laenutajad ja lugejad on naised. USAs on see protsent isegi 80, Eestis vahe meeste ja naiste vahel praegu veel nii suur ei ole.

Tundub, et praegu, eesti raamatu aastal me olemegi mingis mõttes piiri peal. Veel on olemas suured koduraamatukogud, mida hoitakse ja täiendatakse. Samal ajal jõuab Hoiuraamatukogusse, taaskasutusse ja ka prügikastidesse üha rohkem kunagisi suuretiraažilisi raamatuid, millega ei osata midagi peale hakata. Raamatukogud peavad samuti oma fonde sorteerima ja tasuta antavate raamatute riulid nende uste juures on muutunud tavaliseks. Uued raamatud tulevad peale, neile on vaja ruumi teha. Uutesse elamurajoonidesse kavandatakse ja kujundatakse aga kortereid, milles raamaturiilitele pole üldse kohta ette nähtud. Raamatud on mõeldud üksnes sisustusdetailiks, värvi lisamiseks.

Kui parajasti ei ole raamatuaasta, on raamatutel väga raske ajakirjandusse pääseda, arvustused on päevalehtedes haruldased ning sageli juhtub nii, et raamat on juba läbi müüdud, kui ilmub esimene arvustus. Ma olen aru saanud, et arvustajaid ongi raske leida, isegi kui midagi avaldada tahetakse, sest raamatust kirjutamine nõuab siiski mingisugustki süvenemist või vähemalt raamatu läbi lugemist, korralikult maksta aga selle töö eest pole võimalik. Kuigi avaldatavate nimetuste arv on kahanenud, ilmub neid siiski nii palju, et nende hulgast sobiva leidmine pole sugugi kerge. Seega oleks hädasti vaja rohkem ülevaateid, rohkem informatsiooni. Mingil määral on appi tulnud blogid ja taskuhäälingud ning samuti väikesed raamatuklubid, kus inimesi ühendavad kas raamatute teemad või lihtsalt ühine armastus lugemise vastu.

Eesti raamat ei ole üksnes algupärane eesti keeles kirjutatud raamat, vaid ka eesti keelde tõlgitud raamat. Eesti raamat ja eesti kirjakultuur algasid tõlgetest ja tõlked on olnud olulisel kohal kultuuris ka edaspidi. Just tõlkijad peavad sageli üritama tuua eesti

keelde uusi stiilitasandeid, uusi väljendusvahendeid ja miks mitte ka sõnu. Eesti keelde tõlgitud raamat on eesti kultuuri osa ning avardab eesti lugeja maailmapilti. Ja sellega oleme praegu tõesti piiri peal. Kui keskmine ühe raamatu tiraaž on 600 ringis, siis tõlkeramatutel kipub see isegi väiksem olema. See tähendab aga, et kirjastused lähevad üha enam kindla peale välja ja püüavad leida raamatuid, mis võiksid meeldida võimalikult paljudele lugejatele. Meie tänapäevase tõlkeilukirjanduse pilt ongi juba vaesemaks jäänud ja kahjuks see suundumus kasvab. See aga tähendab, et ka meie maailmapilt aheneb.

Muidugi võib selle piiri peal olles otsustada, et lugeda polegi vaja ja elu läheb edasi selletagi. Üldiselt siiski arvatakse, et lugemine tuleb inimesele igati kasuks, ja mitte igasugune lugemine, vaid eelkõige ilukirjanduse lugemine oma lõbuks, s.t lugemisrõõm. On kindlaks tehtud, et lapsed, kes kasvavad kodus, kus on raamatuid, on hiljem elus edukamad, ja kui nad veel ka ise loevad, läheb neil veelgi paremini. Pealegi pole kuidagi võimalik rääkida raamatutest ja lugemisest, ilma et räägiksime eesti keelest. Aina rohkem tuntakse muret, et lapsed räägivad omavahel inglise keelt ja loevad noorteraamatuid inglise keeles. Ka see pole ainult Eesti häda, sama toimub näiteks Taanis, Hollandis ja Skandinaavia riikides. Inglise keele oskamises pole iseenesest midagi halba, halb on aga see, et tihtipeale ei oska need lapsed korralikult ei inglise ega eesti keelt. Keel, keele sõnavara saadakse aga raamatutest, ilukirjandusest, me ei saa ju ometi loota, et keegi saab ilusa eesti keele ajakirjandusest või ühismeediast. Ja kui pole sõnavara, pole ka väljenduoskust. Tsiteerin Doris Lessingit, kes ütles, et kui juhtud kusagil seltskonnas rääkima inimesega, kes võib olla oma ala hea asjatundja, aga pole kunagi lugenud ilukirjandust, siis hakkad paratamatult kasutama temaga rääkides lihtsamat ja vähem kujundlikku keelt. Praegu on algatatud kampaania “Loe raamatuid, loe eesti keeles”. Loodetavasti kestab see kauem kui eesti raamatu aasta.

Mida siis võib tuua tulevik?

Tehisaru mõju tõlkimisele, kirjastamisele ja kirjutamisele ei oska ilmselt keegi praegu veel hinnata. Keerulisemate ja nõudlikumate tekstide tõlkimisel jääb see vähemalt esialgu ilmselt veel

kõrvale. Samal ajal katsetatakse tehisintellekti kasutamist raamatute toimetamisel, kujundamisel ja kiirel kirjastamisel.

Jätkub žanrite segunemine ja piiride ähmastumine. Armastuslugu võib minna üle psühholoogiliseks romaaniks, krimilugu filosoofiliseks mõtiskluseks, ning üha enam ilmub raamatuid, mille peaaegu kohustuslik osa on retk fantaasiavaldada. Ja ongi hea, sest mida vähem me lahterdame, seda parem. Raamat on raamat. On hästi ja kehvemini kirjutatud raamatud, mitte head ja halvad žanrid.

Peaaegu kõikjal Euroopas muretsetakse laste lugemise pärast, selle pärast, et lapsed nagu ei oskakski enam lugemisest rõõmu tunda. See on kuulutatud ka järgmiste aastate kõige olulisemaks küsimuseks, millega on vaja kiiresti tegeleda. Sest kui lapsed ei loe, siis ei ole raamatu tulevik kuigi helge.

Mida siis selles piiripealses olukorras loota?

Kõigepealt seda, et ikkagi viidaks läbi põhjalik uuring, kuidas, miks ja mida eestlased loevad või ei loe. Seda olevat soovitud teha, kuid raha selleks ei leitud.

Järgmiseks ka seda, et me ei räägiks kirjanduse tarbimisest. Ja et lastele ei räägitaks lugemisest kui kohustusest, vaid avastusretkest, iseenda, maailma ja meie keele avastamisest.

Et lastele lugemiseks soovitatud raamatutele ei pandaks lehekülgede ülempiiri ega vanuselist piirangut. Et iga laps leiaks oma raamatu. Et üheltki lapselt ei võetaks raamatut käest põhjendusega, et see on liiga keeruline, liiga mahukas või siis vastupidi, liiga lihtne. Et raamatuid ei jagataks poiste ja tüdrukute raamatuteks. Nagu täiskasvanutele, nii ei meeldi ka kõigile lastele kõik raamatud ühtviisi.

Et täiskasvanud võtaksid ennast kokku ja loeksid, nii et nende lapsed näeksid lugevat ema ja isa.

Et ei jääks vähemaks raamatukogusid, mis on John Ronald Ruel Tolkieni sõna kasutades nii mõneski kohas “viimased lahked majad”. Sinna minnakse mõnikord sooja või internetti vaatama või ajakirju lugema, aga sealt leitakse sageli ka raamatuid, mis muidu jääksid leidmata.

Et kirjandusele pöörataks tähelepanu ka pärast eesti raamatu aasta lõppu, et seda oleks näha igal pool, iga päev, iga nädal.

Et see ei oleks teiste kultuurivaldkondadega võrreldes kusagil vähem esindatud.

Kuid isegi parima tahtmise juures ei oska ennustada, milline on eesti raamatu olukord kahekümne viie aasta pärast.

KRISTA KAER (1951) on õppinud Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonnas 1968–1973, lõpetades inglise filoloogina. TRÜ teadusliku raamatukogu raamatukoguhoidja 1973–1976, TRÜ võõrkeelte kateedri õpetaja 1975–1977, Matsalu looduskaitseala tõlk 1978–1986, Eesti Instituudi Suurbritannia ja Iiri referent 1992–1996, kirjastuse Varak peatoimetaja a-st 1995; tõlkija ja toimetaja.





SIRJE EELMA. Kogu II (sügavtrükk, kõrgtrükk, 2020)

---

# TIMBU-LIMBUST PUTKAMISSU JA MUMMINI

## Illustratsioonist lasteraamatus ja kunstnikuraamatu rollist lastekirjanduse elujõu mõõdikuna

*Katri Smitt*

Kes meist poleks kohanud lauset “Pilt on illustreeriv”. Lauset, mis tähendab sisuliselt, et vabandust, see pilt ei ole õige, ei ole oluline. Ent kas olete kunagi mõelnud, miks on selline kommentaar paljude piltide juurde lisatud või õigemini: miks neid pilte sel juhul üldse näidatakse? Vastus on tegelikult lihtne: seepärast, et pildi võim on suur ja see toimib tähelepanupüüdjana isegi juhul, kui allkiri püüab selle olulisust selge sõnaga tühistada.

Mulle tundub, et see levinud fraas toob hästi esile ka vastandlikest allhoovustest kantud suhtumise illustratsiooni kui kunsti liiki. Ühelt poolt oleks see justkui midagi, mis pole eraldi võttes täisväärtuslik, sest selle roll on olla millegi muu ja eeldatavalt olulisema kaaslaseks. Teiselt poolt on see üks keerukas kunst, mil mitmest teisest žanrist rohkem piiranguid: autori ja väljaandja ootused, trükitehnilised ja materjalivalikust tulenevad piirid, rääkimata sihtrühma eelistustest ja vajadustest. Loometöö selles küllalt tugevalt piiritletud raamistikus nõuab särava tulemuseni jõudmiseks paindlikkust ja leidlikkust. Ent kummaline küll: lõpuks tuleb sageli välja, et see algselt justkui teisejärguliseks peetu osutub nii oluliseks, et me ei saa illustratsioonita läbi isegi juhul, kui... see pole asjakohane.

Paik, kus illustratsioonil iseäranis tähtis roll kanda, on kahtlemata lasteraamat. Ühtaegu põnev ja asjakohane pilt on hea lasteraamatu üks nurgakive, sest lapse jaoks algab nii raamat ise kui ka lugemine just pildist. Pilt toob loo nähtavale ja määrab paljuki, kuidas laps lugu mõistab ja tõlgendab. Just pildi järgi valib laps (ja tihti peale ka vanem) raamatu ning pilt on ka see, mille järgi laps raamatuid hiljem eristab. Lisaks meeldib eelkooliealisele väga kuulata oma lemmikjutte üha uuesti ja uuesti ette loetavat ning ta on varmas protesteerima, kui ohtrast kordamisest tüdinenud vanem ühel õhtul natuke lühemalt teeb ja midagi vahele jätab, sest laps teab täpselt, et selle pildi juurde käisid need sõnad. Võib vaid rõõmuga tõdeda, et eesti lastekirjanduses jagub ohtralt eriilmelisi näiteid kirjaniku ja illustraatori suurepärasest üheshingamisest, mida väärt kujundaja on veelgi võimendanud, sest need annavad olulise panuse meie kultuuri taassündi iga eesti lapse mõtteilmas.

Samas, nimepidi teatakse enamasti vaid kirjanikku, seostades sageli konkreetse autoriga ka kindlat pildikeelt. Nii polnud näiteks paarikümne aasta eest haruldane, et Aino Perviku teosteks peeti kõiki Piret Raua illustreeritud raamatuid. Natuke hiljem võis ette tulla, et Ilmar Tomuski kirjutatuks peeti just Hillar Metsa piltidega teoseid. Ent kui ajas tagasi minna, siis veel saja aasta eest võis juhtuda, et illustraatori nimi jäi raamatus üldse märkimata. Heal juhul leidis mõne pildi nurgas tilluke signatuur, mille kunstnik oli ise sinna poetanud. Nii näiteks leidsin vanaemale kuulunud, 1921. aastal Tallinnas Tavet Mutsu Kirjastuses välja antud *Mustika onu* uurides (autor Jüri Vaht) illustraator Axel Rossmani imeväikese signatuuri vaid tiitellehe pildiraamilt.

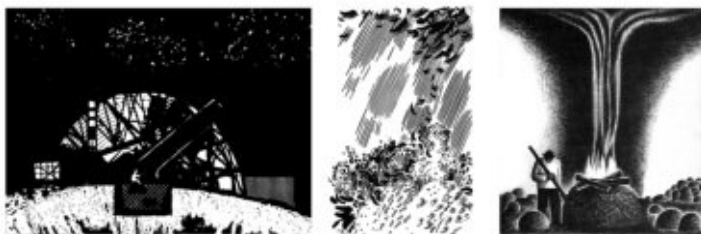
Siiski usun, et kõigile 20. sajandi viimasel veerandil sündinutele on kindlalt teada vähemalt ühe illustraatori — Edgar Valteri nimi, sest tema suurepärase joonistajakäekiri ümbritses meid toona peaaegu kõikjal alates arvukatest lastekirjanduse menukitest kuni keeleõpikute ja värvikate tegelastega karikatuurideni ajakirjades *Pikker* ja *Pioneer*. Temagi suurim tuntus jõudis aga kohale alles siis, kui ta ise kirjutama asus, ning siin kujunes otsustavaks *Pokuraamatu* ilmumine 1994. aastal, mis tõi talle kohe ka Kultuurkapitali aastapreemia. Küllap on vähem teada fakt, et juba toona usutavasti Eesti tuntuim illustraator otsis 1990. aastate algul

sellesama *Pokuraamatu* väljaandmiseks kirjastust lausa ajalehekuulutuse kaudu. Praegu võime arvatavasti üksmeelselt kinnitada, et eesti kultuuril vedas väga, et Valter toona endale kirjastuse Ulvi Postkaart abiks leidis, ent oleks võinud minna ka teisiti. . .

Illustraatorit ei tunne nimepidi sageli ka täiskasvanud, see-tõttu võib teda siiani pisut salapäraseks tegelaseks pidada. Tegelaseks, kes ise varju jäädes kirjaniku mõtted nähtavaks vormib, neile omapoolse tõlgenduse lisab ja selle kaudu meie ühist pildikultuuriruumi kujundab. Tänapäeva eesti lasteraamatus on ka meie rahvuslik pärand seekaudu kenasti nähtaval. Kui tuua vaid mõni näide, siis esmatrükkidest väärib kindlasti esiletõstmist Urmas Viigi illustraatoritöö raamatutes *Muhu Inglid* (Kadri Tüür; kirjastus Postimees Grupp, 2016) ja *Muhu Vasslid* (Anu Kabur; kirjastus Tänapäev, 2020) ning Katrin Ehrliche pildid rahvajuturaamatus *Õnneliku inimese särk* (Piret Päär; kirjastus Varrak, 2021).

Eesti kultuuri suurkujusid on kunstnikuna 21. sajandil lastele lähedale toonud Anu Kalm (*Meie suured tegijad: Eesti lapse raamat*, Lauri Vahtre; kirjastus Hermes, 2011), Jaan Rõõmus (*Lydia*, Kätlin Kaldmaa; kirjastus Hunt, 2021) ja Karel Korp (*Hurdast Pärnani*, Jaak Urmet; kirjastus Post Factum, 2017). Natuke kaudsemalt lähtutakse pärimusest Jonas Tauli minimalistliku joonega autoriraamatus *Leiwamasin* (kirjastus Puänt, 2024), hoolimata sellest, et leib meenutab raamatukese piltidel rohkem saia, ent võib-olla on seegi ajastu märk.

Viimase 15 aasta jooksul on ilmunud uues kuues ka mitu eesti lastekirjanduse varamusse kuuluvat teost. Ornamendikeel, millega Felix Valdvere ja Jaan Jensen 1955. aastal eesti rahvaluule valikkogus *Üle õue õunapuu* (koostajad Erna Normann ja Selma Lätt; Eesti Riiklik Kirjastus) nii mõnegi toonase lugeja tähelepanu äratasid, on praeguseks eelnevast sootuks erineva hingamise leidnud Regina Lukk-Toompere illustreeritud väljaandes (kirjastus Koolibri, 2012), Lukk-Toompere on loonud pildid ka 2010. aastal ilmunud uustrükile samade autorite kogumikust *Sada saarelehte, tuhat toomelehte* (Koolibri).



Vasakult paremale: Olev Soansi illustratsioon Helvi Jürissoni raamatule *Sputnikute nääriöö* (1967), Vive Tolli illustratsioon Kalju Kanguri lasteluulekogule *Üle seitsme udusilla* (1989), Rein Raamatu illustratsioon autoriraamatule *Põld* (1983).

\*

Nüüd soovin aga võtta ette väikese jalutuskäigu eesti laste-raamatuillustratsiooni äärealadele, raamatute ja illustratsioonide juurde, mis oma erandlikkuses enamasti laiade lugejahulkade sü-dameid ei võida, kuid võivad küllaga pakkuda põnevust väikse-male fänniringile nii laste kui vanemate hulgas. Sest eesti laste-kirjanduses on läbi aastakümnete leidunud selliseid loojakäe-kirja poolest harukordseid nähtusi, mida siin nimetan tinglikult kunstnikuraamatuteks (osalt sellega ka kirjanikke hõlmates). Need, mõneti justkui kaanonist välja ulatuvad sakid ei pruugi lastekirjandusele seatud esmaseid eesmärke kõige tõhusamalt täi-ta, kuid on omaette põnevad maamärgid ja noore vaataja kultuuri-kogemuse rikastajad. Alustan ajahorisondist, millega ise lapsena kokku puutusin. Mõistagi on see vaid ühe huvilise subjektiivne vaade.

Esimesena peatun Helvi Jürissoni ja Olev Soansi ühisloomin-gul 1967. aastast. Selleks on luuleraamatuke *Sputnikute nääriöö* (kirjastus Eesti Raamat). Juba lugu ise on ootamatu lähenemi-sega (seltskond sputnikuid koguneb isekeskis uusaastaööd veet-ma), kuid pildid on kõike muud kui tavapärased isegi 1960. aas-tatel levinud nurgelise illustratsioonistiili taustal, erinedes märki-misväärselt ka Soansi enda varasemast lastele mõeldud illustrat-



Villu Järmuti illustratsioonid Kalju Kanguri raamatule *Timbu-Limbu õukond ja lumemöldrid* (1979, paremal kaanepilt).

siooniloomingust. Küll leidub neis piltides selgelt äratuntav ühisoosa Soansi tollase vabagraafikaloominguga. Väga lastepäraseks seda väikest pehmeaanelist raamatukest just nimetada ei saa, tulemusele lisab sädet pigem julgus eristuda.

1970. aastatel ilmus selliseid iselaadseid illustratsioonimäärke eesti lastekirjanduses päris ohtrasti. Mitmed on näinud päevaalgust kirjastuses Kunst, kuid neid leidub ka Eesti Raamatu kirjastatu hulgas, kus 1973. aastal ilmus vendade Grimmide muinasjutt *Tuhkatriinu* Evald Okase illustratsioonidega, mille visuaalne väljenduslaad on Okase elegantse ja kindlakäelise graafikaloomingu kvintessents selle kõige puhtamal kujul. Samal aastal ilmus ka Okasest põlvkond noorema graafiku Marju Mutsu unenäoline autoriraamat *Vappu ja valge hobune* (kirjastus Kunst). See on omapärane segu värvimis-, joonistamis- ja juturaamatust, mille leheküljed mõjuvad täiuslike graafiliste kompositsioonidenä ka ühegi lisakriipsu ja värvita. Sarnast meeleolu kannab aasta hiljem ilmunud Hans Cristian Anderseni *Pöial-Liisi*-aineline Malle Leisi illustratsioonidega värvimisvihik (selle erinevusega, et Leis näitab selles ka oma rikkalikult lopsakat maalijapaletti).

1975. aastal avaldas Kunst Jaak Jõerüüda *Meierkasti Matsi*, mis on nii tekstis kui pildis krutskeid täis pikitud; selle fotorealismis ja popkunstiga flirtivad suureformaadilised illustratsioonid on



Vasakult paremale: Rein Tammiku illustratsioon Jaak Jõerüüda raamatule *Meierkasti Mats* (1975), Leonhard Lapini illustratsioon Paul-Eerik Rummo raamatule *Kuningas, kurgid, Quercus* (2019).

maalikunstnik Rein Tammiku looming. 1979. aastal andis kirjastus Perioodika välja Villu Järmuti poolt ekstravagantsesse kuube rüütatud uustrüki Kalju Kanguri kümme aastat varem ilmunud lastejutust *Timbu-Limbu, õukond ja lumemõldrid*, mille pildid mõjuvad futuristliku värviplahvatusena. Järmuti illustratsioonides võib leida mõningase ühisosa *Meierkasti Matsi* kirkate värvipindade ja jõulise pildikeelega, kuid võrreldes Tammiku töödega on Järmuti pildid märksa kaoselembesemad. Kohati osutub Järmuti illustratsioonide tekstiga seostamine parajaks pähkliks, kuid eraldi võetuna mõjub näiteks esikaas vaat et nõiduslikult pilku köitva plakatikunsti näitena.

1980. aastad oli aeg, mil eesti lasteraamatuillustratsiooni rikkas mitu värvikat filmitegijat. Priit Pärna koomiksivormis *Tagurpidi* (Kunst, 1980) tõuseb oma vigurdavas ning samas sügavmõtteliselt mitmekihilises teravmeelsuses ka eesti lastekirjanduse kultusteoseks. Tänavu saab juba kakskümmend aastat selle teose esimesest kõvakaanelisest kordustrükist (Eesti Joonisfilm) ning lastekirjanduse uurijad on raamatu arvanud eesti lastekirjanduse saja mõjukaima teose sekka. Seetõttu tunduks ehk küsitavgi seda raamatut siin mainida, kui see hoolimata oma menukusest poleks siiski nii iseäralik.

1980. aastaist pärineb aga veel kaks eredat näidet eesti joonisfilmi ja lastekirjanduse põimumisest. 1982. aastal ilmus kirjastuselt Perioodika kaks aastat varem vändatud samanimelise filmi ainele Rein Raamatu *Suur Tõll*, mille piltide autoriks on maalikunstnik Jüri Arrak, ja 1983. aastal Rein Raamatu enda illustreeritud *Põld*, aluseks 1978. a valminud joonisfilm. Jüri Arraku värviküllane haripäiste tegelastega maalilooming ei ole just sageli lastekirjandusse jõudnud, kuid mõjub siin seda meeldejäävamalt, õrnemates lugejates küllap kohati ka õudust äratavalt. Rein Raamatu *Põllu* pildikeel on lasteraamatu jaoks pigem raskepärane, meenutades veidi Kaljo Põllu *Kodalaste* metsotintosarjast (1973–1975) tuttavat õhustikku, kuid mõjub samas oma leebuses poeetiliselt. Nende kahe filmi kirjandusse jõudmisel on huvitavaks seigaks, et nii *Põld* kui ka *Suur Tõll* olid algselt joonisfilmid täiskasvanutele, millest mõni aasta pärast esilinastust said aga raamatud lastele. Tõsi, *Põllu* tiitlipöördele võib lugeda, et see on mõeldud keskmisele koolieale, mis tekitab omakorda elevust, sest mulle ei meenu just palju nii määratletud pildiraamatuid.

1983. aastal ilmus ka taas üks isevärki raamat Helvi Jürissooni sulest, mille silmapaistvuse eest juba poeetil võib vastutavaks pidada Vello Vinna illustratsioone (Eesti Raamat). *Putukajuttude* suuremõõtmelised pildid on telgsümmeetriale allutatud julgelt proportsioonide ja perspektiiviga mängivad graafilised maailmad, milles looduse pisielukad on välja suurendatud roheluseta kõrghoonestatud linnakeskkonna taustale. 1984. aastal ilmus Vello Vinna illustreerituna veel teinegi erandlik teos — Ly Seppeli *Unenäoraamat* (Eesti Raamat). Ehkki kunstnikukäekiri on sama, hämmastab, kuivõrd erinevat rolli siinsed pildid *Putukajuttudega* võrreldes täidavad. Illustratsioonid, mis on esitatud sedakorda kitsaste, justkui väikestest stoppkraadritest koosnevate pildiribadena lehe välisservas, osutuvad tegevustiku tänuväärt korrastajateks, hõlbustades väga muutliku loomuga teksti jälgimist suurel määral.

Kui alustasin luuleraamatuga sputnikutest, siis 1989. aasta toob mind veel korra luule manu, sest siis ilmus Kalju Kanguri lasteluulekogu *Üle seitsme udusilla* (Eesti Raamat), mille illustratsioonid on graafik Vive Tollilt, kes 1950. aastatest pea-



le järjeapanu tegutses ka raamatuillustraatorina. Tema käe alt tuli ridamisi eesti lastekirjanduse jaoks suisa ikoonilise välimusega teoseid, nagu Ellen Niidu *Pille-Riini lood* (1971) ja *Suur suislepapuu* (1983, mõlemad Eesti Raamat) ning Heljo Männa *Karu-aabits* (kirjastus Valgus, 1971). Üle seitsme udusilla suudab siiski üllatada — nappide pintsli- ja suletõmmetega visandlikud meeleolud mõjuvad oma abstraktsuses äärmuslikult just nooremale koolieale mõeldud lasteluule kontekstis.

Järgmine minu tähelepanu köitnud illustratsioonisakk pärineb 1992. aastast. Selleks on Maara Vindi autoriraamat *Kiri* (kirjastus Tiritamm), ehk nagu tutvustus ütleb, muinasjutt päikesest, kes on õnnetu, sest keegi pole talle kirja saatnud. *Kiri* on Vindi esimene autoriraamat ning vahest just seetõttu mõjuvad selle illustratsioonid hilisematest otsingulisemalt ning tervikmulje mitmekesisemalt. Edaspidi on tema peenejooneliste sümbolistlike vaikeludega mõjuvate maastike ning alati lugejale silma vaatavate tegelaste olemus püsinud üsnagi muutumatuna, *Kirja* illustratsioonides ei ole see pisut maneerlik laad veel kinnistunud. 1996. aastal sai teoks eesti lasteraamatu põgus, kuid lõbus sissepõige abstraktsesse geomeetrilisse kunsti Ott Arderi ja Leonhard Lapini koostöös valminud raamatuga *Pisike ruut ja sihvakas sirge* (kirjastus Vagabund). Suureformaadilist pehmes köites raamatut pole tänapäeval kahjuks paljudest raamatukogudestki enam võimalik laenutada, mistõttu selle kordustrükk oleks väga teretulnud.

2004. aastal ilmus Juhani Püttsepa *Kunstnik Johannese üpris kummalised lood* autori enda kirjastatuna ja Jane Kaasi vallatute illustratsioonidega. Lavastuskunstnikuna tuntud Kaasil on õnnestunud selles luua pildimaailm, mis lapsi vastupandamatu jõuga end edasi joonistama kutsub, atmosfäär, mida iga värviraamatki naljalt saavutada ei suuda.

2011. aastal nägi trükivalgust Jüri Mildebergi enda kirjastatuna tema seni ainus autoriraamat *Putkamissu*, milles minu jaoks kõige tugevamalt avaldub selle omanäolise pika kogemusega illustraatori kunstnikumõtte salapärase mitmesuunalisus. Raamat mõjub kui meistikäega joonistatud väikese poisi mõttemäng, mille veenvuse loob maaliliselt tundlik ja graafiliselt täpne pilt koos tegelastega, kes oleksid pärit justkui mingilt teiselt planeed-



Jüri Mildebergi illustratsioon autoriraamatule *Putkamissu* (2011).

dilt. Viimane on tegelikult omane kõigile Mildebergi illustatsioonidele, mis võivad küll eri autorite tekstidega kokku kõlada, kuid on kõigjal siiski ainult külalised saladuslik-mõtlikult Mildebergi planeedilt.

2016. aastal ilmus Jonas Tauli esimene autoriraamat *Öömõtted* (kirjastus Draakon ja Kuu), millele nüüdseks on lisandunud *Üks imeline mees* (Tänapäev, 2021) ja korra juba mainitud *Leiwa-masin* (2024). Kõik kolm on unikaalse joonistajakäekirjaga ja läbimõeldud süžeeaga pildiraamatud, mis hoolimata oma ägedusest ilmselt kunagi üldrahvalikuks menukiks ei saa, kuigi nendeta oleksid eesti praegune lastekirjandus ja -illustatsioon palju vaesemad.

2017. aastal jõudis lastekirjandusse ka maalikunstnik Kaido Ole, illustreerides Paul-Eerik Rummo lasteluulekogu *Tihane tõstab tiibu* (kirjastus Tammerraamat). Ole eksperimentaalselt lavastuslikud illustatsioonid, milles on ühendatud foto ja maal, haakuvad hästi Rummo teksti laadiga, ja 2019. aastal ilmub tema piltidega veel teinegi Rummo raamat — jutukogu *Kui hunt veel inimene oli* (Tammerraamat).

2019. aastal ilmus Paul-Eerik Rummo *Kuningas, kurgid, Quercus* Leonhard Lapini illustatsioonidega (Reaali Kirjastus),



Kadri-Maria Külaotsa illustatsioonid autoriraamatule *Maie ja Mummi* (2024).

mille pildikeel ei ole nii abstrakne kui *Pisikese ruudu ja sihvaka sirge* oma, kuid siiski tuntavalt. Tore näide sellest, kuidas geometrilistest vormidest koosnevad kompositsioonid mõjuvad vägagi lõbusate stseenidena, olgu see siis vendade kiviheitevõistlus või noore kuninga kohtumine kurgipurgiga, kuid ebaharilikud on need ikkagi.

Kui ka käesolevast kümnendist midagi esile tuua, siis esimesena mainiksin Kristi Kangilaski autoriraamatut *Hea tunne* (Koolibri, 2022), mis on juba palju raamatuid välja andnud autori maalilise poole särav triumf, ehkki ma ei usu, et lapsed sellele tormi oleksid jooksnud. Pigem liigitub see murtud toonides harmooniline tervik ikkagi maiusroaks gurmaanidele, mida näitab ilmekalt ka kujundusgraafikute liidu eripreemia viie kaunima eesti lasteraamatu konkursil. Viimasena tooksin välja Kadri-Maria Külaotsa autoriraamatu *Maie ja Mummi* (kirjastus Pänja, 2024). Enda sõnul oli Külaots kaua oodanud, et keegi talle illustreerimispakumise teeks, kuni mõistis, et võib seda ise teha. Lihtne oleks öelda, et raamatu piltide erilisus seisneb rebimistehnikas, mis on osalt ka tõsi, kuid tulemus sõltub rohkem siiski sellest, mida autor tehnika kaudu väljendada suudab, kus detailseks läheb, kus üldistuse kasuks otsustab, ühesõnaga — kuidas tervikut valdab. Küla-

otsa kollaažid näitavad kõrget klassi ja pildikeel eristub ümbritsevast julgusega jätta vaataja kujutlusvõimele rohkem ruumi.

\*

Kokkuvõttes tundub, et peale autoriraamatute võib lasteraamatu-illustratsioonis oodata suuremat sorti üllatusi, kui sellele väljale satuvad kunstnikud, kes päevast päeva tegutsevad mõnes teises kunstivaldkonnas, või siis, kui illustraator keskendub sihtrühma asemel rohkem loole, sageli tähendab see ka harjumuspärasest abstraktsemat pildikeelt. Suure tõenäosusega sünnivad nii pildiraamatud, mille nunnumeeter ei ole päris põhjas ega lugejamenu laes, kuid mis hea õnne korral avavad lapse ja võib-olla isegi vanema jaoks mõne täiesti uue ukse.

Kas neid eriilmelisi üllatusi on piisavalt? 1990. aastate üldise vaesuse ja muutuste taustal oli nende vähesus mõistetav, aga praegu võiks neid meisterlikke, kuid peavoolust eristuvaid raamatuid isegi rohkem ilmuda. Tähendab nende vähesus meie illustratsioonikultuuri elujõu vähenemist või lihtsalt senisest täpsemini turu ootustele vastavaks rihitud illustraatoritöid, mine võta kinni. Küllap on terake tõtt nii ühes kui teises, sest sellised väljapaistvad erandid saavad sündida ikka vaid piisavalt laia kandepinnaga illustratsioonikultuuris, kuid nagu Karl-Martin Sinijärv 2013. aastal *Postimehes* tabavalt leidis:

Kultuuri turg on tulevikus, antud üürikeses ajahetkes on kultuur alati ja olemuslikult turutõrge. Kunagi pole korraga elus ja/või kultuuriliselt aktiveerit olekus piisavalt ostuvõimelisi inimesi. Ent meie päralt on igavik.

Mina usun, et kui ei tabata ka seitset kärbest ühe hoobiga nagu vahva rätsep Grimmi muinasjutus, on meie algupärase lastekirjanduse loojate töö mõju eesti kultuurile siiski vägilase mõõtu, sest iga uue lapse kaudu sünnib ka eesti kultuur uuesti ning misugune see hakkab olema, on ikka ja ainult eelmise põlvkonna teha.

KATRI SMITT (1972) on lõpetanud Tallinna Kunstiülikooli graafika erialal 1995 ja Eesti Kunstiakadeemia kunstiõpetaja magistriõppekaval 2012. Aastatel 1993–2009 tegutses mitme ajalehe kujundajana; a-st 2012 Tartu Ülikooli Viljandi kultuuriakadeemia üldkompositsiooni lektor, õpetades visuaalset kompositsiooni, joonistamist, graafilise disaini aluseid ja 2022. aastast ka illustratsiooni. Ta on avaldanud lasteraamatud *Jete ja Jasperi käigud: Liiklusest kõige noorematele* (kirjastus Tiritamm, 2004), *Varesejalakiri* (kirjastus Ilo, 2008), *Üle läve: Loodus meie ümber* (koos Eha Rooseluga; kirjastaja E. Roosalu, 2008), *Meediaaabits: Ühe lohe kodu lugu* (Postimees, 2013) ja *Väike romb* (Postimehe Raamatukirjastus, 2025); ühtlasi kujundanud ja illustreerinud nii enda kui ka teiste autorite raamatuid.

---

# KIRJANDUS, EMOTSIOONID JA TEHISARU

*Kuldar Taveter*

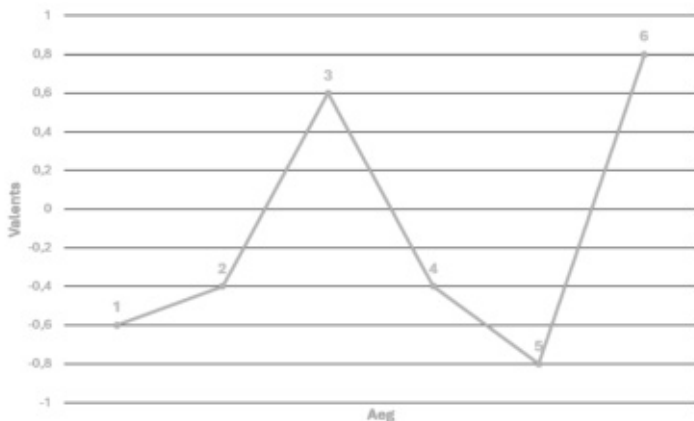
## SISSEJUHATUS

Ilukirjanduslikus teoses antakse sageli väljamõeldud loo ja emotsioonide kaudu edasi mingit sõnumit. Oluline on eristada teose tegelaste ja lugeja emotsioone. Näiteks kui muinasjutus võõrasema ei luba Tuhkatriinul minna kinga jalga proovima, siis tunneb Tuhkatriinu, et on endast väljas, ja lugeja võib tunda viha.

Emotsioonide meeldivust saab väljendada kirjandusteose nn emotsionaalse kaare abil. Emotsionaalse kaare mõiste võttis kasutusele USA kirjanik Kurt Vonnegut (1981). Joonisel 1 on esitatud Tuhkatriinu muinasjutu emotsionaalne kaar, mis koosneb järgmistest episoodidest:

- 1) Tuhkatriinu elab kurba elu. Teda ei võeta kaasa ka kuninga korraldatud ballile;
- 2) haldjas kinkis tüdrukule kauni kleidi, et ta saaks ballile minna;
- 3) Tuhkatriinu läheb ballile, tantsib printsiga ja prints armub temasse;
- 4) Tuhkatriinu kiirustab koju ja peolt lahkudes pillab maha oma kristallkinga;
- 5) võõrasema ei luba Tuhkatriinul minna kinga jalga proovima;
- 6) Tuhkatriinu läheb viimasena kinga jalga proovima, prints leiab neiu ja nad abielluvad.

Ühes oma loengus, mis on vaadatav YouTube'is, ütles Vonnegut, et ei ole mingit põhjust, miks emotsionaalseid kaari ei



Joonis 1. Tuhkatriinu muinasjutu emotsionaalne kaar.

saaks sisestada arvutisse (Vonnegut 2004). Kirjandusteoste emotsionaalseid kaari saab arvuti abil koostada tekstianalüüsi meetodil, millega jaotatakse tekst 10 000 sõna pikkusteks tekstilõikudeks ning siis arvutatakse iga tekstilõigu kohta hodomeetrilise analüüsi (Ribeiro jt 2016) abil välja meeldivuse tase. Niisugust analüüsi rakendati näiteks andmekogule Project Gutenberg (Various 2010), mis sisaldab umbes 75 000 ingliskeelset raamatut. Nendest 50 000 raamatu analüüsi põhjal tehti hodomeetrilise analüüsi ja masinõppe abil kindlaks, et saab eristada kuut emotsionaalse kaare tüüpi (Reagan jt 2016):

- “Kaltsudest rikkusesse” (tõus);
- “Tragöödia” või “Rikkusest kaltsudesse” (langus);
- “Mees augus” (langus-tõus);
- “Ikarus” (tõus-langus);
- “Tuhkatriinu” (tõus-langus-tõus);
- “Oidipus” (langus-tõus-langus).

Emotsionaalseid kaari on võimalik koostada peale õnnelikkuse ka muude emotsioonide kohta. Näiteks on artiklis (Kim jt 2017) Project Gutenbergi andmekogusse (Various 2010) kuuluva

2113 raamatu põhjal kirjeldatud emotsionaalsed kaared kaheksa üldistatud diskreetse emotsiooni (Plutchik 2003) kohta — rõõm, usaldus, kartus, üllatus, viha, ootus, vastikus ja kurbus — järgmiste kirjandusžanrite jaoks: seiklus, armastus, müsteerium, ulme ja huumor.

Eestis on kirjandusteoste emotsionaalseid kaari uuritud kaudselt eestikeelse kõnesünteesi kontekstis. Eesti Keele Instituudis hakati 2006. aastal looma korpuspõhise kõnesünteesi jaoks eesti emotsionaalse kõne korpus, mis koosneb tajukatsetega kontrollitud viha-, kurbuse- ja rõõmuemotsiooni väljendavatest lausetest ja neutraalsest kõnest (Altrov 2008).

## MIS ON EMOTSIOONID?

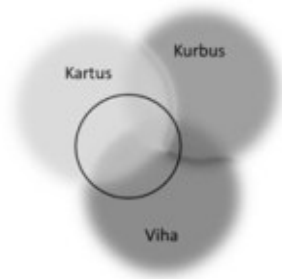
Emotsioonide äratundmise ja konstrueerimise puhul on alati vaja aru saada, mida on mõeldud emotsioonide all. Tänapäevalisel neuroteadusel põhineva konstrueeritud emotsioonide teooria (Barrett 2017) järgi luuakse emotsioonid ajus toetamaks meid meie eesmärkide saavutamisel sotsiaalsetes olukordades keha energieetilise tasakaalu reguleerimise teel, mida tajume näiteks punastamise, värisemise või elevusena. Näiteks loob aju õnnelikkuse emotsiooni vastavas sotsiaalses olukorras, milleks võib olla aja veetmine sõpradega, perega lõunasöögi nautimine, mingi ülesandega hakkamasaamine vm. See tähendab, et mingi emotsiooni mõistel, nagu näiteks õnnelikkus, on üldistatud tähendus, aga emotsiooni täpne sisu on igal korral erinev. Konstrueeritud emotsioonide teooria kohaselt luuakse emotsioonid varem läbielatud sarnaseid olukordi alateadvuslikult analüüsides ja antud olukorrale kohandades. Selleks kasutab aju kõigepealt eri meeleorganite antud olukorras tajutud teavet selleks, et leida muu, varem kogetu sarnane olukord, mille aju kohandab antud olukorrale. Konstrueeritud emotsioonide teooria järgi luuakse emotsioonid situatsioonipõhiselt keeleliste sõnade ja väljendite põhjal kollektiivse teadvuse (Searle 2006) konstruktsioonidena. See toimub esmalt lapsepõlves, kui lapse vanemad seostavad teatud olukordi sõnadega “ilus”, “vastik”, “põnev” jne. Seetõttu võime väita, et konstrueeritud emotsioonide teooria on põhjalikult muutnud aru-



saamist sellest, mis on emotsioonid ning kuidas ja milleks neid luuakse.

Muutused keha füsioloogilistes näitajates, nagu näiteks südamelöökidest sagedus, naha elektrijuhtivus ja aju elektriline aktiivsus, vastavad erinevatele emotsioonidele ning seetõttu ei saa neid näitajaid kasutada emotsioonide täpseks äratundmiseks. Veelgi enam, Maria Gendron jt väidavad (2014), et näoilmeid ega kehaasendeid ja -liigutusi ei saa kasutada emotsioonide täpseks tuvastamiseks, sest konstrueeritud emotsioonide teooria järgi sõltuvad emotsioonid kultuurilisest ja sotsiaalsest kontekstist, milles on loodud aju poolt kohandatud varem kogetud emotsioonid.

Konstrueeritud emotsioonide teooria omakorda põhineb järjest valdavamaks muutunud nn ennustava aju teoorial. Selle teooria kohaselt on inimese aju "hierarhiline ennustusmasin" (Clark 2013), mis püüab igal ajahetkel ennustada järgmisi tegevusi, läheduses varem sarnastes olukordades kogetust. Inimese aju võtab iga uue olukorra käsitlemiseks suuresti alateadvuslikult aluseks mingi teise sarnase olukorra minevikust, mida siis vastavalt kohandatakse, et tulla toime antud olukorraga. Seejuures arvutatakse välja olukordade erinevus ehk ennustusviga, millele vastavalt korrigeeritakse oma käitumist. Seda tehakse erinevatel hierarhilistel üldistustasemetel. Näiteks teab autor omast kogemusest, et Krugeri rahvuspargis Lõuna-Aafrikas võib aju kõrgemalt hierarhiliselt üldistustasemelt saada "alla" ennustuse, et just selle põõsa taga varitseb lõvi. Isegi siis, kui inimene ei ole varem looduses lõvi kohanud, konstrueerib tema aju pildi põõsa taga ründeasendis istuvast lõvist, toetudes näiteks mingile loomaaias kogetud episoodile ja lastejuttudest meelde jäänud olukordadele. Hierarhia madalamatel tasemetel töötleb aju tajutud infot, nagu näiteks põõsa tagant paistev arvatava lõvi lakk, mis lähemal vaatlusel siiski osutub akaatsiapõõsa õieks. Vastavalt sellele saadetakse ülemistele tasemetele tagasi ennustusviga, mille järgi korrigeeritakse oma käitumist. Antud näite puhul väljendub käitumise korrigeerimine kergenduses, et tegemist ei olnudki lõviga. Seega ei käsitleta iga uut olukorda n-ö nullist peale, vaid toetutakse ajus salvestatud teabele varasemast olukorrast ning töödeldakse erinevust selle ja praeguse olukorra vahel nii, nagu seda meelegaorganite abil



Joonis 2. Emotsioonide “kombineerimine”.

tajutakse. Niisugune käitumine on oluline ressursside kokkuhoiu seisukohast, sest teatavasti on aju inimese kõige ressursimahukam organ. Ressursside kokkuhoiuks tulevikus salvestab aju iga uue olukorra, nagu näiteks ka ülalkirjeldatud võimaliku põõsa taga varitseva lõvi episoodi.

Iga olukorraga seostuvad ka mitmed emotsioonid, mida aju selles olukorras konstrueerib. Näiteks konstrueeritakse võimaliku põõsa taga varitseva lõvi olukorras kahte tüüpi emotsioone: esmalt hirm, et lõvi võib rünnata, ja seejärel kergendus, et tegemist ei olnudki lõviga. Antud juhul säilitab aju keha energetilise tasakaalu episoodi alguses südamelihase töö kiirendamise ja selle lõpul lihaseid lõdvestava “kergendustundena”. Ennustamisel kombineerib aju erinevaid minevikus tajutud olukordi ja ka nendega kaasnenud emotsioone. Seetõttu võib aju lõpptulemusena konstrueerida näiteks joonisel 2 kujutatud emotsiooni (Hermann jt 2017), mis koosneb mitmest erinevast emotsioonist.

## EMOTSIOONIDE REKONSTRUEERIMINE

Nagu eelmises alajaotises kirjeldasime, konstrueeritud emotsioonide teooria järgi luuakse emotsioonid varem kogetud sarnaseid olukordi alateadvuslikult läbi mängides ja varasemaid emotsioone uuele olukorrale kohandades. Samasugune protsess toimub

ilukirjandusteose lugemisel, mille käigus lugeja aju konstrueerib emotsioone, kohandades selleks emotsioone, mida lugeja on tundnud teoses kirjeldatutega sarnastes olukordades. Seda protsessi võiks nimetada ka emotsioonide rekonstrueerimiseks. Toome näiteks lõigu Katrina Kalda romaanist *Jumalate aritmeetika*:

Me elasime musta elutoakapi taga, sissepääsu ees kardin, mis oli riputatud seinale ja mööblitüki vahele. Meiega koos elasid mu vana-vanemad Eda ja Ilmar, isa noorem vend Peeter, tema abikaasa Milvi ning nende tütre Rita ja Ann. Onu Peetri pere päralt oli tagatuba köögist algava koridori lõpus, kust pääses veel pisikesse teenijatuppa, mis Lydia surma järel vabanes ja millesse paigutati Rita voodi (2014: 23).

Kui loen eeltoodud katkendit, siis taasluuakse minu peas emotsioonid, mida tundsin, kui elasin koos oma vanematega aastatel 1970–1979 ühes neljast korterist 1900. aastal ehitatud puumajas Tallinnas Pirital. Ka minu voodi oli elutoakapi taga, kus ma muide vahel ka hilisõhtul teki all taskulambi valgusel raamatuid lugesin. Meil ei olnud küll korteris nii palju elanikke, aga sellele vaatamata oli emotsioon, mille minu aju toodud lõigu lugemisel konstrueeris, seotud just nimelt tollesama korteriga.

Emotsioonide taasloomisel leiab aju sarnase varasema olukorra koos sellega seotud emotsioonidega meie episoodilisest mälust (Tulving, Thomson 1973) ja sulandab need emotsioonid uueks emotsiooniks, mis aitab loetud tekstiga emotsionaalselt suhestuda. Sama põhimõtte alusel luuakse meie emotsioonid filmide (Justus 2022), animafilmide (Wells 2018) ning teatri ja kunstiteoste nautimisel. Seetõttu meeldivad meile eeskätt need raamatud, filmid ja etendused ning maalid, skulptuurid ja muud kunstiteosed, millega suudame emotsionaalselt suhestuda. Teiselt poolt, konstrueeritud emotsioonide teooriat saab eesmärgipõhiselt rakendada ka teoste loomisel, mida oleme varem kirjeldanud kunstilise meediaseina kavandamise ja teostamise näitel (Iqbal jt 2023).

## TEHISARU JA EMOTSIOONID

Tehisaru on arvutitarkvara võime täita ülesandeid, mille jaoks on tavaliselt vaja inimmõistust, nagu näiteks tajumine, õppimine, probleemide lahendamine ja otsustamine. Tehisaru peamiseks valdkondadeks on loomuliku keele töötlus, masinõpe, arvutinägemine, robotika ning planeerimine, optimeerimine ja ennustamine.

Loomuliku keele töötluste valdkonnas on viimase kahe aasta jooksul suure arenguhüppe teinud suured keelemudelid. Suured keelemudelid on arvutiprogrammid, mis on masinõppe meetoditega õpetatud ennustama järgmist sõna, tuginedes eelnevatele sõnadele. Need mudelid õpivad keelt, analüüsides andmekogumeid ja tuvastades neis mustreid sõnade, lausete ja isegi täistekstide vahel.

Loomuliku keele töötlemiseks ja genereerimiseks loodud suured keelemudelid suudavad edukalt genereerida emotsionaalseid tekste ja seda isegi erinevate emotsiooniteooriate põhjal (Yongsatianchot jt 2023). Näiteks andsin suurel keelemudelil GPT-4 põhinevale juturobotile ChatGPT<sup>1</sup> korralduse genereerida kümnest lausest koosnev emotsionaalne tekst, kasutades selleks konstrueeritud emotsioonide teooriat. Sain vastuseks järgmise teksti, milles ChatGPT on emotsioonid välja toonud rasvases kirjas:

Liis mõistis, et midagi oli valesti, kui ta hommikul peeglisse vaatas ja ei tundnud end enam sama inimesena. **Hirm** kripeldas tal kõhus, sest iga päev tundus kui vahepealne aeg, mille jooksul oli kõik muutunud. Ta püüdis naeratada, kuid tema huulte ümber oli vaid külmus — **kurbus** oli temaga kaasas juba mitu nädalat, kuigi ta ei suutnud mõista, miks. Tööle minnes lõi tema sees tõusva **viha** lainetused — miks kõik tundusid tema vastu suunatud? Aga kõige rohkem valdas teda **häbitunne**. Ta tundis, et ei suuda enam oma elu kontrollida. Öhtul, kui ta sõpradega kokku sai, oli tema sees ootamatu **üllatus**, sest nad kõik paistsid endiselt õnnelikud, kuid tema ei suutnud jagada seda kergust. Kõik, mida ta soovis, oli **lootus**, et midagi muutub, et ta leiaks uuesti oma tee. Kodu jõudes, kui ta aknast välja vaatas, oli maailm vaikne ja rahu-

---

<sup>1</sup>Vt chatgpt.com.

lik, kuid tema sees kees torm, täis **meeleheidet** ja vajadust kuidagi kõik korda saada. Siis, kui ta voodisse puges, tuli peale äkiline **rahulolu**, sest ta teadis, et homme päev võib olla uus algus.

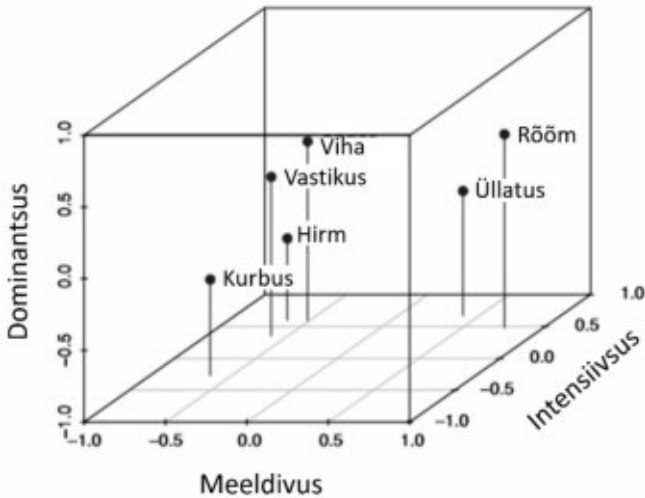
Kui palusin seejärel juturobotil selgitada, kuidas ta kasutas konstrueeritud emotsioonide teooriat, sain vastuseks igati pädeva selgituse, mis näitlikustab hästi eelmises alajaotises kirjeldatud konstrueeritud emotsioonide teooriat:

- i) Liisi kogemus oli seotud uute emotsioonide “ehitamisega” tema kogemustest ja mälestustest pärinevate emotsioonide põhjal (viha, kurbus, häbitunne);
- ii) Liisi emotsioonid konstrueeriti tema erinevaid kogemusi ja nendega seotud emotsioone kokku pannes (viha ja kurbuse kombinatsioon);
- iii) omavahel kombineeritud emotsioonid võivad olla väga erinevad ja isegi vastandlikud (meeleheide ja rahulolu).

## KUIDAS EMOTSIOONE MÕÕTA?

Emotsioone saab arvuliselt iseloomustada kolme mõõtme kaudu, milleks on esimesest alajaotisest tuttav meeldivus (ingl *valence*), intensiivsus (*arousal*) ja dominantsus (*dominance*). Konstrueeritud emotsioonide teooria järgi on iga inimese emotsioonid erinevad, sest nende aluseks on erinevad kogemused. Seda väljendavad ka erinevad meeldivuse, intensiivsuse ja dominantsuse väärtused kolmemõõtmelises ruumis. Iga niisugune väärtus määrab kolmemõõtmelises ruumis ära mingi emotsiooni, kusjuures iga emotsiooni meeldivuse, intensiivsuse ja dominantsuse väärtused on üldjuhul erinevad. Joonisel 3 on kujutatud meeldivuse, intensiivsuse ja dominantsuse telgedega kolmemõõtmeline ruum, kuhu on tinglikult paigutatud kuus üldistatud emotsiooni.

Meeldivuse, intensiivsuse ja dominantsuse väärtusi keele sõnade jaoks saab leida vastavate küsimustikel põhinevate meetoditega (Flynn, Marley 2014) ja need väärtused on ära toodud vastavates leksikonides. Samuti on olemas leksikonid, kus meeldivuse, intensiivsuse ja dominantsuse väärtused on antud suure hulga näitelauseste kohta. Niisugused leksikonid võimaldavad



Joonis 3. Emotsioonide meeldivuse, intensiivsuse ja dominantsuse väärtuste ruum (loodud Bălan jt 2019 alusel).

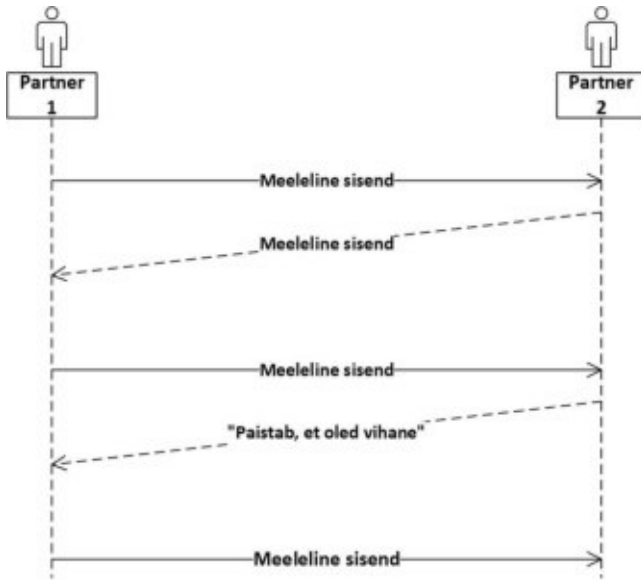
masinõppe ja muude arvutiteaduse meetodite abil hinnata ilu-kirjanduslike teoste emotsionaalset dünaamikat. Näiteks kirjeldavad Lukas Christ jt (2022) leksikoni NRC-VAD (Saif 2025) ja masinõppe abil analüüsitud vendade Grimmide muinasjutu “Rapuntsel” meeldivuse ja intensiivsuse väärtuste dünaamikat. Goncalo Mendes ja Bruno Martins kirjeldavad (Mendes, Martins 2023) masinõppel põhinevat meetodit, mis seab eri keelte sõnadega vastavusse nende meeldivuse ja intensiivsuse väärtused. Õppimiseks kasutab see meetod kolmeteistkümnes keeles esitatud meeldivuse, intensiivsuse ja dominantsuse leksikone, nagu näiteks ANEW (Bradley, Lang 1999) ning Warrineri jt leksikon (Warriner jt 2013). Alfonso Semeraro jt (2025) pakuvad välja masinõppel põhineva raamistiku EmoAtlas, mis kasutab õppimiseks leksikone VADER (Hutto, Gilbert 2014), Hedonometer (Dodds jt 2011) ja EmoLex (Mohammad, Turney 2013). Raamistiku abil on võimalik analüüsida kaheksa üldistatud emot-

siooni esinemist ja dünaamikat kirjanduslikes tekstides (Plutchik 2003) — rõõm, usaldus, kartus, üllatus, viha, ootus, vastikus ja kurbus. Samuti on raamistiku EmoAtlas abil võimalik leida kirjandusest niisuguseid emotsioonide kombinatsioone, nagu on kujutatud joonisel 2. Leksikonid võivad abistada suuri keelemudeleid ka lugude kirjutamisel (Chun, Elkins 2023).

## INTERAKTIIVNE KIRJANDUS?

Astume sammu edasi raamatu lugemisest, mille juures lugeja aju konstrueerib emotsioone, kombineerides selleks oma mineviku läbielamistel ja kogemustel põhinevaid emotsioone. Mis oleks, kui raamatu lugemine oleks dialoog lugeja ja tehisaru vahel, kus lugeja saaks ka ise mõjutada raamatus kirjeldatud sündmuste käiku ja seeläbi ka nende konstrueeritud emotsioone? Loomulikult peaks niisugune raamat olema digitaalne, mis aga tähendab, et raamat võib olla ka audiovisuaalne, kus lugu jutustatakse pigem animatsiooni, filmi või arvutimänguna. Niisugust žanrit nimetatakse interaktiivseks digitaalseks narratiiviks (Koenitz 2010, 2015). Interaktiivse digitaalse narratiivi “lugeja” on narratiivis osaleja, kes mängib selles mingit rolli. Interaktiivne digitaalne narratiiv võib olla puhtalt meelelahutuslik või olla suunatud mingite probleemide lahendamisele või olukordade mõtestamisele (Perkis, Taveter 2022). Ühe varasema eduka interaktiivse digitaalse narratiivi näiteks on *Façade* (Mateas, Stern 2003), kus “lugeja” mängib varastes kolmekümnetes oleva abielupaari Grace’i ja Tripi peresõpra, kes satub Grace’i ja Tripi korteris nende abielukriisi keskele. Sõltuvalt Grace’i ja Tripi tehisarupõhistest interaktsioonidest ja “lugeja” tegevustest nende lepitamisel võib konflikt laheneda kas abielupaari leppimise või lahkumineku või sellega, et “lugeja” visatakse mängust välja. Niisugused interaktiivsed digitaalsed narratiivid vajavad keerukamat tehisaru, mis suudaks inimesega sisutihedat dialoogi arendada. Dialoogi käigus imiteeritakse emotsioonide kooskonstrueerimist dialoogis osalejate vahel.

Vaatleme nüüd lähemalt emotsioonide kooskonstrueerimist (Gendron, Barrett 2018). Joonisel 4 on näidatud, kuidas toimub



Joonis 4. Emotsioonide kooskonstrueerimine.

emotsioonide kooskonstrueerimine kahe vestluspartneri vahel. Partner 2 saab partnerilt 1 meelelist sisendit, mis võib koosneda näoilmetest, kõnetegudest (Searle 2014) ja kehaliigutustest. Saadud teabe põhjal teeb partner 2 ennustuse partneri 1 emotsionaalse seisundi kohta ja konstrueerib endale vestluspartneri tajutud emotsionaalsele seisundile vastavad emotsioonid. Neid emotsioone tajub meelelise sisendi kaudu omakorda partner 1, kelle emotsionaalne seisund muutub sellele vastavalt. Seda tajub meelelise sisendi kaudu partner 2, kes selle põhjal sedastab tema poolt tajutud partneri 1 emotsionaalse seisundi viimasele suunatud kõnetega “paistab, et oled vihane”. Seda kõnetegu võib käsitada testiina, mille abil partner 2 kontrollib, kas tema poolt ennustatud partneri 1 emotsionaalne seisund oli adekvaatne. Peale selle muudab kõnetegu “paistab, et oled vihane” partneri 1 emotsionaalset seisundit, mida partner 2 järgnevalt tajub. Seega toimub partneri 1 ja partneri 2 interaktsioonide kaudu emotsioonide sünkroniseeritud



kooskonstrueerimine, kus ühe interaktsioonipartneri ennustused teise partneri emotsionaalse seisundi kohta mõjutavad mõlemat partnerit.

Analüüsime nüüd, mis juhtub, kui asendame ühe joonisel 4 modelleeritud vestluspartneritest tehisagendiga (Sterling, Tave-ter 2009), milleks võib olla robot või tarkvaraliselt teostatud agent — näiteks avatar või juturobot. Loomulikult ei ole tehisagendil emotsioone, aga dialoogi toimumiseks on talle vaja tekitada simuleeritud emotsioonid, mis väljapoole näivad tõelisena. Seega on tegemist iluga vaataja silmades! Simuleeritud emotsioon genereeritakse robotitele ja avataridele näoilmete ning keha-hoiakute ja liigutuste andmise kaudu (Fiorini jt 2024) ning kõne ja tekstide emotsionaalse rikastamise abil (Altrov 2008).

Teisest küljest peab tehisagendil olema dialoogipartneri emotsionaalse seisundi tajumise võime. Nagu eelmises alajaotises kirjeldasime, on iga emotsioon erinevate meeldivuse, intensiivsuse ja dominantsuse väärtustega, mistõttu täpne emotsioonide tuvastamine ei ole võimalik. Siiski on võimalik meeldivuse, intensiivsuse ja dominantsuse väärtusi kaudselt tuvastada tekstist, kasutades selleks nende väärtuste leksikone, millest oli samuti juttu eelmises alajaotises. Niisugusel viisil leitud meeldivuse, intensiivsuse ja dominantsuse väärtused on võimalik tinglikult teisedada diskreetseteks emotsioonideks, nagu näiteks rõõm, usaldus, kartus, üllatus, viha, ootus, vastikus ja kurbus (Semeraro jt 2025; Jia jt 2024).

Emotsioone on võimalik konkreetsetes kultuurilises ja sotsiaalses kontekstis tinglikult tuvastada ka kõnest, näoilmetest või kehaasenditest ja -liigutustest. Näiteks kirjeldavad Rossana Damiano jt (2021), kuidas interaktiivses digitaalses narratiivis osalejate meeldivuse ja intensiivsuse väärtusi saab tuvastada kaamerate abil, et nende põhjal hinnata vaatajate emotsioone ja neid etenduse käigus arvesse võtta. Meeldivuse, intensiivsuse ja dominantsuse väärtusi saab määrata ka kaudselt keha füsioloogiliste näitajate põhjal, nagu näiteks südamelöökide sagedus, naha elektrijuhtivus ja aju elektriline aktiivsus (Bălan jt 2019; Salankar jt 2021), et nende põhjal hinnata subjektide diskreetseid emotsioone.

## KOKKUVÕTE

Artiklis käsitlesime kirjandusteoste emotsionaalseid kaari, konstrueeritud emotsioonide teooriat, emotsioonide rekonstrueerimist raamatute lugemisel ja muude kunstiliikide nautimisel, emotsionaalsete tekstide genereerimist tehisaru abil, interaktiivset kirjandust ja interaktiivseid audiovisuaalseid teoseid ning emotsioonide kooskonstrueerimist.

Milliseks kujuneb kirjanduse tulevik? Konstrueeritud emotsioonide teooria järgi ei ole emotsioonid objektid, mida tajutaks, vaid oluline osa suhtluspartnerite koosloome tulemusena loodavatest episoodidest. Arvatavasti on tulevikus suhtluspartneriks üha sagedamini tehisagent: (jutu)robot või avatar. Oleme inimesena loodud nii, et eeldame oma vestluspartnerilt alati emotsionaalsust. Ilmselt just seetõttu on Ameerika arvutiteadlane Marvin Minsky (1927–2016) öelnud: “Küsimus ei ole selles, kas intelligentsetel masinatel saab olla mingeid emotsioone, vaid hoopis selles, kas masinad saavad olla intelligentsed ilma igasuguste emotsioonideta” (1988). Kuna kirjanduses on loo sõnumi edasiandmisel kandev roll emotsioonidel, siis ilmselt on tulevikus üha rohkem inimeste ja simuleeritud emotsioonidega tehisagentide emotsioonide koosloomet.

## Kirjandus

- Altröv, Rene 2008. Eesti emotsionaalse kõne korpus: Teoreetilised toetuspunktid. — *Keel ja Kirjandus*, nr 4, lk 261–272, [www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:913763/451374/page/31](http://www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:913763/451374/page/31)
- Bălan, Oana, Gabriela Moise, Livia Petrescu, Alin Moldoveanu, Marius Leordeanu, Florica Moldoveanu 2019. Emotion classification based on biophysical signals and machine learning techniques. — *Symmetry*, Vol. 12, No. 1, p. 21, doi:10.3390/sym12010021
- Barrett, Lisa F. 2017. The theory of constructed emotion: an active inference account of interoception and categorization. — *Social Cognitive and Affective Neuroscience*, Vol. 12, No. 1, pp. 1–23, doi.org/10.1093/scan/nsw154

- Bradley, Margaret M., Peter J. Lang 1999. *Affective Norms for English Words (ANEW): Instruction Manual and Affective Ratings, Technical Report C-1 (Vol. 30, No. 1, pp. 25–36)*. The Center for Research in Psychophysiology, University of Florida
- Christ, Lukas, Shahin Amiriparian, Manuel Milling, Ilhan Aslan, Björn W. Schuller 2022. Automatic emotion modelling in written stories. — *arXiv*, doi.org/10.48550/arXiv.2212.11382
- Chun, Jon, Katherine Elkins 2023. eXplainable AI with GPT4 for story analysis and generation: A novel framework for diachronic sentiment analysis. — *International Journal of Digital Humanities*, Vol. 5, No. 2, pp. 507–532, doi.org/10.1007/s42803-023-00069-8
- Clark, Andy 2013. Whatever next?: Predictive brains, situated agents, and the future of cognitive science. — *Behavioral and Brain Sciences*, Vol. 36, No. 3, pp. 181–204, doi.org/10.1017/S0140525X12000477
- Damiano, Rossana, Vincenzo Lombardo, Giulia Monticone, Antonio Pizzo 2021. AI for interactive performance: Challenges and techniques. — *Intelligenza Artificiale*, Vol. 14, No. 2, pp. 231–243, doi.org/10.3233/IA-200
- Fiorini, Laura, Grazia D'Onofrio, Alessandra Sorrentino, Federica G. Loizzo, Sergio Russo, Filomena Ciccone, Francesco Giuliani, Daniele Sancarolo, Filippo Cavallio 2024. The role of coherent robot behavior and embodiment in emotion perception and recognition during human-robot interaction: Experimental study. — *JMIR Human Factors*, 2024;11:e45494, doi: 10.2196/45494
- Flynn, Terry N., A. A. Marley 2014. Best-worst scaling: Theory and methods. — Stephane Hess, Andrew Daly (eds.) *Handbook of Choice Modelling*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing, pp. 178–201, doi:10.4337/9781781003152.00014
- Gendron, Maria, Debi Roberson, Jacoba M. van der Vyver, Lisa F. Barrett 2014. Perceptions of emotion from facial expressions are not culturally universal: Evidence from a remote culture. — *Emotion*, Vol. 14, No. 2, pp. 251–262, doi:10.1037/a0036052
- Gendron, Maria, Lisa F. Barrett 2018. Emotion perception as conceptual synchrony. — *Emotion Review*, Vol. 10, No. 2, pp. 101–110, doi.org/10.1177/1754073917705717
- Hoemann, Katie, Maria Gendron, M., Lisa F. Barrett 2017. Mixed emotions in the predictive brain. — *Current Opinion in Be-*

- havioral Sciences*, Vol. 15, pp. 51–57, doi:10.1016/j.cobeha.2017.05.013
- Hutto, C. J., Eric Gilbert 2014. VADER: A parsimonious rule-based model for sentiment analysis of social media text. — *Proceedings of the Eight International AAAI Conference on Weblogs and Social Media*, Vol. 8, No. 1, pp. 216–225, doi.org/10.1609/icwsm.v8i1.14550
- Iqbal, Tahira, James G. Marshall, Kuldar Taveter, Albrecht Schmidt 2023. Theory of constructed emotion meets RE: An industrial case study. — *Journal of Systems and Software*, Vol. 197, doi.org/10.1016/j.jss.2022.111544
- Jia, Jiehui, Huan Zhang, Jinhua Liang 2024. Bridging discrete and continuous: A multimodal strategy for complex emotion detection. — *arXiv*, doi.org/10.48550/arXiv.2409.07901
- Justus, Timothy 2022. Constructing film emotions: The theory of constructed emotion as a biocultural framework for cognitive film theory. — *Projections*, Vol. 16, No. 2, pp. 74–101, doi:10.3167/proj.2022.160204
- Kalda, Katrina 2014. *Jumalate aritmeetika*. Tlk Anti Saar. Tallinn: Varrak
- Kim, Evgeny, Sebastian Padó, Roman Klinger 2017. Investigating the relationship between literary genres and emotional plot development. — Beatrice Alex, Stefania Degaetano-Ortlieb, Anna Feldman, Anna Kazantseva, Nils Reiter, Stan Szpakowicz (eds.). *Proceedings of the Joint SIGHUM Workshop on Computational Linguistics for Cultural Heritage, Social Sciences, Humanities and Literature*. Vancouver, Canada: Association for Computational Linguistics, pp. 17–26, doi:10.18653/v1/W17-2203
- Koenitz, Hartmut 2010. Towards a theoretical framework for interactive digital narrative. — Ruth Aylett, Mei Yui Lim, Sandy Louchart, Paolo Petta, Mar Riedl (eds.). *Interactive Storytelling: Third Joint Conference on Interactive Digital Storytelling, ICIDS 2010, Edinburgh, UK, November 1–3, 2010. Proceedings*. (Lecture notes in computer science 6432.) Berlin—Heidelberg: Springer, pp. 176–185, doi:10.1007/978-3-642-16638-9\_22
- Koenitz, Hartmut 2015. Towards a specific theory of interactive digital narrative. — Hartmut Koenitz, Gabriele Ferri, Mads Haahr, Diğdem Sezen, Tonguç İbrahim Sezen (eds.). *Interactive Digital Narrative: History, Theory and Practice*. New York: Routledge, pp. 91–105, doi:10.4324/9781315769189-8

- Mateas, Michael, Andrew Stern 2003. Façade: An experiment in building a fully-realized interactive drama. — *Game Developers Conference*. Vol. 2, pp. 4–8
- Mendes, Gonçalo A., Bruno Martins 2023. Quantifying valence and arousal in text with multilingual pre-trained transformers. — Jaap Kamps *et al.* (eds.). *Advances in Information Retrieval: 45th European Conference on Information Retrieval, ECIR 2023, Dublin, Ireland, April 2–6, 2023. Proceedings, Part I*. (Lecture notes in computer science, Vol. 13980.) Cham: Springer, pp. 84–100, doi.org/10.1007/978-3-031-28244-7\_6
- Minsky, Marvin 1988. *The Society of Mind*. New York: Simon and Schuster
- Mohammad, Saif M., Peter D. Turney 2013. Crowdsourcing a word–emotion association lexicon. — *Computational Intelligence*, Vol. 29, No. 3, pp. 436–465, doi.org/10.1111/j.1467-8640.2012.00460.x
- Perkis, Andrew, Kuldar Taveter 2022. Applications of complex narratives. — *New Review of Hypermedia and Multimedia*, Vol. 28, No. 3–4, pp. 97–111, doi.org/10.1080/13614568.2022.2150323
- Plutchik, Robert 2003. *Emotions and Life: Perspectives from Psychology, Biology, and Evolution*. Washington, DC: American Psychological Association
- Reagan, Andrew J., Lewis Mitchell, Dilan Kiley, Christopher M. Danforth, Peter S. Dodds 2016. The emotional arcs of stories are dominated by six basic shapes. — *EPJ Data Science*, Vol. 5, No. 1, pp. 1–12, doi.org/10.1140/epjds/s13688-016-0093-1
- Ribeiro, Filipe N., Matheus Araújo, Pollyanna Gonçalves, Marcos A. Gonçalves, Fabrício Benevenuto 2016. Sentibench — a benchmark comparison of state-of-the-practice sentiment analysis methods. — *EPJ Data Sci*, 5, 23, doi.org/10.1140/epjds/s13688-016-0085-1
- Saif, Mohammad M. 2025. *The NRC Valence, Arousal, and Dominance (NRC-VAD) Lexicon*, Version 2.1, saifmohammad.com/WebPages/nrc-vad.html
- Salanekar, Nilima, Pratikshya Mishra, Lalit Garg 2021. Emotion recognition from EEG signals using empirical mode decomposition and second-order difference plot. — *Biomedical Signal Processing and Control*, Vol. 65, doi.org/10.1016/j.bspc.2020.102389

- Searle, John R. 2006. Social ontology: Some basic principles. — *Anthropological Theory*, Vol. 6, No. 1, pp. 12–29, doi.org/10.1177/1463499606061731
- Searle, John R. 2010. Mis on kõnetegu? Tlk Elo Luur. — *Akadeemia*, nr 11, 2010, lk 2009–2027, <https://www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:104167/162449/page/45>
- Semeraro, Alfonso, Salvatore Vilella, Riccardo Improta, Edoardo S. De Duro, Saif M. Mohammad, Giancarlo Ruffo, Massimo Stella 2025. EmoAtlas: An emotional network analyzer of texts that merges psychological lexicons, artificial intelligence, and network science. — *Behavior Research Methods*, Vol. 57, No. 2, pp. 1–28, doi.org/10.3758/s13428-024-02553-7
- Sterling, Leon, Kuldar Taveter 2009. *The Art of Agent-Oriented Modeling*. (Intelligent robotics and autonomous agents.) Cambridge (Mass.) — London: MIT Press
- Tulving, Endel, Donald M. Thomson 1973. Encoding specificity and retrieval processes in episodic memory. — *Psychological Review*, Vol. 80, No. 5, p. 352–373, doi.org/10.1037/h0020071
- Various 2010. Project Gutenberg, [gutenberg.org](http://gutenberg.org)
- Vonnegut, Kurt 1981. *Palm Sunday: An Autobiographical Collage*. New York: RosettaBooks LLC
- Vonnegut, Kurt 2004. *Shape of Stories*, [youtu.be/GOGru\\_4z1Vc?si=TBJ5BRrlHhJF6RCy](https://youtu.be/GOGru_4z1Vc?si=TBJ5BRrlHhJF6RCy)
- Warriner, Amy B., Victor Kuperman, Marc Brysbaert 2013. Norms of valence, arousal, and dominance for 13,915 English lemmas. — *Behavior Research Methods*, Vol. 45, pp. 1191–1207, doi.org/10.3758/s13428-012-0314-x
- Wells, Paul 2018. “Perfect bridge over the crocodiles”: Tacit contracts, listen thieves, and emotional labor in the animated fago. — Meike Uhrig (ed.). *Emotion in Animated Films*. (Routledge advances in film studies.) London: Routledge, pp. 14–34
- Yongsatianchot, Nutchanon, Tobias Thejll-Madsen, Stacy Marsella 2023. What’s next in affective modeling?: Large language models. — *11th International Conference on Affective Computing and Intelligent Interaction Workshops and Demos (ACIIW)*, pp. 1–7, doi.org/10.48550/arXiv.2310.18322

KULDAR TAVETER (1965) on õppinud Tallinna Polütehnilises Instituudis majanduslikku andmetöötlust 1983–1988, magistrikraad 1995 ja 1998, doktorikraad 2004 (kõik Tallinna Tehnikaülikool). TPI (TTÜ) küberneetika instituudi tarkvarainsener 1986–1990; ASi Vikersoft tarkvarainsener 1991–1993; TTÜ infotehnoloogia teaduskonna informaatikainstituudi tarkvaratehnika õppetooli assistent 1994–1999, tarkvaratehnika õppetooli juhataja 2008–2016, professor 2008–2016, tarkvaratehnika professor 2017–2018, vanemteadur 2018–2019; Tarkvara Tehnoloogia Arenduskeskus OÜ (STACC) projektijuht 2014–2015; Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi külalisprofessor 2015–2016, loodus- ja täppisteaduste valdkonna arvutiteaduse instituudi infosüsteemide dotsent 2019–2020, samas infosüsteemide kaasprofessor 2021–2024, professor a-st 2024. Ühtlasi Soome Riikliku Tehnikauringute Keskuse infotehnoloogia osakonna teadur ja projektijuht 1997–2005, Melbourne'i Ülikooli teadur 2005–2008, Lõuna-Carolina Ülikooli Fulbrighti stipendiaat 2011, Swinburne'i Tehnikaülikooli (Melbourne) ter-vise, kunsti ja disaini teaduskonna erakorraline professor 2015–2018 ja Sarawaki Ülikooli (Malaisia) arvutiteaduse ja infotehnoloogia teaduskonna külalisprofessor 2017–2018. Ta on avaldanud monograafiad *The Art of Agent-Oriented Modeling* (koos Leon Sterlingiga; MIT Press, 2009) ja *Agent-Based Business Process Simulation: A Primer with Applications and Examples* (koos Emilio Sulisega; Springer, 2022).

---

# SIURU SÜGIS. LÕPUPILT

*Margus Kasterpalu*

TUGLAS. Mis sa arvad, kui sa oleks tulevikku teadnud, kas oleksid siis kolmekümne üheksandal öelnud, et ei kuulu nende hulka, kes eriti nukrutsevad Eesti saatuse pärast muutunud oludes?

SEMPER. Esiteks: ma ei öelnud. Ma ainult kirjutasin ja ainult Barbarusele. Kirjasaladus peaks olema püha. Jah, nüüd on see igapähele lugeda — *Semperi ja Barbaruse kirjavahetus 1930–1940*. Aga ma ei olnud sellega arvestanud. Erinevalt sinust, kes sa hoolega ja korduvalt oma *Eluloolisi märkmeid* ajale vastavaks toimetasid. Teiseks: eks ma olnud siis veel noor ka. Kuus aastat noorem kui sina.

TUGLAS. See on sul jah alati enese õigustamiseks varnast võtta olnud. Aga mina tegelikult ei usu, et see teie maailma estetiseerimise projekt lihtsalt nooruse rumalus või siis päriselt siiras eesmärk oli. Te mängisite, Semper. Barbaruse kalkulatsiooni tulemus oli enesetapp, sina arvutasid endale välja tõhusamad ellujäämisvõtted. . .

SEMPER. Mis sinul viga rääkida. Sina olid Printsessile Prints, Laosson ülendas su eesti kirjanduse paavstiks, üks hilisem jünger ütleb sinu kohta: meie kultuurimetsade isahirv! Mina olin. . .

TUGLAS (*katkestab*). Ära hakka jälle. Laosson pani su minuga ikka päris samale pulgale: “Kruus, Semper ja Tuglas moodustavad koos Pätsi ja Tõnissoniga Eesti kodanluse kõige suuremate

---

**Ette kantud koguteose *Poeet ja idioot: 100 aastat hiljem* (Tallinn: SA Kultuurileht, 2025) esitlusel 29. aprillil 2025. a Tartu Kirjanduse Majas.**



ideoloogide viisiku.” Mäletad? Ja mis puutub meie võimalikke tulevase jüngerid, siis ka see on ikkagi enda valida — kui jüngerid tahad, ära kirjuta *Punaseid nelke*!

SEMPER. Ma kirjutasin ka *Armukadeduse* ja sain selle eest riigivanema auhinna.

TUGLAS. Justnimelt. Ja neljakümnendal said presidendilt veel napilt Valgetähe ja uuel ajal Lenini ordeni... Tead, ma olengi mõelnud, Semper, et oma pärisnime poolest peaksid sa olema ju a l a t i. Aga pigem kukub sul välja nagu t ü k a t i või k o h a t i. Kahju.

SEMPER (*rohkem endale*). Ma ei olegi oma loomus teab mis ühtlane. Esteet ja barbar. Peenekoeline ühelt, jämedajooneline teiselt poolt. Ma ei ole kunagi teadnud, kumb pool võidab. Nii lihtsalt on.

TUGLAS (*soojalt, nagu räägiks lapsega*). Mina olen enda sees ikka ainult väike Illimar olnud. Siiski, jah, vahel tõesti ka Felix. Aga nad on mõlemad minu enda tegelased. Nii et ma saan sinust aru, Asm. Ei ole kerge olla laenatud nimega mees teise mehe teose pealkirjast — *Asmus Semperi noorusmaa*, mis lisaks jälgib ju ühe l a p s e elukäiku. Ja kuivõrd sina olid meist tõesti kõige noorem... võib-olla sellepärast sa siis oledki oma noorusest ja noorusmaalt nii väga ära ja eemale kippunud. Tuhalaanest Pariisi, Komsilt Moskvasse — suurte poiste ja suurte meeste maailma... mis sinul ahenes lõpuks küll rohkem Moskvaks ja Jaltaks.

SEMPER. Sul oli *Ormussonis* lause: “On kõrgem kunst ise see olla, mida kujutletakse.” Mina ütleksin oma praeguse tagantjärele tarkusega, et kõrgem kunst on midagi nii kujutleda, et seal ise pärast ka päriselt olla tahaks. Liigsuured kujutlused sünnitavad kimääre.

TUGLAS. Nii et midagi sa ikkagi kahetsed. Mäletad...

SEMPER (*katkestab*). Ei mäleta. Nii palju on seda, mida ei mäleta...

Räägime parem... meist. Mis sa arvad, kuidas see järjekord lõpuks kujuneb? Barbarus oli esimene, siis Visna, siis kohe Alle... Vanuse poolest oleks...

TUGLAS (*katkestab*). Aga ainult vanuse poolest. Kirjutasin talle just kirja. Ma arvan, et viimase. Tahad teada, millest?

SEMPER. Ei taha, enne suren ära. . .

TUGLAS (*hakkab rääkima ootamatult raugalikult, nagu meenu- tades*). “Kallis Under! Küllap jahmud juba mu kirja välimust nähes: Kuid ma olen poolpime ega näe sedagi lugeda, mis ise kirjut- tan. Üldsus on meile viimasel ajal väga sõbralik. Aineliseltki ole- me vahest paremini elanud kui vaevalt kunagi varem. Kuid ometi on meie isiklik elu väga vilets olnud. Olen juba kaua olnud haig- lane ja nõrk. Elo põdes kolm aastat kohutavat kurguvähki ja suri 11. juulil 1970. aastal. Ta maeti Metsakalmistule, Koidula ja Bar- baruse naabrusesse. Sinna on ka mulle koht varutud. . .”

SEMPER. Ma ütlesin, et ma ei taha. Ma teadsin, et sa hakkad jälle oma tervisest. . . Sinu *Eluloolised märkmed* ja Underi päevikud on üks lakkamatu haiguslugu, selles te olete sarnased. Aga pane tähele, see isegi sinust vanem naine, kellest sa kunagi loobusid ja kellesse ka mina tõesti kunagi armunud olin — ta elab meid veel kõiki ka elus üle, nii nagu ta meid armastuses üle elas. . .

TUGLAS (*teravalt*). Asm, ma ei loobunud Printsessist! Ma lihtsalt valisin elu. Ja Elo. Või vastupidi.

SEMPER. Jah, aga Marie valis sinu. Alati. Ega Barbarus seda maja ju Tuglasele andnud, vaid ikka Felixile, Underi printsile. Ja ega tegelikult ei andnud ka Barbarus. Tema ainult vaatas, et asi tehtud saaks. Ma tean, et Adson ise andis sulle võtmed pihku, kui te Eloga sadamast tagasi keerasite ja nemad Underiga Triinale lootma jäid. Marie oli nii korraldanud. Ta jättis ka teie kirjad su tulevase kabineti raamaturiuli taha. Nii et sa ei saanud neid mitte leida.

TUGLAS (*melanhoolselt*). Ta kirjutas mulle kokku kuus luule- tust. Neist kolm ilmutas ta kohe *Sonettides* ja teised kolm aas- ta hiljem *Sinises purjes*. Ma olin neid võtnud kui väga isiklik- ke, intiime, salajasigi. . . “Kuis võiksin magada, kui armastan ma nõnda. . .” kirjutas ta ju mulle! Ja siis olid need sõnad äkki kõi- gi omad ja kõigi suus! Ja hullem veel, ta oli kirjutanud kümneid sama häid armuluuletusi, mis polnud üldse minuga seotud! Nii

et alguses oli siis ikkagi Underi luule ja alles siis tuli... Tuglas! Nii et see oligi ainult, nagu mina talle kirjutasin, aga uskuda ei tahtnud, “üksainus Tänapäev ja Siinpaigas”. “See jäätas mu elutunde...”. Midagi oli mul ses kirjas veel...

SEMPER (*nukra naeruga*). Sinu mälu on hea. Ja üks ole sul ka, mida mäletada. Ja keda. Isegi mul on, kõigest hoolimata. Aga sa mäletad... kuidagi ennasthaletsevalt. Sest sina... said ju lõpuks ikkagi kõik. Vähemalt rohkem kui keegi meist. Ja see on rohkem, kui tahtsid, ma loodan. Sest seal Nõmmel on nüüd ju Underi ja Tuglase kirjanduskeskus. Mitte Underi ja Adsoni. Mitte ka Underi, Gailiti ja Visnapuu. Veelgi vähem Underi ja Semperi... Ja see on isegi Väikese Illimari tänavas! Mis sa veel tahad?

TUGLAS. Mis ma veel tahan? Et me oleksime kõik koos siin. Et Adson keedaks kohvi, Ge naeraks oma hobusenaeru, Visna oleks elus ja sina poleks veel teinud oma valikuid. Ja et me kõik oleksime armunud Printsessi ikka veel ja kõigest hoolimata. (*Ohkab. Seejärel nii kavalalt itsitades, kui see Tuglase puhul võimalik.*) Et seda aga ei juhtu, üks olnud ju minust päris kaval plaan see maja ja vara teaduste akadeemiale pärandada? Las istuvad seal ja kirjutavad meist! Mida ausamalt, seda... võib-olla valusam, aga kokkuvõttes kindlasti parem... tulevikule?

SEMPER. Sa kohe oskad... panna ennast kuulama. Ja uskuma ja lootmagi, et meil miski tulevik üldse on. Mina enam ei usu.

TUGLAS. *Carpe diem*, Semper. Mäletad? Püüa päeva! Ole kohal siin, kus sa oled, ja ajas, mis meile on antud. Isegi, kui see on möödas.

MARGUS KASTERPALU (1961) on lõpetanud Tartu Ülikooli eesti filoloogia erialal 1991. Ta on töötanud Eesti Kirjandusmuuseumis teaduri ja teadussekretärina 1988–1993, Eesti Televisiooni kultuurisaadete peatoimetajana 1993–1994, ajalehe *Postimees* kultuuritoimetuse juhataja ja toimetajana 1994–2000, Tartu Teatrilabori direktorina 2001–2003. Aastatel 2004–2015 oli ta SA Eesti Teatri Festival kunstiline juht ja juhataja ning teatrifestivali Draama peakorraldaja, Ugala teatri loominguline juht 2012–2014, olnud 1984–1988 tegutsenud luuleteatri Valhalla asutajaid. Ühtlasi lavastaja; 2001. aastal asutatud Saueaugu Teatritalu peremees.

---

# ABSTRACTS

ALAR KARIS. **Three speeches for the Estonian book**

JAN TEEVET, OLIVER ISSAK. **The future of the Estonian book**

TARMO TOOM. **The early Christian Bible**

*The article assesses the process by which the Christian Scriptures became a single book called the Bible. The adoption of the codex format raised questions about the canon and the order of the books within it. Pandects — large codices that included all the canonical books of the Old and New Testaments — helped shape the perception of the Bible as one unified book. In addition, unlike manuscripts, printed Bibles contributed to the perception of a standardized and identical biblical text. However, in the modern age of publishing, electronic versions reflect the ongoing evolution of the Bible as a “living text”. (Auth.)*

KRISTIINA ROSS. **Bible translation and the Estonian literary language**

*The emergence and development of the Estonian literary language was closely linked to Bible translation. Due to the local socio-political circumstances, the creators of the Estonian literary language and the translators of the Bible were clergymen whose mother tongue was not Estonian (Germans). As a translation, the first complete Bible in Estonian, published in 1739, is an outstanding achievement based on the latest views of Halle’s pietist biblical scholars. The translation is oriented to precise rendering of the original word meanings. Although the syntactic constructions and fixed collocations have followed the way of expression typical of the Estonian language,*

*the translation was probably difficult to understand for semi-illiterate Estonian peasants. Nonetheless, the literary language created as a result of the translation of the Bible was an educational motivator for Estonians from the mid-18th century until the national awakening period, encouraging them to strive for higher goals. (Auth.)*

**TÕNU ÕNNEPALU. Holy scriptures and magic words**

*The book is a dual object in many ways. Just because it is an object. And not an object at all. The book is a material object like any other, but in the eyes of someone who understands how to read and has read it, it can seem larger than life, contain the entire world and even what is invisible to the eye. In the end, the book does not need to have material substance for existence; it can also be carried in the mind, and, in fact, the mind, the memory of people, is the only perfect repository where books are preserved. Only the book that is remembered, that someone wants to read remains. Even before the book became common reading material, it was mainly known in the popular understanding as a sacred, magical object, as a means of witchcraft. The belief (or superstition) that a book can contain or rather should contain witchcraft has not disappeared. And with this, the dual attitude towards books remains — faith and disappointment, hope and anger, reverence (preservation) and contempt (destruction). The book, in its apparent innocence, is still a cruel battlefield in the wars of our hearts. (Auth.)*

**KARL PAJUSALU, RENATE PAJUSALU. Literary language, written language and book language**

*Writing as a manner of action is closely intertwined with material culture and beliefs and ideologies. Writing decontextualizes the use of language, so it also has an impact on the language itself.*

*In Estonian culture, the experience of making written characters began with ancient family signs. Using written language in the more modern sense of the word began among the*

*Baltic Finns with Novgorod letters on birchbark in the 13th century at latest. It might be said that, from the 13th to the 18th centuries, the Estonian written language was developed by colonists. In the 18th century, writing in Estonian became a practice among ethnic Estonians in the congregations of Moravian Brethren, and reading skills also began to spread more widely. Since the mid-19th century, the Estonian written language has been developed by native-speaking intellectuals; a new orthography resembling that of Finnish was introduced, and efforts were made to create a common national language. At the beginning of the 20th century, the written use of Estonian spread into new registers; the Estonian language standard became established, and Estonian became the official language of the newly independent Republic of Estonia.*

*The Estonian word kiri is at least a few thousand years old Baltic-Finnic word for which no definite loan etymology has been proposed. Evidently, the original meaning is ‘pattern’ or ‘mark’ to which the meaning ‘written character’ was added with the spread of writing. The more recent generalized meanings in several Baltic-Finnic languages are ‘written linguistic message, notice written on paper’ (Estonian kiri, but also Votian, Izhorian, Livonian, Vepsian, Aunus Karelian, old written Finnish), also ‘confirmation letter on paper, document’; a more recent narrowed meaning in several Baltic-Finnic languages is ‘book’ (Finnish, Karelian, Votian, Izhorian).*

*The word kiri is polysemic in modern Estonian. The original meaning of a single mark or pattern has remained in certain associations, such as kindakiri (‘pattern of a mitten’), kirivöö (‘ornamented belt’), but the meanings of a spelling system and writing have been added. From this, in turn, the abstract meaning ‘writing as a cultural phenomenon, literacy’ has derived as a metaphorical extension, on the other hand, as a metonymic extension (instrument > result), the meanings ‘book’, ‘message’, ‘document’, ‘string of letters’ and some other more specific names of texts and artifacts created as a result of the use of writing. Analysis of the Estonian National Corpus 2023 with Sketch Engine shows that the most frequent meaning of kiri in modern Estonian is ‘message’, but*

*the meanings ‘string of letters’ and ‘book’ also occur. The meaning ‘pattern’ is undoubtedly present in the language but not represented in the corpus material. Kirjakeel (literary language) and raamatukeel (book language) occur in the corpus less frequently.*

*When talking about their linguistic experiences, the respondents, as expected, contrasted the literary language with either dialect or spoken language. They said that their parents spoke the literary language (kirjakeel); therefore, they did not learn the dialect of their home region. On the other hand, they expressed their attitude to the language norm by stating that people no longer know how to write in correct literary language. (Auth.)*

**MEELIS FRIEDENTHAL. Science and literature — 500 years of thought in Estonia and Livonia**

*This essay explores the intertwined development of science (in the broad sense of Wissenschaft) and literature within the Estonian intellectual landscape over the past 500 years, arguing for the foundational role of the written Estonian language in shaping national thought and identity. It takes as its symbolic starting point the confiscation of “missal books”, which are the first mention of printed texts in Estonian (possibly translations of Luther’s baptismal or mass booklets), in Lübeck in 1525. This event could be considered as a metaphorical baptism (effata — “be opened”) for the written Estonian language, marking its entry into the public sphere and integrating Estonian speakers into the broader European network of ideas, the respublica litteraria.*

*The essay emphasizes the profound impact of the protestant reformation, which prioritized the vernacular, the book and literacy, creating a cultural environment where the written word became central. It delves into the fundamental connection between language and thought, referencing Thomas Hobbes’s view of thinking as the manipulation of words and drawing parallels to modern AI language models, suggesting that only written language enables systematic intellectual exchange, a prerequisite for scientific discourse.*

*Early Estonian texts, primarily religious works like catechisms and Bible translations, are positioned as crucial not only for linguistic development but also as the bedrock upon which the distinctively Estonian thought processes and cultural identity were built. The Bible itself could be considered as an influential early “scientific” text, impacting Western thought through both its content (offering explanations for the world and history) and its form (the codex format facilitating non-linear reading and citation, structured divisions, annotations), which shaped later scholarly conventions.*

*A key catalyst identified is the establishment of the University of Tartu (Academia Gustaviana) in 1632 and its associated printing press. This created a vital intellectual “centre of gravity” in the region, dramatically increasing the production and circulation of texts — from academic dissertations and textbooks to occasional prints — and fostering a vibrant, multilingual scholarly environment where Latin, German, Swedish, and even Estonian and Latvian coexisted and interacted.*

*The essay argues, echoing ideas like Uku Masing’s concept of keeletõelus (“language reality”), that each language possesses a peculiar capacity to reveal and structure the world — not primarily due to its essence but due to its history. Consequently, science and literature produced in Estonian offer irreplaceable perspectives and insights. Maintaining and developing Estonian-language scholarship and literature is not merely a matter of cultural preservation but a necessary contribution to global knowledge, enriching the world with a unique viewpoint. Intellectual activity is what gives eras and places lasting significance and the continued cultivation of writing, reading and research in Estonian is essential for the nation’s intellectual vitality and its continued contribution to the world. (Auth.)*

#### **TOIVO MAIMETS. Wisdom of natural science books in the Estonian language**

*As a network of schools had operated in Estonia earlier already, the development of Estonian-language university text-*



*books of natural sciences after gaining independent statehood was impressive. Johannes Piiper's university textbook The Outlines of General Zoology (Üldise zooloogia põhijooned) was published less than a year after the national University of Tartu was established on 1 December 1919. The book included the author's wish to be "a stone in the foundation wall on which our scientists will build an extensive zoological library in the future." In a hundred years, a strong collection of university textbooks in Estonian has been built on this foundation indeed. This allows us to write and speak in Estonian about all areas of natural science at ease.*

*Still, like many other nations, we must constantly seek an answer to the question why it is necessary to create textbooks of natural sciences in our own language instead of managing with the general lingua franca of science — English.*

*The most general answer to this question is: science needs diversity, and thought needs sensitive language. Language and thinking are interconnected as the development of one affects the other and vice versa. In combination, thinking in different languages and communicating the results helps better and more comprehensively understand what is happening in the world. Like biological diversity, linguistic diversity has its independent value, and the more languages there are in which scientific ideas are developed, the more hope there is to find valuable ideas.*

*On the other hand, the goal of every science is to achieve the greatest possible precision and freedom in formulating relationships. And the best results can be achieved in everyone's first language of cognition — their mother tongue. Naturally, it is obvious that in order to communicate and convey messages, small nations, in particular, need to know as many foreign languages as possible.*

*In addition to the fact that we ourselves value our own language as the language of science, the right of as many languages as possible to be used as languages of science has also found ever stronger international support at the levels of both the European Union and the UN. This gives us confidence that Estonian-language natural science will survive,*

*creating diversity of thought, enabling precision and sharpness of ideas and further building our culture and independent statehood. (Auth.)*

**ANU LAMP. Book as freedom: Two stories**

*Two personal memories that the author, who grew up in Soviet society, linked to the topic “Book as Freedom” which was proposed for the opening conference of the Year of the Book. (Auth.)*

**MARJU LAURISTIN. From Gutenberg’s galaxy to the universe of AI**

*The article explores the role of books as a cultural medium amidst technological advancements of the digital era. A key theme in the article is the tension between traditional printed books and the new digital formats. While digital books, audiobooks, and AI-driven reading aids offer new conveniences, the article expresses caution. Drawing on Marshall McLuhan’s famous statement, “the medium is the message”, the article argues that the printed word not only delivers content but also trains the mind to think in a structured, analytical and reflective way — qualities that distinguish deep, sustained reading from the rapid, surface-level consumption often seen in newer media. Referencing thinkers such as Juri Lotman and Benedict Anderson, the article reminds us that books have played a crucial role in standardizing of languages and creating of national identities. Lauristin argues that, despite the rise of digital media, books continue to play a critical role in intellectual development, literacy and societal cohesion. The author argues that the future is not about the disappearance of books but rather about their adaptation. The unique benefits of print, particularly its ability to provide profound intellectual and emotional experiences, ensure that books will remain central to education, cultural continuity and personal development. (Auth.)*

**MAARJA UNDUSK. Captivated by the book**

*On the 500th anniversary of the Estonian printed word, great hopes are expressed about the existence and vitality of books in our native language in the next half century. Yet, the tempo of changes in human thinking and living arrangements has never been as fast as in the past half century. Progress, or whatever it might be called, has become so fast that new generations can no longer reach out to shake hands with the previous ones, moving away from them at supersonic speed of life.*

*Although e-books have not yet caused revolutionary changes in the existence of physical books, there is reason to ask whether our descendants will think the same way. The generation of digital natives is alienating itself from the ability to write by hand and read handwritten text, and while we, the generation who celebrates the 500th anniversary at full strength, are disturbed by this, our grandchildren need not see a particular problem in the disappearance of either books with covers or the handwriting skill.*

*The book, however, is more than just one thing among the others. The book is the word that has become flesh, and chopping up or burning books, even abandoning them, is taboo, an act similar to the desecration or destruction of a living being.*

*The health and vitality of the paper book seem to be guaranteed for the time being, but with the Gutenberg era, such a phenomenon as the book binding, which for the last half century has been an organic part of the book like skin of a living being, is disappearing. Although books are still printed in large quantities and at high quality, encyclopaedias, dictionaries and other applied literature published on paper have become a thing of the past, and journalism is also moving online.*

*However, the art of bookbinding or artistic binding continues its life, although its purpose is no more to extend the life of the book but to interpret the literary work. The artist interprets a book in much the same way as the musician interprets a violin concerto, which has something new in each*

*subsequent performance. In the heart of Europe, bookbinding is still a valued part of book culture and has developed into an independent branch of applied art in the 20th century. Several international exhibitions are organized with the participation of hundreds of bookbinding artists from all over the world. Estonian artists have been successfully and even disproportionately represented at these exhibitions, most recently bringing home the Grand Prix from France — as Eduard Taska, the celebrity of our bookbinding, did at the Paris World Exhibition in 1937. (Auth.)*

**KURMO KONSA. The persistence of the book: A dialogue with time in preservation, conservation, and restoration**

*The relationship between books and time is paradoxical — a book is both timeless and temporal. Books embody two major concepts of time: the eternalist view (where the entire narrative exists as a whole) and the presentist view (where reading unfolds moment by moment). This paradox also applies to book preservation and restoration. Should books be maintained as immutable carriers of knowledge, or should they be seen as part of an ongoing flow of time where their meanings and forms may evolve? This question is central to decisions regarding conservation and preservation. Book preservation is not merely a technical process but also a cultural practice tied to the transmission of knowledge. The preservation of books and documents must consider their multi-layered informational structure, which includes both textual content and material properties. Historically, preservation efforts have often focused solely on content (e.g., microfilming), overlooking the physical form and historical context of books.*

*The earliest guidelines for book preservation date back to the Middle Ages, while the first scientific conservation and restoration practices emerged in the 19th century. Libraries established bookbinding workshops that repaired and rebound damaged works. However, conservation as a professional field developed fully only in the 20th century, incorporating scientific research and ethical considerations.*

*Digitization has significantly transformed the preservation and accessibility of books. Digital texts enable greater accessibility and broader dissemination but also introduce new challenges, such as data longevity and authenticity. Digital preservation is not just about storing data but also ensuring its readability and usability in the future.*

*Book preservation is a dynamic process that reflects societal values and technological advancements. While past efforts focused mainly on maintaining the physical integrity of printed texts, today's strategies also include digital solutions and the preservation of contextual meaning. The digital age presents both new opportunities and challenges, particularly regarding textual authenticity and the impact of language models on book culture. (Auth.)*

**KRISTA KAER. Hopefully into a changing future**

*The author discusses the current situation of Estonian books and reading culture and the related changes over the past 15 years. She acknowledges that, although there is much talk about the significance of reading, book print runs and purchase figures have actually fallen sharply. She is also worried about children's reading habits and language skills, especially under the pressure of English. The author calls to regard reading as pleasure, not an obligation. She expects greater attention to literature not only within the framework of the Year of the Book but at all times. The future is uncertain, but there is hope that the value of reading will once again be understood more broadly. (Edit.)*

**KATRI SMITT. On illustration in children's books and the role of artist's books as an indicator of the vitality of children's literature**

*Illustration as an art form does not seem to have full value in isolation, since its role is to accompany something presumably more important. On the other hand, it is a complex art form with more limitations than many other genres: the expectations of the author and publisher, the limits*

*arising from the printing technique and the choice of materials, not to mention the preferences and needs of the target group. Creative work within this rather strongly fixed framework requires flexibility and ingenuity. Illustration plays a particularly important role in children's books because, for a child, both the book and reading begin with the picture, which makes the story visible and largely determines how the child understands and interprets it. The article focuses on Estonian children's books published over the past half-century with unique illustrations that have been somewhat different from the mainstream and on highlighting the characteristics of their pictorial language. The illustrations created by Olev Soans, Evald Okas, Marju Mutsu, Malle Leis, Rein Tammik, Villu Järmut, Priit Pärn, Jüri Arrak, Rein Raamat, Vello Vinn, Vive Tolli, Maara Vint, Leonhard Lapin, Jane Kaas, Jüri Mildeberg, Kaido Ole, Jonas Taul, Kristi Kangilaski, and Kadri-Maria Külaots have deserved attention. In addition to author's books, one can expect greater surprises in children's book illustrations when they have been created by artists whose everyday work is in some other field of art, or when the illustrator focuses more on the story than the target group. Often, this also means a more abstract visual language than usual. More of such masterful, original books could be published now. Their relative scarceness may indicate that illustrators' work is becoming more closely aligned with market expectations but also a decline in the vitality of illustration culture, since such outstanding exceptions can only be born in an illustration culture with a sufficiently broad base. The work of our original children's literature creators carries great weight, because Estonian culture is reborn through each new child, and the responsibility for its formation lies with the previous generation. (Auth.)*

**KULDAR TAVETER. Literature, emotions and artificial intelligence**

*In a work of fiction, the message is often conveyed through an imagined story and emotions. It is important to distinguish between the emotions of the characters and the reader. For*

*example, in a fairy tale where the stepmother does not allow Cinderella to try on the shoe, Cinderella is distraught, and the reader may feel anger. The emotions of both the characters and the reader can be studied using the tools of computer science.*

*According to the modern theory of constructed emotion, emotions are not innate biological traits but learned patterns that are constructed in the human brain to support people in achieving their goals in social situations by altering the body's energetic balance — something perceived as blushing, trembling, or excitement. For example, the brain creates the emotion of happiness in an appropriate social situation, which might be spending time with friends, enjoying lunch with family or succeeding at a task. According to the theory of constructed emotion, emotions are created by subconsciously replaying similar previously experienced situations and adapting past emotions to new ones. The same process occurs when reading a work of fiction, during which the reader's brain constructs emotions by adapting emotions they have felt in situations like those described in the book.*

*Emotions can be numerically characterized through three dimensions: valence, arousal, and dominance. According to the theory of constructed emotion, each person's emotions are different because they are based on different experiences. This is also reflected in different values of valence, arousal, and dominance. Values of valence, arousal, and dominance for language words are provided in corresponding lexicons. These lexicons enable the assessment of the emotional dynamics of literary works through machine learning and other computer science methods. The same lexicons can also assist artificial intelligence in creating works of fiction.*

*According to the theory of constructed emotion, emotions are not objects that are perceived but essential parts of episodes co-created by communication partners. In the future, the communication partner will increasingly be likely to be an artificial agent: a (chat)bot or avatar. As human beings, we are built in such a way that we always expect emotionality from our conversation partners. Probably for this reason, the*

*American computer scientist Marvin Minsky (1927–2016) has questioned whether machines can be intelligent without any emotions. Since emotions play a central role in conveying a story's message in literature, the future is likely to involve more co-creation of emotions between humans and artificial agents with simulated emotions. (Auth.)*

**MARGUS KASTERPALU. Autumn of Siuru. The final scene**

## **AUTHORS**

SIRJE EELMA (1950), artist

MEELIS FRIEDENTHAL DTheol (1973), associate professor of intellectual history at the Institute of Philosophy and Semiotics at the University of Tartu

OLIVER ISSAK (1996), production dramaturg

KRISTA KAER (1951), translator and editor, chief editor of the Varrak publishing company

ALAR KARIS PhD (1958), President of the Republic of Estonia, patron of the Year of the Estonian Book

MARGUS KASTERPALU (1961), theatre director, literary and theatrical figure

KURMO KONSA PhD (1965), professor at the Department of Conservation and Restoration at Pallas Higher Art School, associate professor at the Department of Archival Studies at the University of Tartu

ANU LAMP MA (1958), actor, lecturer at the Theatre Department of the Estonian Academy of Music and Theatre

MARJU LAURISTIN PhD (1940), emeritus professor of social communication at the University of Tartu

TOIVO MAIMETS PhD (1957), professor at the Institute of Molecular and Cell Biology, University of Tartu



## *Abstracts*

KARL PAJUSALU PhD (1963), professor of history and dialects of the Estonian Language at the University of Tartu

RENATE PAJUSALU PhD (1963), professor of general linguistics at the University of Tartu

KRISTIINA ROSS PhD (1955), lead research fellow at the Institute of the Estonian Language

KATRI SMITT MA (1972), lecturer in general composition at the University of Tartu Viljandi Culture Academy, children's writer and illustrator

KULDAR TAVETER PhD (1965), professor in information systems at the Institute of Computer Science, Faculty of Science and Technology, University of Tartu

JAN TEEVET (1994), theatre director and dramaturg

TARMO TOOM PhD (1961), visiting research fellow at the School of Theology and Religious Studies of the University of Tartu

MAARJA UNDUSK (1959), applied artist, writer and literary historian

TÕNU ÕNNEPALU (1962), prose writer and playwright, poet, translator and essayist